

HET VROEGMIDDELEEUWSE GRAFVELD VAN ZWEELOO

W.A. VAN ES

Poelbuurt 9a, 9865 VK Opende

&

R.P. SCHOEN

Hazeweide 11, 3437 TW Nieuwegein

Met bijlagen van de hand van:

W.A. VAN BOMMEL-VAN DER SLUIJS

Ossenbeltsdijk 1-18, 7241 RT Lochem

&

L. SMITS

Kerkstraat 305, 1017 GZ Amsterdam

ABSTRACT: The site, threatened by sand extraction, was excavated in 1952 under the direction of Professor A.E. van Giffen. Not only graves were uncovered, but also the remains of a settlement of the Middle and Late Roman Period. The earliest graves date from the same period, but most are early medieval. Initially cremation was the only rite. Inhumation was introduced towards the end of the Roman Period. The cemetery is composed of grave clusters, which probably correspond to the ‘houses’ or family households in the settlement. Unfortunately the cemetery could not be excavated in its entirety, as sand extraction had already destroyed part of it before the investigation started.

From the Roman Period we have only a few simple cremation graves, scattered across the site in small clusters and mostly without grave goods. Between AD 400 and 475, Zweeloo was the home of a household that maintained contacts with the Rhineland as well as the coastal areas of the northern Netherlands and Germany. This family left a cluster of inhumation graves, one of which is the rich grave of the ‘Princess of Zweeloo’. A series of six horse burials may have been mortuary offerings to accompany her dead husband, whose grave probably was destroyed prior to the excavation.

After 475, a period of about two centuries followed from which we have no finds. It is unlikely that occupation at Zweeloo ceased during this time. Elsewhere in Drenthe, for example at nearby Odoorn, habitation continued, be it apparently on a smaller scale. Presumably a mortuary rite was practised that left no archaeologically detectable traces, such as the deposition of cremated remains upon or just below the surface. When the site was later used as arable land, this surface was incorporated into the topsoil.

Between about 675 and about 850, new graves were dug. There are exclusively inhumations, initially oriented south-north, and later west-east. Deposition of grave goods was practised up till the very end, but shows a peak in the 8th century. In the present article the grave goods are subjected to an elaborate chronological and functional analysis. In this period the cemetery was shared by three groups; the settlement probably comprised the households. The abandonment of the cemetery, which had served the local community for many hundreds, if not thousands of years, is due to the Christianisation of the region. The exact time of its dereliction is hard to establish, nor is it clear where its successor lay. It is generally assumed that burials henceforth took place in a churchyard; likely candidates for Zweeloo might be those of Sleen or Emmen – a comparison is drawn with Vries. However, the regional ecclesiastical organisation in the 9th century is insufficiently understood to allow any certainty.

KEYWORDS: Netherlands, Drenthe, Zweeloo, Roman Period, Early Middle Ages, burial ritual, grave goods, ‘Princess of Zweeloo’, settlement, sunken huts, Christianisation, frankification.

Afbeelding 5 is los bijgevoegd, zie achterin het tijdschrift.

1. VOORWOORD (W.A. VAN ES)

De opgraving in Zweeloo was de eerste die ik zag. Op 26 februari 1952 mocht ik, eerstejaars student in de klassieke letteren en bijna 18 jaar oud, op afspraak van mijn vader met diens collega Professor Van Giffen meereiden in zijn zwarte Volkswagen-kever. Naast mij zat W. van Zeist en op de voorbank naast de bestuurder had W. Glasbergen plaatsgenomen. Beiden werkten destijds aan hun dissertatie. Van Zeist ging mee om grondmonsters te nemen en in zijn proefschrift *Pollen Analytical Investigations in the Northern Netherlands* uit 1955 zijn de bladzijden 39–41 gewijd aan het *Anglo-Saxon cemetery* van Zweeloo. Glasbergen's beroemde *Barrow Excavations in the Eight Beatitudes* verscheen in 1954. Hij was in 1952 assistent van Professor Van Giffen en had kennelijk de opdracht gekregen mij wegwijs te maken. Als de wetenschappelijke discussie op de voorbank een ogenblik verstomde, wendde hij zich tot mij om mij bijzonderheden over het vak en de beoefenaars daarvan mee te delen, die ik mij helaas niet meer herinner.

In Zweeloo scheen de zon. Het was een heldere winterdag met strakblauwe lucht en ik belandde in een mij onbekende wereld, want nog niet eerder was ik zo diep in Drenthe doorgedrongen. In mijn herinnering zie ik een oase voor me: een kleine vlakte van helgeel zand omringd door hoge bomen. Van die bomen ben ik niet meer helemaal zeker. Misschien horen zij in een andere herinnering thuis, maar zij passen goed in het paradijselijke beeld dat mij van mijn bezoek aan Zweeloo is overgebleven. In het lichte zand tekenden zich zwarte rechthoeken af: graven! Daartussen bewogen zich als in een film zonder geluid enkele personen die ik nu voor het eerst ontmoette, maar die in mijn opleiding tot archeoloog een groot aandeel zouden hebben: de 'voorgravers' J. Lanting en A. Meijer, en de 'tekenaar' H. Praamstra. Glasbergen wees me op de twee loodrecht op elkaar staande richtingen van de grafkuilen en vroeg vervolgens: "Mijnheer Van Es, waar bevindt zich hier het noorden?"¹ Gelukkig lag de opgraving naast het kerkje van Zweeloo, waarvan het koor het oosten aanwees.² Het antwoord was dus niet moeilijk te vinden en als beloning mocht ik nu plaatsnemen op de rand van een grafkuil die door Lanting of Meijer virtuoos met de schop werd 'afgewerkt'. Van de overledene zelf restte in het graf weinig of niets, soms alleen nog een 'lijksilhouet' op de bodem. Maar onderin de kuil was er kans op 'bijgaven', kralen bijvoorbeeld. Die moest ik dan met de mij uitgereikte naald aan een draad rijgen in de volgorde waarin zij te voorschijn kwamen. Het is niet meer te achterhalen om welke graven het precies ging, maar het moet in

het middendeel van het grafveld zijn geweest (graven 20–80).

Ongeveer 15 jaar later werd de band met Zweeloo nauwer aangehaald. Professor Van Giffen had de vondsten uit de opgraving inmiddels laten tekenen door P.C.A. van der Kamp in het Provinciaal Museum van Drenthe. In de jaren 1960–1962, toen ik daar waarnemend conservator van de archeologische afdeling was, heb ik hem met eindeloos geduld zien werken aan de aquarellen van de kralen. Praamstra had een plattegrond van de opgraving samengesteld en de foto's en tekeningen lagen geclicheerd en wel gereed voor een artikel dat in de Nieuwe Drentse Volksalmanak zou verschijnen. Alleen de tekst liet op zich wachten. Omstreeks 1965, maar het kan ook na mijn promotie in 1967 zijn geweest, kreeg ik het verzoek de publicatie van Zweeloo en het al in 1950 opgegraven Aalden over te nemen. Bij de promotie waren door Professor Van Giffen de 'tempeltjes' uit het grafveld van Wijster ter sprake gebracht, waarbij hij ook naar de vergelijkbare 'paalzettingen' uit Aalden en Zweeloo had verwezen. Van het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden is slechts een klein fragment opgegraven. Waarschijnlijk steekt een deel nog in de bodem.³ Met Aalden had ik nog geen bemoeienis gehad en het heeft ook naderhand alleen zijdelings onze aandacht gekregen.

De 'convoluten' Zweeloo en Aalden, waarin de documenten betreffende de twee grafvelden waren opgeborgen, verhuisden mee naar Amersfoort en ook de vondsten werden, nadat zij bij akte van 27-10-1967 van het museum in Assen in bruikleen waren verkregen, overgebracht naar de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Daar heeft H.J. Bloklander allereerst een nieuwe plattegrond van het grafveld in Zweeloo getekend, waarin ook een logische nummering van de graven is doorgevoerd. Verder zijn de zwaar gecorrodeerde voorwerpen van ijzer, voorzover nog aanwezig, door J. Ypey in het restauratielaboratorium aan een röntgenonderzoek onderworpen. Met behulp van de röntgenfoto's vervaardigde H.J. Bloklander nieuwe tekeningen. Deze benaderen de oorspronkelijke vorm beter dan de afbeeldingen van Van der Kamp, die de voorwerpen nog in verroeste staat had weergegeven. Waar mogelijk maakte Ypey de metalen objecten wat beter schoon en hij gaf hun een conserverende behandeling, die echter weinig blijvend effect heeft gehad. Bij dit alles legde hij zich ook toe op het prepareren en beschrijven van de vooral aan enkele bronzen voorwerpen klevende weefselresten. Zijn belangrijkste prestatie betrof het graf van de 'Prinses' van Zweeloo (graf 87). Het bovenlichaam van deze dode was tijdens de opgraving

‘ingekist’ en opgenomen. Aan het zandige oppervlak van de provisorische kist waren tal van kralen en onder meer de grote bronzen gelijkarmige fibula zichtbaar. Ook hiervan had Van der Kamp een prachtige aquarel geschilderd. De geheimzinnige kist was lange tijd in het museum opgesteld en had daar veel bekijks getrokken. Er bestond dan ook enige aarzeling om het graf alsnog te openen, maar zonder dat was het niet mogelijk de volle rijkdom daarvan te peilen. Na rijp beraad heeft Ypey in 1971 de opgraving van graf 87 met scalpel en penseel eindelijk voltooid. Dit maakte de weg vrij voor een reconstructie van de kleding en de tooi van de ‘Prinses’. Ypey zelf was de eerste die zich – op papier – hieraan waagde in een artikel dat hij en ik in 1977 hebben bijgedragen aan de aan Dr. A. Genrich (Landesmuseum Hannover) bij diens 65ste verjaardag opgedragen eerste aflevering van de *Studien zur Sachsenforschung*.⁴ In 1988 verscheen vervolgens de uitvoerige studie van mevrouw A. Vons-Comis, op grond waarvan het Asser museum een witte *peplos* liet vervaardigen, waarin op 28-03-1989 om 20.30 uur een dochter van de toenmalige gedeputeerde voor cultuur van de provincie Drenthe op Nederland 3 voor de televisie optrad, getooid met de opgegraven sieraden. Sindsdien zijn gewaad en sieraden op een paspop in het museum te bewonderen. Kort geleden heeft mevrouw W.A. van Bommel-van der Sluijs de kralen van de ‘Prinses’ opnieuw bestudeerd in het kader van haar afstudeerscriptie aan de Radboud universiteit te Nijmegen.⁵ De resultaten van dit onderzoek worden hier gepubliceerd als bijlage 1.

Zo is in de jaren zeventig en tachtig in Amersfoort gestaag aan het materiaal van Zweeloo gewerkt. Professor Van Giffen heeft echter zelfs onze voorlopige publicatie van 1977 niet meer onder ogen gekregen. Hij overleed, bijna 90 jaar oud, in 1973. Wel had ik hem op zijn ziekbed in het ziekenhuis van Zwolle nog op de hoogte kunnen brengen van de stand van zaken. Hij had er, geloof ik, begrip voor dat het werk dat hij mij had opgedragen, nog altijd niet af was. En bij mij was in de loop der jaren het respect alleen maar toegenomen voor wat hij zelf in zijn leven tot stand had gebracht.

Toen ik in 1988 mijn directeursfunctie aan de ROB had neergelegd, kreeg ik meer tijd voor wetenschappelijk werk. In Amersfoort bleef echter vooral Dorestad mijn aandacht opeisen. Daarom heb ik Zweeloo en Aalden ingebracht in ons archeologisch instituut aan de Vrije Universiteit. Daar kreeg ik hulp van de student R.P. Schoen, wiens hoofdvak oude geschiedenis was, maar die door de Nederlandse Vroege Middeleeuwen geboeid was geraakt. Ook na zijn afstuderen zette hij geheel belangeloos de samenwerking voort. Wij

stelden de catalogus van de graven samen en leidden een werkcollege dat de analyse van de grafgiften ten doel had.⁶ In opdracht van de ROB is het materiaal uit enkele crematiegraven onderzocht door mevrouw L. Smits.⁷ Toen Schoen kort na 1990 naar Utrecht vertrok voor zijn promotie bij professor J.E. Spruit, was de tekst die wij nu publiceren, voor een groot deel gereed. Wij wilden er “zo spoedig mogelijk” de laatste hand aan leggen. Deze tekst is in 1991 gebruikt door mevrouw F. de Roode voor haar doctoraalscriptie aan de universiteit van Amsterdam: *Grafveldanalyse in het kader van de Contextuele Archeologie. De Genderbenaderingswijze en klederdrachtonderzoek, getoetst aan het vroegmiddeleeuwse grafveld van Zweeloo (Drenthe)*. Schoen’s proefschrift over uitvaartritueel en sociale status in het laat-republikeinse en keizerlijke Rome kwam uit in 1998.⁸ De auteur was toen al werkzaam als leraar geschiedenis in Nieuwegein. Zelf had ik in 1996 mijn beide betrekkingen in Amersfoort en Amsterdam verlaten en bij de verhuizing in 1997 naar Opende, gemeente Grootegast, reisden de convoluten Zweeloo en Aalden mee terug naar ‘het noorden’. Op de valreep was het artikel *Zweeloo en Montailloo* ontstaan, dat ik aan de afscheidsbundel voor professor A. van Doorselaer uit Leuven mocht bijdragen en dat een poging bevat het grafveld te verklaren in termen van bewoningsgeschiedenis.⁹

De Amsterdamse tekst van Schoen en mij bleef ondertussen in Opende op een kast liggen, totdat hij in 2007 na een laatste revisie door de redactie van *Palaeohistoria* voor publicatie werd aanvaard. Bij de voorbereidingen voor de druk heb ik met name steun en welwillendheid ondervonden van collega J.N. Lanting. Mijn collega’s J.W. Boersma en Dr. E. Knol ben ik dankbaar voor discussie en verbeteringen. Mevrouw G. Entjes-Nieborg heeft me geholpen bij het gereed maken van de tekst en de heer S. Tiebackx met de opmaak van de tekeningen.

De Drents Prehistorische Vereniging en de Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie zijn wij dankbaar voor een bijdrage in de drukkosten ten behoeve van de kleurenafbeeldingen, resp. de los bijgevoegde overzichtsplattegrond.

2. DE OPGRAVING: PLAATS EN TOEDRACHT

Voor het grafveld was het hoogste punt in de omgeving uitgezocht. Het lag namelijk op de relatief hoog gelegen noordostrand van Zweeloo’s Zuides, oorspronkelijk een aparte lob van de grote dekzandrug waarop de drie essen van het dorp zijn aangelegd. De chromotopografische kaart van 1900 (fig. 2) geeft hier

een hoogte aan van 19,2 m + NAP.¹⁰ Op deze kaart is iets verder naar het noordoosten, op de scheiding van Noord- en Zuides, een ovaal reliëf te zien met een lengte van ca. 100 m, dat nog 20 centimeter hoger is. Dit was echter te klein voor een grafveld en had bovendien een minder opvallende plaats in het landschap. De dekzandrug waarop in de Vroege Middeleeuwen begraven is, verhief zich boven een zijdalletje van de Westerstroam, dat de oostelijke begrenzing ervan vormde. Het oostelijk deel van de begraafplaats, dat voorafgaand aan de opgraving aan zandwinning ten offer was gevallen, heeft zich vermoedelijk tot aan de hoge rand van het beekdal uitgestrekt (fig. 3a). De aanwezigheid van prehistorische grafmonumenten op of bij de vroegmiddeleeuwse begraafplaats zou niet verbazen, is zelfs te verwachten. Het zou dan onder meer kunnen gaan om het vermiste urnenveld uit de late bronstijd en/of vroege ijzertijd dat Kooi onder de es van Zweeloo zoekt.¹¹ Hij lokaliseert dat vragenderwijs ongeveer ter hoogte van het zojuist genoemde ovale kopje, maar het zou zich ook over het vergraven terreingedeelte kunnen hebben uitgestrekt. Verder is het niet onwaarschijnlijk dat dit urnenveld zich bij nog oudere tumuli aansloot, zoals ook bij het urnenveld op de zuidpunt van de Wezuper es tegenover Zweeloo het geval bleek. Langs de noordrand van het grafveld loopt de weg die de Noord- en Zuides scheidt en onderdeel is van de oude verbinding tussen Zweeloo, Sleen en Emmen via Noordsleen (fig. 4). Aan de overzijde van deze weg en direct aan de oostelijke uitgang van het dorp staat omgeven door zijn kerkhof het middeleeuwse kerkgebouw van Zweeloo. Het oriënteert zich aan de weg en wijkt daardoor af van een nauwkeurige west-oost ligging (fig. 3b).

De omstandigheden van de opgraving waren, zoals gebruikelijk, alles behalve gelukkig. Het begon er mee dat de ontdekking van het grafveld aanvankelijk voor de archeologen is verzwegen. In het kader van een ruilverkaveling was op het terrein met de – toen nog – toepasselijke naam De Hooie Esch een zandwinning gestart. Wanneer precies, weten wij niet, maar men werkte van oost naar west en als wij aannemen dat de werkzaamheden aan de dalrand waren begonnen, was het dekzand vóór het begin van de opgraving al over een afstand van ca. 100 meter afgegraven, waarmee geruime tijd gemoeid moet zijn geweest. Men werkte met een bulldozer, die het esdek terzijde schoof, en vervolgens groef een dragline het zand weg. Op een gegeven moment – weer weten wij niet precies wanneer – kwamen ‘vondsten’ voor de dag, waaronder kralen, die op 18 februari 1952 ’s avonds door een niet met name genoemd persoon aan W. Glasbergen werden getoond. Deze zag dat de voorwerpen afkom-

Fig. 1. De ligging van Zweeloo.

stig waren uit een vroegmiddeleeuws grafveld, maar de ligging daarvan bleef nog onbekend. Blijkbaar was Glasbergen's zegsman daar niet van op de hoogte. Nadere gegevens hebben wij niet en er blijft over de gebeurtenissen een waas van geheimzinnigheid hangen. Wij vermoeden dat het ongeveer als volgt gegaan is. Op de avond van de 18e werd, mogelijk voor de Drents Prehistorische Vereniging in Assen, een voordracht gehouden, hetzij door Glasbergen zelf, hetzij door Professor Van Giffen. Bij die gelegenheid was ook de schoolmeester van Zweeloo, J.G. Jeuring, aanwezig en deze kan de bal aan het rollen hebben gebracht. In elk geval moet Jeuring een rol in het gebeuren hebben gespeeld, want hij was ook aanwezig bij het bezoek dat Professor Van Giffen op 21 februari bracht aan de burgemeester van Zweeloo, mr. Grebe¹². Deze, die twee jaar eerder ook de vondst van het grafveld Aalden gemeld had, had de avond tevoren telefonisch “gewaarschuwd ... dat er graven waren gevonden bij “Draglinewerk” in de hooie esch”, zoals het dagrapport vermeldt. Na een telefonische oproep om elf uur de volgende ochtend, “overkomst gewenst”, was men terstond uitgerukt om “even voor 14 uur” bij de burgemeester te worden “aangediend”. Daar was, zoals gezegd, ook Jeuring aanwezig en deze had de vondsten, of althans vondsten, meegenomen. De vindplaats was nu wel bekend en men begaf zich gezamenlijk daarheen op weg. Ook W. van Zeist, J. Lanting, A.

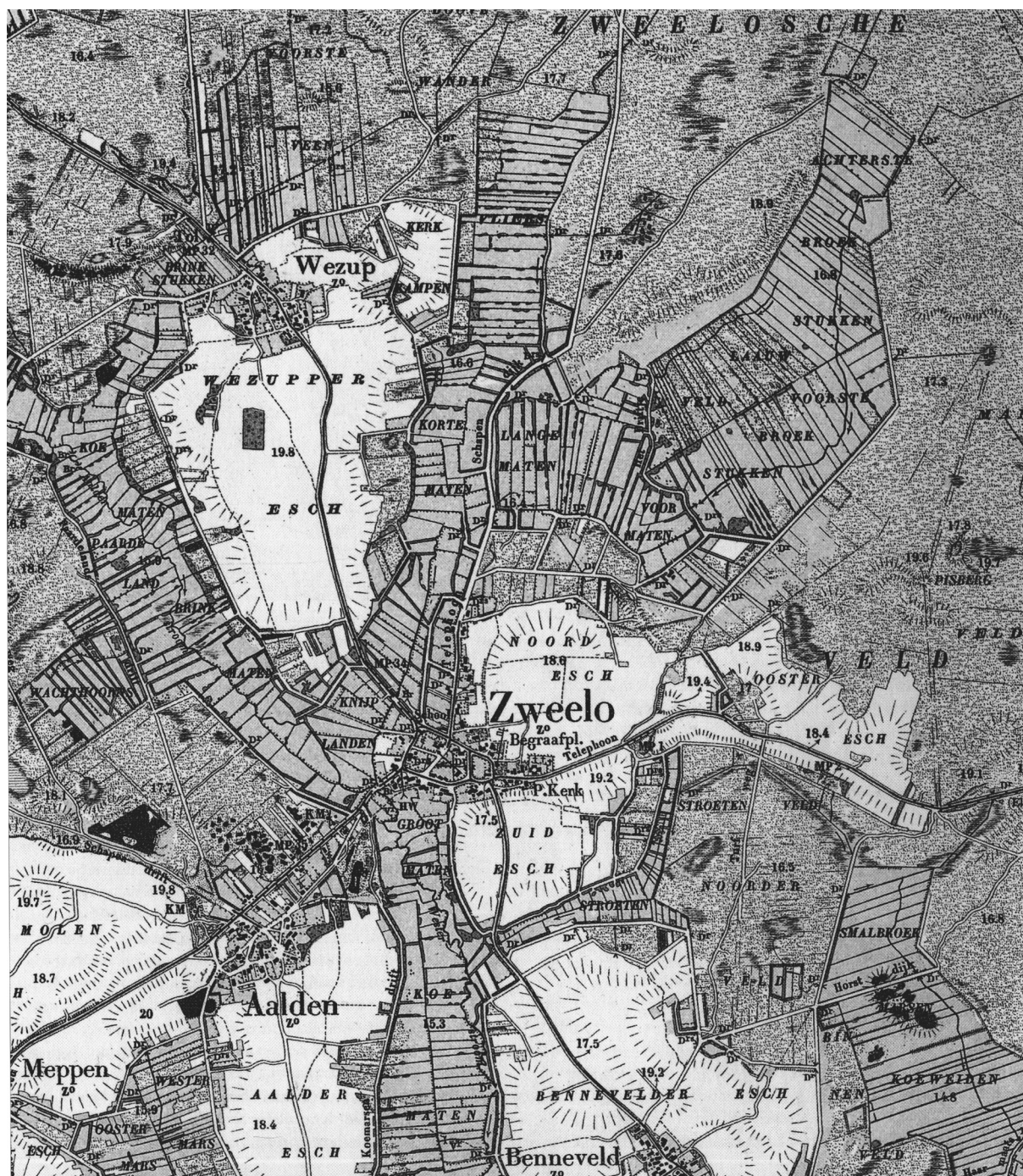

Fig. 2. Zweeloo en directe omgeving, situatie ca. 1900. Fragment van de Chromotopografische kaart 1:25000 (Naar: Spek 2004, 657).

Meijer en H. Praamstra waren van de partij. Wellicht had meester Jeuring enige pressie op zijn leerlingen uitgeoefend, wat destijds voor een onderwijzer nog niet direct tot ontslag leidde, en was hij zo achter de waarheid gekomen. Ter plaatse aangekomen besloot men de opgraving onmiddellijk te laten beginnen.

Hoeveel er tot dan toe al verloren was gegaan, is natuurlijk niet meer vast te stellen. Misschien zijn vooral crematies het slachtoffer van de zandwinning geworden. Op zijn minst zal de ca. 15 meter brede en 50 meter lange strook ten noorden van de graven 89–107 nog bijzettingen hebben bevat (fig. 5). Genoemde

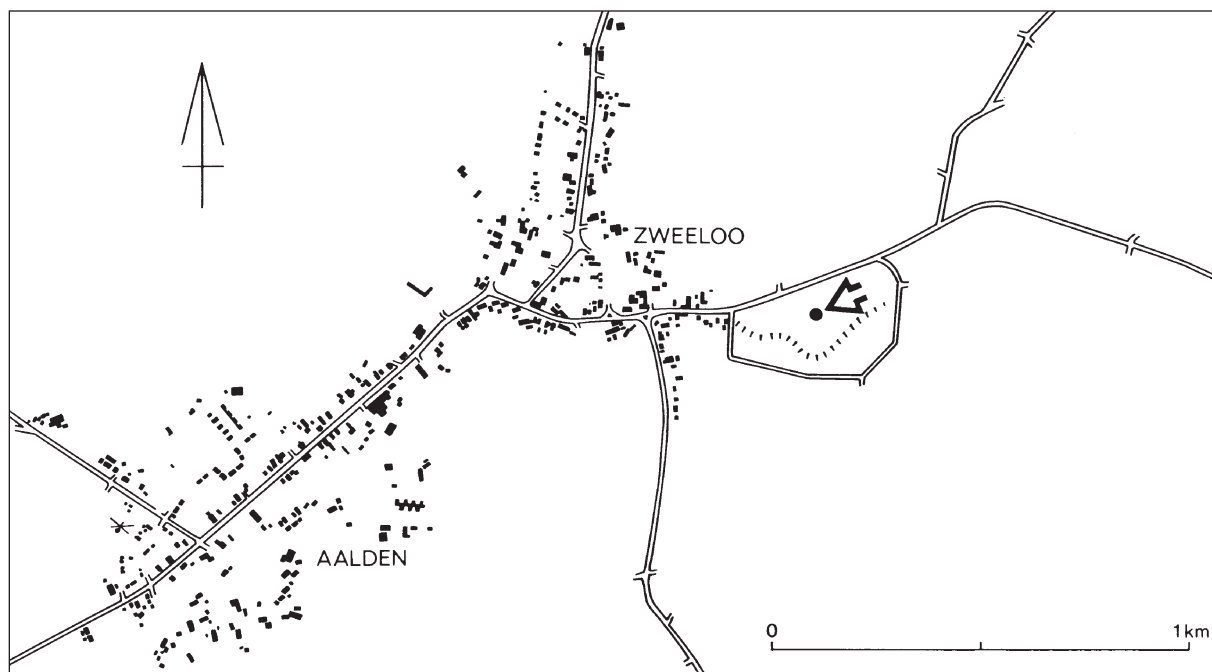

Fig. 3a. De ligging van het grafveld bij Zweelo (Naar: Van Es & Ypey, 1977: Abb. 2).

Fig. 3b. De ligging van de opgravingsvlakken ten opzichte van het oosteinde van het dorp en de kerk. De kadastrale situatie is die van na de ruilverkaveling van 1952 (tek. H. Praamstra). 1. grafveld; 2. nederzetting; 3. kerk.

Fig. 4. Zweeloo en wijdere omgeving, situatie ca. 1980. Fragment van de Topografische kaart 1:50000.

graven werden door de opgravers op de eerste dag aangetroffen en het leek er even op dat zij het laatste restje van het grafveld vormden. De volgende dag legde de bulldozer, die dus gewoon was doorgedaan, echter meer graven bloot en in de eerste fase van de opgraving is tussen 21 februari en 18 maart, met een onderbreking van 6–15 maart, het resterende deel van het grafveld grotendeels – tussen de graven 9–11 en de rand van de afgraving – onderzocht. Aanvankelijk werd daarbij geprofitteerd van de bulldozer van de aannemer van het grondwerk, die het esdek immers toch moest afschuiven. Daaraan waren onderhandelingen op de eerste dag voorafgegaan, die laten zien hoe weinig de archeologen toen nog aan graafmachines gewend waren. Voor een verplaatsing van zijn kraan over slechts enkele tientallen meters had de aannemer een vergoeding bedongen van 100 gulden, terwijl de hele operatie achteraf niet meer dan tien minuten in beslag had genomen, zoals het dagrapport spijtig opmerkt. Pas bij de opgraving in Wijster van 1958 tot 1960 is de dragline getemd en op grote schaal voor archeologisch werk ingezet. Na verwijdering van de bovengrond werden de graven door de aanwezige medewerkers van het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit in Groningen blootgeschaafd en in kaart gebracht (figs. 6–8). De spanning tussen

opgravers en aannemer liep blijkbaar op, want op 5 maart werden vijf grondwerkers in dienst genomen om het esdek tot op het ‘schone’ zand te verwijderen. Na de werkonderbreking bleken de ‘vaste’ meetpunten verdwenen en waren drie gedeeltelijk onderzochte graven vernield.

In deze eerste fase is ook een ongeveer van zuid naar noord over de dekzandrug lopend profiel getekend, dat de graven 24–21 en de kringgreppel rond graf 20 snijdt (fig. 5). Duidelijk is te zien dat het maaiveld ter hoogte van deze graven het hoogst lag – op ca. 18,5 m +NAP – en vooral naar het zuiden – tot ca. 18 m +NAP – afhelde. De bouwvoor was op het hoogste deel dunner dan aan de randen: ca. 30 cm tegenover ca. 50 cm. Aan de zuidzijde was daaronder een nog compleet podsolprofiel bewaard gebleven. Dat wil zeggen dat hier het maaiveld voor de ingebruikname van het terrein als akkerland zover moet zijn opgehoogd dat het niet meer door de ploeg geraakt kon worden. Aan de noordrand van het profiel werd duidelijk dat deze ophoging een gevolg van overstuiving met zand kan zijn geweest. Daar bleek namelijk een laagte aanwezig waaronder geen podsolprofiel is aangetroffen. Deze was gedeeltelijk gevuld met een openvolging van drie dunne zandige laagjes, de onderste iets donkerder dan de middelste, die bruingrijs van kleur was,

Fig. 6. Zweeloo 1952: graven in het opgravingsvlak. Op de voorgrond de graven 96-91 en 103-99 gezien vanuit het zuiden. Op de achtergrond bulldozer en dragline.

Fig. 7. Zweeloo 1952: graven in het geschaafde vlak. Op de voorgrond graf 54 met 'paalzetting', daarachter de graven 48-50. Op de achtergrond links van de veldwachter de voorgraver A. Meijer.

en de derde bestaand uit geel – waarschijnlijk verstoven – zand. De onderste twee lijken op – verstoven(?) – akkergrond. Dit pakket werd afgesneden door een donkere humeuze laag, die op de tekening wordt aangeduid als een 'oer'laag en op een periode van stilstand in het stuiven zou kunnen wijzen. De rest van de laagte, is daarna opgevuld met grijs zand, dat als ingeploegde, ingespoelde of ingestoven akkergrond kan worden beschouwd.

De relatie tussen het opvullen van de laagte en het grafveld kan niet met absolute zekerheid worden vastgesteld. Alleen de greppel rond graf 20 valt nog juist binnen de zuidrand van de laagte. Het lijkt alsof Praamstra in de profieltekening heeft willen aangeven dat de greppel de vulling doorsnijdt. In dat geval zou de zandverstuiving en/of de beakkering voorafgaan aan het grafveld. Op het hoogste deel van de rug ligt de bodem van graf 21 ca. 60-70 centimeter beneden

Fig. 8. Zweeloo 1952: lijksilhouet op de bodem van graf 80.

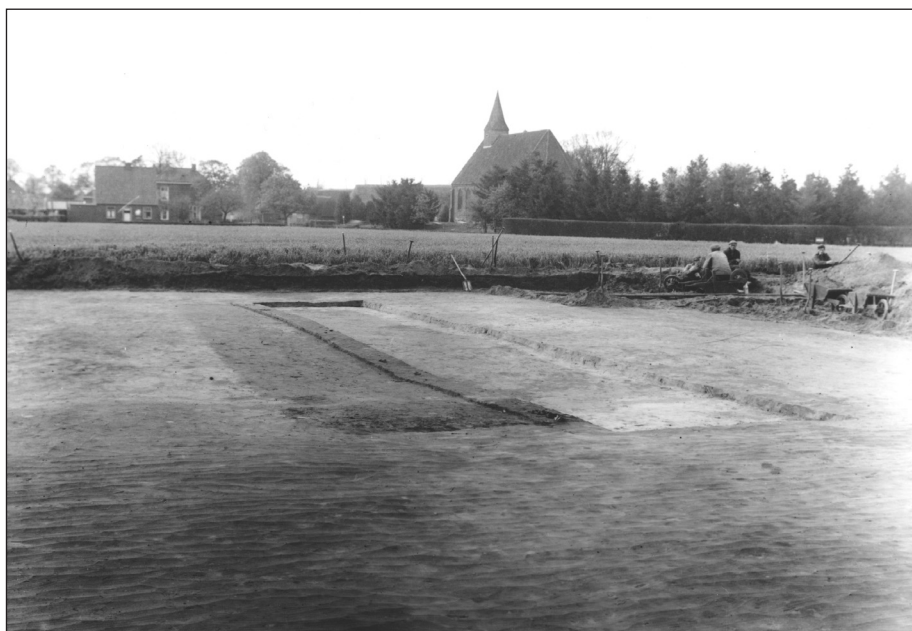
maaienveld, van de andere drie nog geen 50 centimeter. Dat is zo ondiep dat het maaiveld uit de tijd van de graven hier door ploegen of stuiven moet zijn verlaagd. Voor het vaststellen van de relatie tussen grafveld en laagte heeft dit echter geen betekenis. Duidelijk is wel dat het es‘dek’ (= bouwvoor) jonger is dan de graven en ook dan de overstuiving van het podsolprofiel aan de zuidkant van het terrein. Het daar nog intacte gepodsoleerde oud-oppervlak zal (ook) in de tijd van het grafveld het maaiveld hebben gevormd en het zou kunnen zijn dat de overstuiving ervan gelijktijdig is met het bovenste van de drie laagjes, het vermoedelijke stuifzandlaagje, onderin de terreindepressie aan de noordkant. Naar de profieltekening van Praamstra te oordelen is ook dit drie-lagen-pakket aan de greppel van graf 20 voorafgegaan.

De conclusie uit de tekening is dat de noordflank van de rug voorafgaand aan het grafveld als akkerland is gebruikt. Datzelfde heeft dan ongetwijfeld eveneens gegolden voor het hoogste gedeelte van de zandrug, maar niet voor de zuidflank. Deze landbouwfase kan op zijn laatst dateren uit de Romeinse tijd. Daarna heeft er overstuiving plaats gevonden met depositie van materiaal op beide flanken en eventueel enige erosie bovenop. Pas daarna verscheen het grafveld ten tonele. Vervolgens is, op zijn vroegst in de 10^e eeuw, de rug en nu de gehele rug, weer als akkerland in gebruik genomen. Toen moeten ook de tumuli die over de graven 17 en 20 zijn aan te nemen, verploegd zijn. Het ploegdek is zo dun dat van veel ‘esophoging’ geen

sprake kan zijn. Het voorafgaande is allermindst een onwaarschijnlijk scenario. Toch blijft enige twijfel knagen, omdat de waargenomen oversnijding letterlijk zo marginaal is.

Op 17 maart leek het werk gedaan, maar niets bleek minder waar. De 16e april berichtte de burgemeester dat de zandwinning naar het westen zou worden uitgebreid. In een tweede ‘campagne’ werd tussen 21 april en 6 mei aansluitend aan het eerder opgegraven terrein een areaal van ca. 30–40 × 100 meter onderzocht (fig. 5). Deze keer werd de bouwvoor met ‘eigen’ graafmachines verwijderd tot 10–25 cm boven het ‘leesbare vlak’, dat daarna door grondwerkers met de schop geschaafd werd. Aanvankelijk gebeurde dit strooks-gewijs in één meter brede banen, waarbij de weggeschaafde grond op de afgewerkte stroken werd gedeponeerd. Men is dus zorgvuldig te werk gegaan, wat van belang is op te merken, omdat het aantal vondsten uit deze fase gering is. Behalve de inhumatiegraven 1–8 werden slechts enkele kleine kuiltjes van (vermoedelijk) crematiegraven ontdekt: C5 en 6, en waarschijnlijk ook C1-4, als deze laatste al niet tijdens de vorige campagne waren gevonden. Ten westen van de graven 1–8 nam het aantal sporen tot bijna nul af en is men er toe overgegaan het terrein met west-oost gerichte proefsleuven te verkennen, wat overigens op de opgravingsplattegrond niet is aangegeven. Het betreffende gebied is daarop als volledig opgegraven aangeduid, maar de gevonden sporen beperken zich over grote afstand tot één kuiltje (C 7).

Fig. 9. Zweeloo 1952: hutkom A en 'huis' B in twee stadia van opgraving. Op de achtergrond de kerk met haar kerkhof en het (destijds) meest oostelijke huis van het dorp.

Op 25 april stuitte men aan het westeinde van het opgegraven terrein op nederzettingssporen uit de Romeinse tijd. De voornaamste daarvan, een hutkom en een verdiept 'huis' die zich aanvankelijk als één grote kuil vertoonden (fig. 5), zijn volledig opgegraven. Daarbij bleef in het midden eerst een west-oost profiel staan, terwijl de beide helften ter weerszijden

in vijf vlakken werden uitgegraven (fig. 9). Een rechthoekige kuil die uit de westrand van de opgraving steekt, is niet meer volledig opgegraven, waarschijnlijk omdat hij niet diep beneden het opgravingsvlak reikte. Behalve de nederzettingssporen, waartoe ook een viertal smalle greppels lijkt te behoren, zijn nog enkele kuiltjes gevonden, voor een deel crematiegra-

ven zoals die ook verder naar het oosten voorkwamen.

Aan te nemen is dat de westrand van de opgraving overeenkomt met het einde van de ontzanding. In dat geval kan het grootste deel van de nederzettingssporen nog onder het esdek liggen. Jelsma kwam na een 'beperkte aanvullende archeologische inventarisatie' in 1991 tot dezelfde conclusie, alleen zou het volgens hem om een bewoning uit de Middeleeuwen gaan.¹³

Op zaterdag 16 juni 1952 gaf Professor Van Giffen in Assen een lezing over de resultaten van de opgraving, waarvan een uitgebreid verslag in het Nieuwsblad van het Noorden verscheen onder de titel *Belangrijke vondsten in een rijengrafveld*. Dit dagblad had ook al op 26 januari over het onderzoek bericht. Natuurlijk kwam daar ook het rijkste vrouwengraf (graf 87) ter sprake: "Schertsenderwijs schreef Prof. Van Giffen dit graf toe aan de 'prinses van Zweeloo'", schreef de krant. Die koosnaam blijkt dus uit de tijd van de opgraving te dateren.

3. DE GRAFGIFTEN: DATERING EN FUNCTIE

3.1. Wapens

3.1.1. Sporen

Eén paar, graf 76. Het paar ijzeren sporen uit graf 76 is zeer onvolledig bewaard. De drie fragmenten die overgebleven zijn, zijn bovendien zo slecht geconserveerd dat de vorm van de verschillende onderdelen vaak niet goed meer te onderscheiden is.

De ijzeren doorns waren mogelijk in de beugel, die ter plaatse iets verbreed lijkt te zijn geweest, ingeniet. De conische vorm die de doorns thans vertonen is misschien niet oorspronkelijk, maar bij het verwijderen van de roest ontstaan. De bases kunnen geprofileerd, eventueel cilindrisch of gefacetteerd zijn geweest. Bij één exemplaar is rond de basis nog een rest van *Tauschierung* aanwezig: een smalle omlopende messing(?)draad. De beugel is op doorsnede driehoekig en lijkt onversierd. Het is niet duidelijk van welk van beide sporen het losse beugelfragment afkomstig is. Dit is aan de onderkant afgebroken, maar er is nog te zien dat het beugeleinde versierd was met minstens twee door enkelvoudige ribben van elkaar gescheiden *Buckel*.

In hetzelfde graf is een kleine ijzeren gesp met bandvormig *Laschenbeschlag* gevonden, die vermoedelijk deel uitmaakte van het sporengarnituur. De vorm van de gelobde (*gebuckelte*) gespbeugel is niet meer duidelijk te onderscheiden: waarschijnlijk min

of meer rechthoekig, in elk geval niet duidelijk ovaal of D-vormig.

Blijkens de versiering die aan het enige overgebleven beugeleinde nog te herkennen is, behoort het sporenpaar tot de *Schlaufensporen mit gebuckelt-profilierten Bügelenden*. Parallellen zijn bekend uit Dunum graf 326 en Sievern¹⁴, Sundremda¹⁵ en Bendorf graf A.¹⁶ Vergelijkbaar zijn verder de sporen uit Gojace Borst.¹⁷ De sporen van Zweeloo hebben met die van Bendorf de uitzonderlijke *Tauschierung* van de doornbasis gemeen. De hier geciteerde exemplaren zijn kennelijk eenvoudige versies van pronkstukken als de met Anglo-Karolingisch dierornament versierde, verguld-bronzen sporen uit Jülich, Mainz¹⁸ en Welsleben.¹⁹ Verwant zijn ook de sporen uit Barleben²⁰, Pfahlheim²¹ en Sürsee.²² Deze bezitten *gebuckelte* beugels met volutenornament. Zowel de volutenversiering als het Anglo-Karolingische dierornament komen ook op armbanden voor, waaronder die uit Wijster graf 7.²³ Van de hierboven genoemde directe parallellen hebben die uit Goraje Borst en Bendorf nog een eenvoudige beugelversiering.

Volgens Giessler zijn de *Schlaufensporen mit gebuckelt-profilierten Bügelenden*, of in haar terminologie, *mit gebuckelten Ösen*, typisch Karolingische vormen, die in de zogenaamde horizon van het Anglo-Karolingische dierornament thuishoren.²⁴ Hierover is men het wel eens, haar vroege datering van deze horizon is echter niet overgenomen. Latere onderzoekers houden vast aan de 'traditionele' datering in de tweede helft van de 8^e eeuw.²⁵ Overigens suggereert Stein in navolging van Werner dat de sporen met volutenornament, en daarmee ook de vergelijkbare armbanden, een fase ouder zouden kunnen zijn en uit het midden van de 8^e eeuw dateren.²⁶ Het is daarom mogelijk dat ook de vereenvoudigde vorm die in Zweeloo gevonden is, al iets voor 750 optreedt. Jonger dan het einde van de 8^e eeuw kan hij naar algemeen oordeel niet zijn.

Bij de sporen worden vaak riemgarnituren gevonden bestaande uit een gesp, een *Riemenschieber* en een riemtong, die in dezelfde werkplaats als de sporen zouden zijn vervaardigd.²⁷ Wat vorm en afmetingen betreffen zou het kleine gespje uit graf 76 heel goed een onderdeel van een sporengarnituur kunnen zijn geweest. De opvatting van Gabriel dat de gespen bij sporen uit de tweede helft van de 8^e eeuw nog niet rechthoekig konden zijn, is door Thieme weerlegd.²⁸ De toewijzing van het gespje aan een sporengarnituur blijft echter onzeker, omdat er geen andere onderdelen van een dergelijk garnituur uit het graf zijn overgeleverd. De gesp kan ook een andere functie hebben gehad: sluiting van de (sax)gordel.²⁹

Sporen komen in de Noord-Nederlandse en Noord-Duitse grafvelden in de Vroege Middeleeuwen betrekkelijk weinig voor. Zij zijn niet in alle grafvelden gevonden, bijvoorbeeld niet in het vrijwel volledig opgegraven grafveld van Wijster, dat over het geheel genomen geen armoedige indruk maakt. Waar zij wel optreden, blijven zij tot één of enkele graven beperkt. De drie graven met sporen in Ketzendorf zouden volgens Thieme drie (opeenvolgende) generaties van één familie kunnen vertegenwoordigen.³⁰ Ook in Oldendorf komen drie graven met sporen voor en in Bendorf minstens drie.³¹ Drie sporengraven bezit ook het grafveld van Zeijen bij Rhee in Noord-Drenthe.³² Graven waarin sporen voorkomen, hebben over het algemeen iets bijzonders. De meesten zijn rijk, sommige zelfs uitzonderlijk rijk, en/of nemen in het grafveld een opvallende positie in.³³ Zij liggen vaak onder een tumulus of in de onmiddellijke omgeving van een grafheuvel en vele behoren tot de oudste bijzettingen van het grafveld of van het betreffende onderdeel daarvan. Het zijn behalve W-O graven ook Z-N graven en crematiebijzettingen. Graven die weinig meer dan de sporen zelf bevatten en ook niet door hun vorm of locatie opvallen, zijn grote uitzonderingen.³⁴

3.1.2. *Spatha en sax*

Twee saxen en twee spatha's: graven 18 en 76, 47 en 74. Drie van deze vier wapens zijn momenteel onvindbaar, van één is nog een fragment aanwezig. Dit uit graf 18 afkomstige saxfragment verkeert in zeer slechte toestand. Het onderste deel van het lemmet ontbreekt. Vage sporen zouden er op kunnen wijzen dat de rug aan beide zijden door een groef werd begeleid. De greepangel is duidelijk van de rug gescheiden door een knik. Het fragment is thans nog ca. 43 cm lang, waarvan ca. 8 cm voor rekening van de greepangel komen. De tekening door Van der Kamp laat zien dat de sax oorspronkelijk een lengte van tenminste 56 cm bezat met een greepangel van ca. 11 cm. Ook op deze kort na de opgraving gemaakte tekening lijkt de punt van het wapen al te ontbreken. Het lemmet kan ongeveer 50 cm of nog iets langer geweest zijn. De grootste breedte van het lemmet is thans ca. 4,5 cm en kan oorspronkelijk ca. 5 cm hebben bedragen.

Van de wapens uit de graven 47, 74 en 76 resteren nog slechts de tekeningen die van de voorwerpen in verroeste toestand zijn vervaardigd. Graf 47 bevatte een spatha van ca. 95 cm lengte, waarvan de gevestvorm niet te herkennen is. De gevestknop lijkt driehoekig te zijn geweest.

Ook het wapen in graf 74 moet een spatha zijn. Dit blijkt uit de aanwezigheid in het graf van twee

kleine bronzen piramidale knoppen. Het gevest is bij de opgraving niet teruggevonden. Het zou al verloren kunnen zijn gegaan toen het grafveld nog in gebruik was, want graf 74 wordt oversneden door graf 73 en mogelijk ook 75.

Graf 76 bevatte naar alle waarschijnlijkheid een sax. De oude tekening is niet in alle opzichten duidelijk. Het afgebeelde lemmet zou dat van een spatha kunnen zijn, maar een saxlemmet waarvan de punt is afgebroken is ook mogelijk. Het was meer dan 70 cm lang en iets minder dan 5 cm breed. Het gevest doet echter het meest denken aan een – ca. 10 cm lange – greepangel van een sax.

De sax uit graf 18 is vanwege de betrekkelijk korte greepangel tot de *Langsaxen* te rekenen. Het lijkt een nogal gedrongen wapen te zijn geweest met een voor langsaxen breed lemmet, dat nog sterk aan *Breitsaxen* herinnert. Dit zou kunnen pleiten voor een datering aan het eind van de 7^e of vroeg in de 8^e eeuw.

Als het wapen in graf 76 inderdaad een sax was, is het een karakteristieke langsax geweest met zijn in verhouding korte greepangel en meer dan 70 cm lange, nog geen 5 cm brede lemmet. Langsaxen bleven tot in de 9^e eeuw in gebruik.³⁵

De gevestknop van de spatha uit graf 47 lijkt driehoekig te zijn geweest. Op de oude tekening is niet te zien of de gevestknop versierd of onversierd was. Van het lemmet is niet meer te zeggen of het gedemaskeerd was. Driehoekige gevestknoppen komen vóór de 8^e eeuw niet voor. Men vindt deze voor het eerst bij de zwaardtypen Altjührden en Immenstedt, daarna bij het type Petersen B. Bij deze drie typen is de knop onversierd. Met versiering treedt de driehoekige knop vervolgens op bij het type dat gewoonlijk – maar ten onrechte – Petersen H wordt genoemd. De spatha uit graf 47 kan het best worden vergeleken met zwaarden van de typen Immenstedt en Altjührden. Het verschil tussen deze en de beide jongere typen Petersen B en 'H' berust namelijk niet alleen in de constructie van het gevest, maar ook in de vorm van het lemmet. Bij de oudere typen lopen de snedes nog grotendeels parallel en is het lemmet gedemaskeerd, terwijl vanaf Petersen B het ongedemaskeerde en zwaardere lemmet zich van de pareerstang naar de punt gelijkmatig verjongt. Het lemmet van de spatha uit graf 47 moet tot de oudere vorm gerekend worden. De introductie van zwaardere spatha's als die van type Petersen B zou "in de tweede helft van de 8^e eeuw of in de tijd rond 800" hebben plaatsgevonden.³⁶ Voor de datering van de spatha uit graf 47 komt dus vooral de eerste helft en eventueel ook nog het derde kwart van de 8^e eeuw in aanmerking.

De spatha uit graf 74 is door het ontbreken van

het gevest niet nader te definiëren. Hij moet tot een relatief vroeg type behoren, zoals blijkt uit de vorm van het lemmet³⁷ en vooral uit de twee piramidale knoppen. Dergelijke knoppen komen in verschillende materialen en typen voor. De onze hebben de eenvoudigste vorm, die door Menghin thans vooral in de eerste helft van de 7e eeuw wordt gedateerd.³⁸ In Noord-Nederland en Noord-Duitsland zijn piramidale knoppen niet vaak gevonden. Er is er één uit Liebenau, een grafveld dat de gehele Merovingische tijd in gebruik was.³⁹ In één van de wapengraven uit Stein's *Südkreis* – Offingen, Kr. Waiblingen – is een zwaard van het type Schlingen geassocieerd met een piramidale knop als die van Zweeloo en in ons land zijn er een bronzen exemplaar uit Wijnaldum en het vergulde prachtstuk uit Ezinge.⁴⁰ Type Schlingen is nog laat 7e-eeuws en het zwaard van Zweeloo was waarschijnlijk niet veel jonger. Piramidale knoppen dienden om de zwaardbandelier aan de schede te bevestigen. Mogelijk hing ook de bronzen ring die met de knoppen en een – op de schede bevestigd(?) – mes naast het benedendeel van de spatha lag, met de ophanging van de spatha samen, of anders met de ophanging/sluiting van een gordeltas.

De Noord-Nederlandse en Noord-Duitse spatha's en saxen zijn door Laux en Westphal gekarteerd.⁴¹ In het eigenlijke kustgebied blijkt de spatha zeer sterk over de sax te domineren. De sax is daarentegen in het achterland het meest voorkomende slagwapen. Alleen aan de zuidrand van het gekarteerde gebied, ter hoogte van de Lippe, wordt de spatha weer relatief talrijker. Hier worden ook, evenals in de kuststreken, de in verhouding zeldzame graven met een combinatie van spatha en sax gevonden. Dergelijke rijke wapengraven ontbreken in het tussengelegen gebied, waartoe ook Drenthe behoort. In de directe omgeving van Zweeloo vermeldt Laux vier grafvelden met slagwapens: Wijster-Looveen (twee saxen), Aalden (twee saxen en een spatha), Balloo (een spatha), Oosterhesselen (een sax). Hiermee vergeleken is Zweeloo met zijn twee spatha- en twee saxgraven dus betrekkelijk rijk aan 8e-eeuwse slagwapens. De grafvelden van Balloo, Aalden en Oosterhesselen zijn echter zeer onvolledig overgeleverd. Zij kunnen meer wapengraven hebben bevat.⁴²

3.1.3. *Umbo*

Eén exemplaar, graf P7: De umbo is niet meer aanwezig. Hij heeft volgens Stein een smalle bronzen *Kragenband* en een onversierde bronzen *Randfassung* bezeten.⁴³

De Zweeloose schildknop behoort tot Stein's type

Galgenberg, dat kenmerkend is voor haar *Nordkreis* – Noord-Nederland en Noord-Duitsland – en komt daar gedurende de gehele 8^e eeuw voor.

Kleemann verenigt de datering tot het midden van de 8^e eeuw: zijn *Stufen* II en III (730/40 – 760/70).⁴⁴

3.2. IJzeren punten: 'pikkels'

Elf exemplaren uit elf graven: 17, 20, 24, 26, 41, 43, 44, 57, 75, 76, 93. De vorm is tengevolge van corrosie niet meer precies te bepalen. De voorwerpen bestaan uit een massieve punt en een wigvormige schachtdoorn. Bij het exemplaar uit graf 26 is een ijzeren huls bewaard gebleven: lengte 3 cm, inwendige doorsnede ca. 2 cm. Een fragment van een dergelijke huls is ook bij het exemplaar uit graf 93 aanwezig. Afdrukken van hulzen zijn te zien op de resten van de houten schacht die bij de exemplaren uit de graven 17 en 20 gevonden zijn. De lengte van de huls bedroeg in deze twee gevallen ca. 2 cm en de doorsnede eveneens ca. 2 cm. De houtresten bij het exemplaar uit graf 76 wijzen op ongeveer dezelfde diameter. De schacht was dus betrekkelijk dun: tenminste 2 cm. Deze voorwerpen zijn veelal aan het (voeten)eind van het graf aangetroffen, maar kwamen ook meer in het midden – tussen de knieën – voor. De schachten kunnen dus maximaal twee meter lang geweest zijn, maar waren in feite waarschijnlijk niet veel langer dan één meter. De houtresten van de schacht uit de graven 17, 20, 43, 44, 57, 76, 93 zijn niet op houtsoort gedetermineerd.

Er zijn twee typen onderscheiden. *Type A* – graven 24, 43, 75, 93 – heeft een relatief zware en dikke punt, die conisch of piramidaal kan zijn, en een lange schachtdoorn. *Type B* – graven 17, 20, 26, 41, 44, 57, 76 – bezit een lichtere en dunnere piramidale punt en een betrekkelijk korte schachtdoorn. De basis van de punt is hier kleiner dan de schacht. Het exemplaar uit graf 20 kenmerkt zich door de lengte van zijn staafvormige en op doorsnede vierkante punt. Ook de schachtdoorn lijkt langer te zijn dan die van de andere exemplaren van type B. Het zou een apart type kunnen vertegenwoordigen. Tabel 1 geeft de – resterende – maten en gewichten weer. De verschillen zijn voor een belangrijk deel door verschillen in conserverings-toestand te verklaren. De lichte exemplaren van type B zijn het meest door corrosie aangetast. Niettemin zijn duidelijk een zwaar (A) en een licht (B) model te onderscheiden.

IJzeren punten die met een schachtdoorn en soms een ring aan het uiteinde van een houten schacht bevestigd waren, zijn onder de bijgaven in de vroegmiddeleeuwse grafvelden uit het gebied langs de zuidkust van de Noordzee niet ongebruikelijk. Zij komen

niet in elk van deze begraafplaatsen voor. Zweeloo, Drouwen en Antum zijn tot nu toe de enige Noord-Nederlandse waaruit zij bekend zijn geworden⁴⁵, maar in Noord-Duitsland zijn zij op verschillende plaatsen aangetroffen.⁴⁶ In enkele grafvelden die – min of meer – volledig zijn opgegraven, blijken zij met meerdere exemplaren vertegenwoordigd: Zetel (in 10 van 716 graven), Jever-Clevers (4 van 220), Ketzendorf (11 van 553), Dunum (25 van 778). Dit is ook in Zweeloo het geval, waar zij relatief talrijk zijn: in 11 van 107 graven.⁴⁷

Een scherpe datering is niet mogelijk. Dergelijke voorwerpen kwamen al voor in de ijzertijd.⁴⁸ Een 4^e-eeuws exemplaar is gevonden in een Germaans graf uit Noord-Frankrijk.⁴⁹ Alleen in de Vroege Middeleeuwen zijn deze voorwerpen in Noord-Nederland en Noord-Duitsland een tijdlang als grafgift opvallend geliefd geweest. De tijd dat zij daar werden meegegeven, lijkt voornamelijk te liggen tussen het midden van de 7^e en het midden van de 9^e eeuw.

Het begin van deze periode is duidelijk vertegenwoordigd in Dunum. Daar komen ijzeren punten voor in de crematiegraven 20, 400 en 734, die de centrale bijzetting vormen van door een ringsloot omgeven tumuli. Deze grafheuvels behoren tot de oudste fase van de begraafplaats, die op zijn vroegst omstreeks 650 is gestart.⁵⁰ Ook in Zetel, Jever-Clevers en Ketzendorf zijn de graven met ijzeren punten voor een deel in de oudste of althans oudere gedeelten van het grafveld te vinden.⁵¹

Dat ijzeren punten tot in de 9^e eeuw en waarschijnlijk tot het einde van die eeuw werden meegegeven, blijkt onder meer in Bendorf en Ketzendorf.⁵² Na het midden van de 9^e eeuw worden bijgaven in de betreffende grafvelden overigens ongebruikelijk. In de inhumatiegraven treden ijzeren punten zowel in Z-N als in W-O bijzettingen op. Merkwaardigerwijs liggen de graven waarin zij gevonden zijn, in verschillende grafvelden dikwijls in groepjes van twee of drie bij elkaar in, zoals gezegd, de oudere delen.⁵³ Dit kan geen toeval zijn en zou er op kunnen wijzen dat het gebruik om deze voorwerpen aan de doden mee te geven, betrekkelijk kort heeft geduurd, bijvoorbeeld één of twee generaties, en vooral in de eerste helft van de 8e eeuw in zwang was. Een andere aanwijzing dat dit gebruik niet al te laat gedateerd mag worden, is misschien het feit dat de punten *echte* bijgaven zijn, evenals bijvoorbeeld wapens.

De functie van deze voorwerpen is omstreden, wat ook uit de verschillende benamingen als *Lanzenschuh*, *Stabdorn*, *Schulzenstab* en andere blijkt. Stein's opvatting dat zij aan de onderkant van vaandelstokken bevestigd waren en daarom als 'elitaire' bijgaven moe-

ten worden opgevat, is onhoudbaar gebleken. Zij zijn onder de bijgaven niet werkelijk iets uitzonderlijks, maar komen juist nogal veel voor en zeker niet alleen, zelfs voorzover valt na te gaan meestal niet, in rijke graven. In veel gevallen zijn zij slechts met een mes en/of een gesp gecombineerd, soms is daar een riemtong, pincet of klapmes aan toegevoegd, maar hun optreden in rijke wapengraven is een uitzondering. Als het geslacht van de dode uit de overige bijgaven is af te leiden, blijkt het vrijwel onveranderlijk om mannengraven te gaan, in uitzonderingsgevallen om een kindergraf.⁵⁴ In de inhumatiegraven lagen de ijzeren punten bijna altijd als daarover uitsluitel wordt gegeven, naast de linker of rechter voet, een enkele keer iets hoger naast het onderbeen of de knie, en hoewel dat zelden expliciet wordt vermeld, zal de spits wel naar het voeteneind van het graf hebben gewezen.⁵⁵ Er is al op gewezen dat de schacht dus niet langer kan zijn geweest dan 1,5 of hoogstens 2 m.

De punten komen ook in nederzettingen uit dezelfde tijd voor, bijvoorbeeld in Dorestad.⁵⁶ Aangenomen mag worden dat zij voor verschillende doeleinden zijn gebruikt. Wegewitz vergeleek hen met *Eispecken*, "*wie sie von unserer bäuerlichen Bevölkerung benutzt wurden, wenn man im Winter mit einem Einmannsschlitten das Eis überquerte*". Het exemplaar uit Dorestad, dat compleet met een 1,36 m lange taxushouten schacht teruggevonden is, zou als een dergelijke *Eispeck* gebruikt kunnen zijn. Voor beslag van vaarbomen, waarvan men bij deze havenstad ook kan denken, zijn zij aan de kleine kant. Grochowska en Sachs noemen verschillende andere mogelijkheden, waaronder *Lanzenbeschläge*, *Pfeilspitzen*, *primitive bäuerliche Waffen*, *Beschläge von Beilschaften*, *Spazierstöcken oder Pilgerwanderstäben*.⁵⁷ Zij vermelden ook het voorkomen van een metalen punt of *stimulus* aan het uiteinde van middeleeuwse bisschopsstaven, in dit geval met symbolische betekenis. In aansluiting daaraan moet onzes inziens overwogen worden of de ijzeren punten in onze grafvelden niet – voor een deel – als prikkels te verklaren zijn.⁵⁸ De zwaardere exemplaren zouden dan gebruikt kunnen zijn bij het ploegen ter stimulering van de trekossen, de lichtere bij het paardrijden. Als grafgift kunnen zij als statussymbool gefungeerd hebben: aanduiding van de eigenaar van een rijpaard of van een span ploegossen en bij uitbreiding van een hoeve.

3.3. Pincetten

Drie exemplaren: graven 17, 57, 76. De twee bronzen pincetten uit de graven 17 en 57 zijn van een model dat in het Neder-Rijngebied in de tweede helft van de

7^e eeuw optreedt en in de eerste helft van de 8^e eeuw in gebruik blijft. Mogelijk is het in Noord-Nederland en Noord-Duitsland nog langer in zwang gebleven. Zij vallen onder Siegmund's typen Ger. 2.8 en eventueel 2.6, die respectievelijk in diens fasen 10–11 (670–740) en 8–9 (640–670) te dateren zijn. De puntcirkelversiering op het pincet uit graf 17 vindt parallellen in Siegmund's type Ger. 2.2 uit de fasen 3–7 (485–640), maar ook in Kleemann's type 1a, dat tot het einde van de 8^e eeuw zou voorkomen: tot in diens *Stufe* IV (760/70–800/10).⁵⁹ Verder is er een vage verwantschap met het ingeponste ornament –*Tremolierstich*– op de rechthoekige fibulae uit de graven 33, 38 en 45 van Zweeloo. Siegmund wijst rechthoekige fibulae, zijn type Fib. 11, toe aan fase 11 (705–740).⁶⁰

Het derde pincet, uit graf 76, is van ijzer. Pincetten van dit materiaal zijn kenmerkend voor de grafvelden van Noord-Nederland en Noord-Duitsland, waarin zij vaak in aantal sterk overwegen. Zo zijn van de 21 pincetten in Dunum er slechts twee van brons. Dit is waarschijnlijk een 'laat', dat wil zeggen vooral 8^e-eeuws verschijnsel. Van de negen typen die door Kleemann zijn onderscheiden, zijn er zes van ijzer. Ons exemplaar behoort tot Kleemann's type 6, dat hij in zijn *Stufen* II–IV (700/10–800/10) dateert.⁶¹ De bronzen pincetten van Zweeloo komen uit Z-N graven, terwijl het ijzeren exemplaar uit een W-O graf afkomstig is, wat ook op een later optreden van de ijzeren pincetten wijst.

Pincetten komen vanaf het begin van de Merovingische tijd als grafgiften voor. Erg talrijk zijn zij eigenlijk nooit, maar in onze regio zijn zij toch tamelijk goed vertegenwoordigd. In Zweeloo met 3 op 107 graven, in Dunum en Zetel met respectievelijk 21 op 800 en 8 op 716.⁶² Zweeloo lijkt relatief te scoren, maar het beeld is geflatteerd doordat de Oost-Friese grafvelden langer doorgaan en dus in verhouding veel vondstloze graven omvatten. Over het algemeen worden pincetten als een mannenbijgave beschouwd, al worden er uitzonderingen vermeld.⁶³ Dat de graven 17 en 57 mannengraven waren, kan dan ook niet met volledige zekerheid uit het voorkomen van de pincetten worden afgeleid. Beide graven bevatten echter ook een 'prikkel', wat eveneens in de richting van mannengraven wijst. Graf 76 is onmiskenbaar een mannengraf. De pincetten zijn in 17 en 57 links of rechts naast het middel gevonden. Mogelijk waren zij in een gordeltas meegegeven of waren zij aan de gordel opgehangen. In 76 lag het pincet misschien – in een tas? – bij de spatha. De pincetten waren niet zoals tegenwoordig splintertrekkers. Met hun vaak naar binnen gebogen snijkanten vormden zij een soort knipschaartjes. Voor het verwijderen van een complete baard kunnen zij

nauwelijks bruikbaar zijn geweest, wel voor het trimmen van baard of snor. De veelgebruikt aanduiding 'baardtangetje' is, gezien het voorkomen in vrouwen-graven, weinig elegant en kan beter door de wat minder uitgesproken functieaanduiding 'epileerschaartje' worden vervangen.

3.4. Gespen

3.4.1. Bronzen gesp

Eén exemplaar: graf 47. Van de bronzen gesp uit graf 47 zijn slechts drie fragmenten overgebleven. De vorm is niet meer volledig te reconstrueren. Beugel en plaat waren scharnierend verbonden middels een ijzeren as. De ovale beugel is bandvormig en afgeschuind. De beslagplaat is versierd met meegegoten(?) spiraal(?) ornament. De plaat vertoont (resten van) drie gaten: nietgaten? De doorn met verhoogd en recht afgesneden achtereind heeft een platte onderkant.

Het gespje lag op de borst van de dode en was mogelijk onderdeel van de spathabandelier. Het is in vorm, constructie en materiaal een uitzondering onder de gespen van Zweeloo. De vorm is niet meer te herkennen, maar de constructie treedt op bij gespen van Böhner's type C uit diens *Stufe* IV en wordt door Siegmund in zijn fase 8 (610–640), speciaal 8B, gedateerd. De gesp uit Zweeloo was bij de graflegging ongetwijfeld oud – en versleten? – exemplaar. Mogelijk was de bandelier een erfstuk.

3.4.2. IJzeren gespen

Veertien exemplaren: uit waarschijnlijk 14 graven: 15, 20, 27 (ontbreekt), 33, 36, 43, 45, 58, 51, 57, 76, 93 (2 exemplaren?), 99, 101 (ontbreekt?).

A. IJzeren gespen met 'Laschenbeschlag' (graven 43, 48, 51, 76). Er zijn verschillen in vorm en afmetingen. De gesp uit graf 76 heeft een bandvormige ovale beugel, waarvan de bovenzijde met kerven versierd is, en een kleine rechthoekige plaat. Op deze gesp is een fragment van een 1,5 cm brede lederen riem bewaard gebleven. De gespen 48 en 51 hebben eveneens een rechthoekige plaat. De vorm van de plaat van de gesp uit graf 43 is niet meer vast te stellen: ovaal? De beugels van de drie laatstgenoemde gespen zijn ovaal en band(?) -vormig. Het kleine exemplaar uit graf 48 bezit geen doorn (meer?) en was dus mogelijk geen gesp, maar een *Schlaufe*.

De gesp met 'gegolfde' beugel uit graf 76 behoorde vermoedelijk tot de saxgordel. De ligging in het graf is niet bekend: wellicht bij de sax, zoals misschien ook de sporen. Dat de gesp onderdeel was van een

sporengarnituur is minder waarschijnlijk, omdat men in dat geval twee gespen zou verwachten.

B. IJzeren gespen zonder beslag (graven 15, 20, 27, 33, 36, 45, 57, 93, 99, 101). De tweede gesp die aan graf 93 is toegeschreven, is waarschijnlijk de ontbrekende gesp uit graf 101. Twee beugels zijn min of meer rechthoekig (graven 15, 36), de overigen ovaal. Voor zover nog te zien, zijn de beugels bandvormig met rechthoekige of ronde doorsneden. Het exemplaar uit graf 20 heeft geen doorn (meer?). De gespen zijn over het algemeen nogal klein. Hun afmetingen vertonen geen significante verschillen.

Gespen zijn in Zweeloo niet algemeen: 15 van 107 graven. Het exemplaar uit graf 76 sloot waarschijnlijk een saxgordel. De overige gespen zijn vrijwel alle op of bij het middel gevonden en waren dus afkomstig van lendengordels. Dat geldt ook voor de *Schlaufe* uit graf 48. Zij komen zowel in mannen- als in vrouwen-graven voor. De ovale gesp in graf 20, waarvan de ligging in het graf niet bekend is, is de enige zonder doorn. Misschien was het geen gesp, maar vormde hij een vuurslag samen met het brokje vuursteen.

Het dragen van gordels voorzien van eenvoudige ijzeren gespen met ovale – soms min of meer rechthoekige – beugel en met, maar meestal zonder *Laschenbeslag* kwam tegen het einde van de 7^e eeuw (weer) in de mode, zoals in het Neder-Rijngebied is geconstateerd.⁶⁴

3.5. IJzeren messen

3.5.1. Klapmessen

Zes of negen exemplaren: graven 17, 20, 35, 36?, 41?, 44, 48?, 59, 76. Het exemplaar uit graf 36 is waarschijnlijk het lemmet van een klapmes waarvan de dekplaten verloren zijn geraakt. Het vertoont een sterk geknikte rug met omhoog gebogen punt. Aan de punt lijkt een soort knop aanwezig, waaraan het mesje uit de dekplaten zou kunnen worden getild.⁶⁵ Het onvolledige exemplaar uit graf 41 is waarschijnlijk eveneens van een klapmes afkomstig. Het bezit een geknikte rug, de punt is afgebroken. Aan beide zijden loopt langs een gedeelte van de rug een dubbele(?) groef. Het fragment uit graf 48 is mogelijk een deel van (een dekplaat van) een klapmes. De overige klapmessen hebben smal-rechthoekige dekplaten met een recht en een afgerond uiteinde.

Het afgeronde eind is iets smaller dan het rechte en bevat de as waarom het lemmet draaide. Het asje diende tevens om dit einde dicht te klinken. Het andere uiteinde was waarschijnlijk dicht gesmeed, zo de dekplaat al niet uit één strook ijzer gebogen was.

De dekplaten maken de indruk niet bekleed te zijn geweest, maar het mes kan uiteraard in een lederen foedraal of buidel geborgen zijn geweest. De klapmessen zijn in twee grootte-klassen te verdelen: messen van 9–9,5 cm en van 12–12,5 cm (tabel 3).

Vijf graven met een klapmes zijn aan de overige bijgaven als een (vermoedelijk) mannengraf herkenbaar. Eén lijkt uit een vrouwengraf te komen, graf 59, maar dit graf oversnijdt een N-Z graf en het klapmes zou daaruit afkomstig kunnen zijn. In dat geval was het oversneden graf 67 waarschijnlijk een mannengraf. Dat klapmessen een specifieke functie gehad moeten hebben, blijkt uit het feit dat zij naast gewone messen als grafgift kunnen voorkomen. Voor zwaar werk waren zij ongeschikt, omdat het lemmet niet stevig kon worden vastgezet. Het klapmes lag gewoonlijk naast bekken of benen, zelden bij het hoofd of de voeten. Het werd kennelijk in een foedraal of tas van leder – daarop wijzen de soms op de messen klevende leerresten – aan de gordel gedragen. Dat aan het verschil in afmetingen een verschil in functie ten grondslag lag, is niet aannemelijk. Klapmessen worden gewoonlijk als scheermessen opgevat en komen dan ook meestal in mannengraven voor.⁶⁶

De maatverschillen hebben ook geen chronologische betekenis, maar kunnen met plaatselijke factoren samenhangen. Zo heeft Zweeloo zowel grote als kleine exemplaren, terwijl bijvoorbeeld Zetel zich op de eerste en Dunum zich op de tweede variant lijkt te specialiseren. In Dunum traden klapmessen vanaf het begin van het grafveld in de tweede helft van de 7^e eeuw op en zij bleven daar gedurende de gehele 8^e eeuw tot aan het opgeven van de bijgavenzede in gebruik, die met Stein's waarnemingen in haar *Nordkreis* overeenstemt. Ook in de Merovingische grafvelden kwamen klapmessen niet eerder dan het midden van de 7^e eeuw voor. In het Neder-Rijngebied zijn zij kenmerkend voor Siegmund's fasen 10 en 11 (670–740).⁶⁷

3.5.2. IJzeren messen met vaste greep

Ca. 61 exemplaren uit evenzoveel graven (zie tabel 4). Voornamelijk op grond van de vorm van de rug zijn drie typen onderscheiden. Type A heeft een rechte rug, de snede buigt aan de punt omhoog. Type B bezit een duidelijk geknikte rug, de knik bevindt zich ongeveer ter halver lengte. Het deel van de rug tussen knik en punt is recht of enigszins hol. De snede buigt aan de punt min of meer naar de rug omhoog. Type C onderscheidt zich van B doordat de rug niet duidelijk geknikt, maar min of meer gelijkmatig gebogen is. Het verschil is echter niet groot en in veel gevallen ook lastig vast te stellen. De typenindeling heeft dan ook

Tabel 1. IJzeren punten ('prikkels'): maten in centimeters en gewichten in grammen.

<i>Grafnr.</i>	<i>Type</i>	<i>Lengte</i>	<i>L.punt</i>	<i>L.schachtdoorn</i>	<i>Gewicht</i>	
24	A	13,1	6,0	7,1	65	
43	A	11,6	6,1	5,5	120	
75	A	11,3	5,5	5,8	100	
93	A	10,2	5,4	4,8	60	met huls
17	B	7,2	2,5	4,7	15	met hout
26	B	7,5	5,2	2,3	35	zonder huls
41	B	6,2	2,5	3,7	15	
44	B	8,9	4,7	4,2	40	met hout
57	B	5,3	1,9	3,4	10	
76	B	7,1	3,5	3,6	20	met hout
20	B?	11,8	5,0	6,8	30	met hout

Tabel 2. IJzeren gespen, maten in centimeters (van de ontbrekende gesp uit graf 27 is type onbekend).

<i>Grafnr.</i>	<i>Type</i>	<i>L.beugel</i>	<i>B.beugel</i>	<i>L.plaat</i>	<i>B.plaat</i>	
43	A	3,4	3,1	2,5	2,8	
48	A	2,2	1,9	1,5	1,5	
51	A	2,6	1,9	3,2	2,1	
76	A	2,9	2,2	2,2	1,5	Versierde beugel
14	B	2,3	1,6			Rechthoekige beugel
20	B	3,1	2,1			Geen doorn (meer?)
33	B	3,3	2,1			
36	B	(3,0)	2,1			Rechthoekige beugel
45	B	3,4	2,6			
57	B	2,6	2,3			
93	B	3,1	2,4			Eén van deze twee gespen uit graf 101?
	B	3,5?	1,9			
99	B	3,3	2,2			

Tabel 3. IJzeren klapmessen: maten in centimeters.

<i>Grafnr.</i>	<i>L.dekplaten</i>	<i>B.aseinde</i>	<i>B.rechte einde</i>	<i>Bijzonderheden</i>
17	9,5	1,8	2,3	man
20	9,3	2,1	2,6	man
59	9,3	2,2	2,6	vrouw?
76	9,0	2,0	2,5	man
35	12,2	2,5	3,0	
44	12,4	2,1	2,6	man
48	-	-	-	fragment
36	(8,9)	(2,3)		lemmet
41	(9,2)	(2,2)		lemmet

betrekkelijk weinig waarde, temeer daar karakteristieke exemplaren van type A zeldzaam zijn. Een aantal messen is bovendien te onvolledig bewaard gebleven om de vorm ervan nog te kunnen bepalen.

De schachtdoorn loopt gewoonlijk smal of in een punt uit. Ongeveer rechthoekige schachtdoorns zijn uitzonderingen (graven 35, 41, 107). De vorm van de schachtdoorn is overigens door beschadiging dikwijls

Tabel 4. IJzeren messen met vaste greep: maten in centimeters .

<i>Grafhr.</i>	<i>Type</i>	<i>L. totaal</i>	<i>L. lemmet</i>	<i>B. lemmet</i>	<i>L. schachtdoorn</i>	<i>M</i>	<i>V</i>	<i>Bijzonderheden</i>
10	A	15,9	9,9	2,4	6,0			
15	A	(13,4)	10,6	2,0	(2,8)		x	
19	A	(14,7)	(8,9)	2,5	5,8			
29	A	14,6	9,6	2,4	5,0		x	
32	A	(11,8)	9,1	1,7	(2,7)		x	
59	A?	(8,3)	(6,7)	1,9	(1,6)		x	+ klapmes
78	A?	(15,9)	(10,1)	(2,3)	5,8			
24	B?	(12,4)	(12,4)	3,5	-	x		saxpunt?
28	B	(11,5)	9,4	2,0	(2,1)		?	
33	B	16,7	10,9	2,2	5,8		x	
35	B?	(14,1)	11,6	2,9	2,5			+ klapmes
37	B	11,4	7,9	1,8	3,5		x	
41	B	17,7	12,7	2,6	5,0	x		+ klapmes
43	B	16,3	10,7	2,9	5,6	x		
44	B	(16,9)	(8,6)	2,8	8,3	x		+ klapmes
45	B	18,4	12,8	2,6	6,5		x	
46	B	11,1	6,2	1,9	4,9		x	
53	B	21,1	14,3	3,4	6,8			
56	B	14,1	8,6	2,1	5,5		?	
57	B	(9,5)	(8,7)	2,2	(0,8)	?		
62	B	(13,7)	(7,5)	2,1	6,2			
66	B	17,8	11,0	2,5	6,8		x	
74	B	14,6	12,2	2,1	4,4	x		
81	B	16,0	11,7	2,2	4,3		x	
97	B	(15,3)	10,6	2,9	(4,7)			
18	C	17,0	10,6	2,7	6,4	x		
31	C	11,8	9,1	1,9	(2,7)		?	
38	C	13,9	8,3	2,2	5,6		?	
39	C	17,4	10,9	2,5	6,5			
40	C	(7,7)	(7,7)	1,9	-		x	
47	C	11,0	10,0	2,5	(1,0)	x		
61	C	14,21	9,8	2,5	4,4			
65	C	10,4	7,4	1,7	3,9		x	
70	C	11,4	7,2	1,7	4,0		x	
71	C	13,6	9,4	2,0	4,2		?	
79	C	10,9	7,2	2,1	3,7		x	
89	C?	(14,6)	12,2	2,4	-		x	merkw. vorm
91	C	14,6	8,3	1,9	6,3		?	
94	C?	(10,7)	(10,7)	2,9	-			
98	C	(13,2)	10,0	2,4	(3,2)			
99	C	(13,4)	(11,5)	2,7	(1,9)			
103	C	14,3	9,2	2,0	5,1		?	
104	C	16,2	10,3	(1,8)	5,9			
106	C	11,5	7,2	1,9	4,3		?	
107	C	15,9	10,7	2,9	5,2			
17		(11,0)	(9,5)	-	(1,5)			+ klapmes
27		(10,6)	(4,6)	2,4	6,0			
48		17,3	12,5	-	4,8			+ klapmes
50		13,1	8,9	-	4,2		x	
72		(11,9)	(7,4)	(2,0)	4,5			

Tabel 4 (vervolg).

<i>Grafnr.</i>	<i>Type</i>	<i>L. totaal</i>	<i>L. lemmet</i>	<i>B. lemmet</i>	<i>L. schachtdoorn</i>	<i>M</i>	<i>V</i>	<i>Bijzonderheden</i>
73		(8,2)	(3,5)	2,0	4,7			
11		-	-	-	-			ontbreekt
20		-	-	-	-	x		mes? + klapmes
23		-	-	-	-			mes?
26		-	-	-	-			ontbreekt
34		-	-	-	-			mes?
49		-	-	-	-		x	
64		-	-	-	-			ontbreekt
100		-	-	-	-			
102		-	-	-	-			ontbreekt

slecht te herkennen. Het merendeel van de schachtdoorns, voor zover bewaard, heeft een lengte van 4 tot 6 cm (kortste 3,5, langste 8,3 cm). Er is geen relatie te ontdekken tussen de lengte van doorn en lemmet. Meestal ligt de schachtdoorn in het verlengde van de lengteas van het lemmet en is hij duidelijk van de rug en de snede afgezet. In enkele gevallen loopt hij in rug of snede over (graven 10, 15, 29, 56, 78). Drie of vier messen hebben aan één of beide zijden van het lemmet één of twee groeven, die de rug voor een deel begeleiden (graven 10, 46, 61?, 73).

Regelmatig zijn aan de schachtdoorn resten van een houten handvat bewaard gebleven, maar de vorm van de greep is niet meer te reconstrueren. Bij enkele messen leek het lemmet tegen de greep door een opstaande rand afgezet te zijn geweest, maar men kan twijfelen of deze randen niet een product van de corrosie zijn (graven 47, 56, 57, 70, 89, 98, 106, 107). Bij de messen uit de graven 17, 24, 50, 61, 94 heeft de corrosie een lederen schede gedeeltelijk geconserveerd. In het gecoördeneerde oppervlak zijn de poriën van het leer nog te zien. De dichtgenaaide kant langs de snede heeft in enkele van deze gevallen nog een gekarteld verloop. Eén keer (graf 17) zijn op het leer vage houtsporen te zien, wat op een versteviging van de schede met hout kan duiden.

De afmetingen van de messen lopen nogal uiteen (tabel 4). Hierbij is te bedenken dat de huidige maten niet noodzakelijkerwijs met de oorspronkelijke overeenkomen. Deze laatste kunnen door het gebruik en slijtage veranderd zijn. De totale lengte – van het ijzer, dus zonder het houten handvat – is nog bij 27 messen meetbaar. Deze varieert van 10,4 tot 21,1 cm. De lengte van de schachtdoorns vertoont ook veel variatie: van 3,0 tot 6,8 cm. De belangrijkste maat is de lengte van de snede, daar deze het werkzame gedeelte van het mes vormde. Die maat is van 35 exemplaren

bekend. De verdeling van de snedelengtes is in tabel 5 weergegeven.

De lengtematen zijn tamelijk regelmatig tussen de extremen verdeeld. Er lijken zich echter drie groepen af te tekenen. De eerste omvat kleine mesjes met lem-meten van ongeveer 6 tot 9 centimeter.

De corresponderende lem-metbreedtes zijn eveneens gering: ca. 2 cm, variërend van 1,7 tot 2,2 cm. De totale lengtes lopen uiteen van 10,4 tot 14,6 cm doordat de lengte van de schachtdoorn nogal variabel is. Deze kleine mesjes komen alleen in vrouwengraven voor. Zij maken 25 tot 30% van de meetbare messen uit. De scheiding met de middengroep, waarvan de lem-metlengtes tussen 9 en 11 cm liggen, is niet scherp. De lem-metbreedte is bij de middengroep iets groter dan bij de kleine messen: meestal meer dan 2 cm (variatie van 1,7 tot 2,9 cm). De totale lengte varieert tussen 11 en 17,8 cm. De middengroep omvat 50 tot 55 % van het totaal. De derde groep heeft lem-metten van 11 tot 13 cm, eenmaal zelfs bijna 15 cm. De breedte van het lem-met varieert in deze groep van 2,1 tot 3,4 cm, en de totale lengte van 14,6 tot 21,1 cm. Messen van de tweede en derde groep vindt men zowel in mannen- als in vrouwengraven.

Het mesfragment in graf 24 moet van een uitzonderlijk groot mes afkomstig zijn. Het lijkt eerder de punt van een sax en stamt uit een mannengraf. Merkwaardig lijkt ook het mes uit vrouwengraf 89. Het bezit een van de langste lem-meten. De wijze waarop het handvat bevestigd was, is niet duidelijk.

De boven geconstateerde tendens dat zeer kleine messen aan vrouwen toebehoorden, maakt het aannemelijk dat de graven 28, 31, 38, 56, 71, 91, 103 en 106 vrouwengraven waren.

Het mes werd aan de gordel gedragen, want het wordt in de graven gewoonlijk naast de heup, meestal links maar ook wel rechts, en soms op het middel

Tabel 5. IJzeren messen met vaste greep. Verdeling van de typen en lemmetlengtes (in centimeters) over mannen vrouwen (m = man, v = vrouw, x = geslacht onbekend).

<i>L.lemmet</i>	<i>Type A</i>	<i>Type B</i>	<i>Type C</i>	<i>Typen A, B, C</i>
6-7		v		v
7-8		v	v v v x	v v v v x
8-9		x	xx	xxx
9-10	v v x	x	m x x x x x	m v v x x x x x x
10-11	v	m v v x	m x x x	m m v v v x x x x
11-12		m v		m v
12-13		m m v	v	m m v v
13-14				
14-15		x		x

aangetroffen. Bij uitzondering ligt het wat lager, naast bovenbeen of knie: misschien werd het niet altijd direct aan de gordel gedragen, maar was het daarmee door een riempje verbonden. Denkbaar is ook dat het in een (gordel)tas geborgen was. Messen behoren tot de meest voorkomende grafgiften. Zij worden ook bij kinderen gevonden (graven 53, 65). In zijn studie van Vroeg-Saksische messen uit Engeland constateert Härke onder meer een relatie tussen de lengte van het lemmet en het geslacht alsmede de leeftijd van de overledene.⁶⁸ Volwassen mannen kregen gemiddeld langere messen mee en toen de grafgiften ten einde liepen, werd het mes de voornaamste, in feite de enige mogelijkheid om de status van de volwassen man aan te duiden.

Het mes was kennelijk een veel gebruikt en ongetwijfeld ook universeel gereedschap, dat men veelal met zich droeg. Het is een aantrekkelijke gedachte dat het ook in de Vroege Middeleeuwen al onder meer diende als persoonlijk eetbestek, dat ieder aan tafel meebracht. In hogere kringen waren het volgens Werner messenparen die bij het banket gebruikt werden.⁶⁹

Messen behoren tot de laatste voorwerpen die de dode in het graf volgden. Wij zouden graag willen weten wat men zich daarbij toen nog dacht. Heeft het mes de ‘oorspronkelijke’ betekenis van een grafgift – statussymbool en/of gereedschap voor in het Hiernamaals – tot het einde toe behouden? Waarschijnlijk is dat het zo met de persoon van de overledene vergroeid was dat de nabestaanden het ook na de dood niet van hem of haar hebben willen scheiden. Mogelijk was het een vanzelfsprekend onderdeel van het tenue waarin zij de dode ter aarde bestelden, niet anders dan bijvoorbeeld de gesp aan de gordel.

Het mes staat niet alleen aan het einde van de bijgavenzede. Messen waren er in feite ‘altijd’. Voor precisiedateringen lenen zij zich niet, al was het maar

omdat hun vorm meestal slecht te bepalen is. De resultaten van Ahrens’ manmoedige poging om op basis van röntgenbeelden een gedetailleerde typologie van de messen van Ketzendorf bij Buxtehude te ontwerpen, zijn niet erg overtuigend.⁷⁰ Messen met geknikte rug horen in het Neder-Rijngebied in Siegmund’s fasen 10 en 11 (670–740). In Zweeloo komen zij tot op het laatst voor.

3.6. Kralen van barnsteen, amethist en glas

3.6.1. *Typologie van de kralen*

Kralen zijn veel voorkomende grafgiften, die kenmerkend zijn voor vrouwengraven. Zij vertonen ook in Zweeloo een verwarrende verscheidenheid. In tabel 6 is een hoofdingeling weergegeven die gebaseerd is op verschillen in materiaal, vorm (in enkele gevallen ook afmetingen) en kleur. De onderscheidingen binnen elk van deze drie categorieën worden met een cijfer aangegeven. Zodoende kunnen de verschillende (hoofd) typen kralen door middel van een code van drie cijfers worden aangeduid. De kralensnoeren uit het graf van de ‘Prinses’ (graf 87) zijn buiten deze indeling gehouden en dus ook niet in tabel 6 verwerkt.

Materiaal

1. Barnsteen.
2. Amethist.
3. *Überfangglas*.
4. Doorzichtig glas in één kleur.
5. Ondoorzichtig glas in één kleur.
6. Doorzichtig glas met *Einlagen* in één kleur.
7. Ondoorzichtig glas met *Einlagen* in één kleur.
8. Doorzichtig glas met *Einlagen* in twee (soms drie) kleuren.
9. Ondoorzichtig glas met *Einlagen* in twee (soms drie) kleuren.

10. Millefioriglas.

Het onderscheid tussen doorzichtig en ondoorzichtig glas is niet altijd duidelijk. Tussen 9 en 10 bestaat enige overlap: enkele kralen uit 9 zijn ingelegd met millefiori-*Einlagen*.

Vorm

1. Schijfvormig: lengte kleiner dan diameter.
2. Cilindrisch: lengte weinig groter dan diameter.
3. Buisvormig: lengte duidelijk groter dan diameter.
4. Buisvormig, gefacetteerd: zeshoekig op dwarsdoorsnede.
5. Cilindrisch, gefacetteerd: vijfhoekig op dwarsdoorsnede.
6. Schijfvormig en relatief klein.
7. Bolvormig: meestal relatief klein.
8. Tonvormig: lengte groter dan of gelijk aan grootste diameter.
9. Plat-dubbelconisch: lengte duidelijk kleiner dan grootste diameter.
10. Dubbelconisch: lengte groter of ongeveer gelijk aan grootste diameter.
11. Plat-rechthoekig: rechthoekig op dwarsdoorsnede.
12. Rechthoekig: lengte groter of ongeveer gelijk aan breedte, vierkant op dwarsdoorsnede.
13. Diamantvormig, gefacetteerd;
14. Amandelvormig.
15. Lang-ovaal (of druppelvormig): lengte duidelijk groter dan grootste diameter.
16. Gesegmenteerd.
17. Onregelmatig.
18. Buisjes: geen echte kralen? '*Stangenperlen*'.

Kleur

1. Bruin (barnsteen).
2. Paars en wit, gevlekt (amethyst).
3. Wit.
4. Groen.
5. Donkerblauw.
6. Zwart.
7. Geel.
8. Oranje.
9. Roodbruin.
10. Licht-goudkleurig (gesegmenteerde kralen).
12. Meerkleurig zonder duidelijke hoofdkleur.

De kleuraanduiding is niet meer dan een benadering. Bij de kralen van barnsteen komen verschillende tinten bruin(1) voor, die van goudgeel tot rood- en donkerbruin variëren. Het groen(4) komt in minstens vier

varianten voor. De overige kleuren zijn min of meer uniform.

Versieringsmotieven op de kralen met Einlagen

Bij de kralen met *Einlagen* zijn 23 versieringsmotieven onderscheiden: overzicht in tabel 7.

1. Vlekjes en streepjes, geel.
2. Vlekjes, blauw.
3. Vlekjes, rood en wit.
4. Stippen, wit.
5. Stippen, rood.
6. Vage dunne lijntjes, rood.
7. Korte strepen en vlekken, rood.
8. Lijn over midden, rood.
9. Spiraallijnen, rood en blauw, twee.
10. Lijnen, rood, twee, waartussen zigzaglijn, geel.
11. Golvende lijnen, rood, drie en zigzaglijnen, wit, twee.
12. Zigzaglijnen, geel, twee elkaar kruisende.
13. Zigzaglijnen, blauw, twee elkaar kruisende.
14. Zigzaglijnen, wit, twee elkaar kruisende.
15. Zigzaglijnen, rood, twee elkaar kruisende.
16. Zigzaglijnen, wit, twee elkaar kruisende en stippen, wit.
17. Band van dunne lijntjes over midden, rood en wit.
18. Golvende banden van dunne lijntjes, rood en wit, drie.
19. Zigzagband van dunne lijntjes, rood en wit.
20. Sterren, rood en wit met blauwe kern, twee.
21. Ogen, rood en wit met blauwe kern, twee.
22. Velden van schaakbordpatroon omgeven door adering, geel-groen-wit-rood, twee.
23. Opgelegde draden, geel, twee.

Versieringsmotieven op de millefiorikralen

Bij de millefiorikralen komen 12 versieringsmotieven voor. Op grond van vorm en versiering zijn deze kralen in vijf soorten verdeeld: overzicht in tabel 8.

1. Twee velden met kruisjes.
2. Twee velden met zonnetjes.
3. Twee velden met ogen.
4. Twee velden met spiralen.
5. Twee velden met verwaterd motief.
6. Geen duidelijke velden, spiralen.
7. Geen duidelijke velden, ogen en X(*Blättchen*) motief.
8. Geen velden, verwaterd motief.
9. Geen velden, ogen (of kruisjes).
10. Geen velden, zonnetjes.
11. Geen velden, schaakbordpatroon en adering.
12. Geen velden, visgraatpatroon in donkergroen, lichtgroen en wit, rode lijn aan uiteinde.

Binnen de onderscheiden motieven is enige variatie mogelijk. De indeling in twee velden (1–5) kan bewerkstelligd zijn door drie banden van gele, rode en witte lijntjes (één aan beide uiteinden en één in het midden). Een dergelijke band kan ook alleen in het midden voorkomen gecombineerd met bruinrode uiteinden. De band in het midden kan ook ontbreken.

De kleuren van de kruisjes (1, 9) variëren: wit met een rood centrum op groen veld in gele cirkel; wit met rood hart op groen veld in gele, rode en witte cirkel; wit met blauw hart op rood veld in gele cirkel. Hetzelfde geldt voor de ogen (3, 9): rode stip omgeven door witte, gele en groene cirkel; blauwe stip omgeven door witte, rode en gele cirkel in groen en geel geaderd veld. De zonnetjes (2, 10) bestaan uit een geel hart omgeven door een rode en een witte cirkel waarvan witte stralen uitgaan.

De spiralen (4, 6) zijn geel. De X-tekens (7) zijn wit en komen voor in combinatie met rode stippen in witte cirkels. De verwaterde patronen (5, 8) bestaan uit vlekken en/of adering in roodbruin, wit en blauw, of geel, groen, roodbruin en blauw. Het schaakbordpatroon (11) en de dit patroon omgevende adering omvat gewoonlijk de kleuren geel, groen, rood en wit, maar één of twee van deze kleuren kunnen ontbreken.

De motieven 1–10 zijn aan elkaar verwant. Motief 11 bezit een eigen karakter, maar is verwant aan 22 van de kralen met *Einlagen*. Enkele andere motieven op de kralen met *Einlagen* (17–19 en vooral 20–27) tonen eveneens een zekere verwantschap met de millefiorikralen. Hun *Einlagen* zijn eigenlijk millefiorivelden. Motief 12 van de millefiorikralen staat apart en is slechts met één exemplaar vertegenwoordigd, dat bovendien opvallend groot is.

De (buisvormige) millefiorikralen zijn dikwijls fragmentair. In graf 45 zijn twee passende fragmenten gevonden.

De 'soorten' kralen

In tabel 9 zijn de graven waarin kralen voorkomen, in volgorde van het aantal kralen per graf gerangschikt. De kralen zijn in deze tabel verdeeld in 'soorten' op grond van de in het voorafgaande aangegeven verschillen. De 'soorten' millefiorikralen komen in 3.6.2 ter sprake. De kralen met *Einlagen* zijn verdeeld in 'soorten' met verwante versieringsmotieven. De ondoorzichtige kralen zijn opgeplitst op grond van kleurverschillen. De doorzichtige kralen vormen tezamen één 'soort' en hetzelfde geldt voor de *Überfangperlen*, de amethystkralen en de kralen van barnsteen.

De halfedelsteen amethyst is een uitheems materiaal, dat in Zweeloo geïmporteerd moet zijn. Het is niet aannemelijk dat de twee kralen van dit materi-

aal ter plaatse zijn vervaardigd. Locale fabricage van het glas waaruit de meeste kralen zijn vervaardigd, is eveneens onwaarschijnlijk. Ook deze kralen zullen in kant en klare vorm zijn ingevoerd. Het is echter niet helemaal uit te sluiten dat zij – voor een deel – ter plaatse zijn gemaakt uit van elders meegebracht materiaal. Daarop zouden de twee blauwe glazen buisjes in graf 32 kunnen wijzen, omdat die wel als grondstof voor de fabricage van kralen worden beschouwd.

Barnsteen komt in Drenthe voor en kan dus in principe in de omgeving van Zweeloo te vinden zijn geweest. Het feit dat enkele barnstenen kralen de laatste afwerking missen zou als een aanwijzing voor vervaardiging ter plaatse kunnen gelden, maar een bewijs is het niet. Al met al valt over de herkomst van de kralen niets met zekerheid te zeggen.

3.6.2. *Datering van de kralen*

3.6.2.1. *De kralen van de 'Prinses' (graf 87)*⁷¹

Het graf is – ook – wat zijn kralen betreft uitzonderlijk. Het bevat alleen meer kralen dan de overige graven van Zweeloo tezamen: tenminste 270.⁷² Deze waren verdeeld over twee (hals)snoeren en een gordelketting: resp. Ca, Cb en D. Het gedeelte van het graf dat de kralen bevatte is onder laboratoriumomstandigheden uitgerepareerd. Op deze wijze is de oorspronkelijke volgorde van de kralen in de snoeren vrijwel volledig gedocumenteerd, wat op zichzelf al een bijzonderheid is. Uitzonderlijk is voorts de aanwezigheid van twee snoeren, terwijl ons van de kralengordel geen precieze parallellen bekend zijn.⁷³ De snoeren zijn in 1977 beide als halssnoeren gepubliceerd. De ligging in het graf maakt het echter mogelijk Cb als een *Brustkette* te reconstrueren, die het paar *Schalenfibulae* op de schouders met elkaar verbond. Ca was zeker een halsketting. De combinatie van een hals- en een *Brustkette* komt een enkele keer vaker voor.⁷⁴

Het barnstenen halssnoer Ca valt op door zijn betrekkelijk zorgvuldig arrangement. De kralen zijn ongeveer van klein aan de uiteinden naar wat groter in het midden gerangschikt. Hun aantal is indrukwekkend: 101.⁷⁵ Het snoer moet tot op het middel gehangen hebben. Een zo lange halsketting, die bovendien slechts uit één soort kralen bestond, is iets zeer bijzonders.⁷⁶ Gewoonlijk zijn barnstenen kralen in een snoer met glazen kralen gemengd, zo ook in de overige snoeren van dit grafveld, waarin niet meer dan zes barnstenen kralen per snoer voorkomen. De kralen van Ca zijn in verhouding klein en nogal zorgvuldig afgewerkt. Hun vorm varieert van ongeveer schijf- tot bolvormig. De kralen zijn gepolijst, maar de hier en daar niet vol-

ledig weggeslepen facetten wijzen er op dat zij met de hand vervaardigd, dus niet gedraaid zijn. Er zijn verschillen in kleur: geelbruin tot donkerbruin. Het snoer is op zichzelf niet te dateren, al geldt het relatief veelvuldig voorkomen van barnstenen kralen in het Neder-Rijngebied als een 'vroeg', vooral 5^e-eeuws kenmerk.⁷⁷ Ook de herkomst van het barnsteen kan niet vastgesteld worden.⁷⁸

De glazen *Hals*- of *Brustkette* Cb onderscheidt zich zowel in omvang als samenstelling van de overige snoeren uit Zweeloo. Het is met zijn minstens 130 kralen meer dan drie keer zo groot als het daarna grootste snoer: graf 59 met 39 kralen. Afwijkend is verder dat het voor bijna 90% bestaat uit kralen van doorzichtig eenkleurig glas. Het percentage kralen met *Einlagen* is opmerkelijk laag: 7,75%. Het kleurenspectrum is eveneens ongewoon voor dit grafveld. Donkerblauwe kralen maken de helft van dit snoer uit, maar zijn in de andere snoeren van Zweeloo zelden vertegenwoordigd. Geel komt in dit snoer relatief frequent voor: 9,3%. Met groen (10,1%) is het juist omgekeerd: die kleur behoort in de overige graven tot de gebruikelijkste. Glaskleurige, mangaankleurige en ijsblauwe kralen zijn elders in dit grafveld niet gevonden: in Cb bijna 30%. Roodbruin, een kleur die in de andere graven veelvuldig voorkomt, ontbreekt. Zwart (één exemplaar) is hier even zeldzaam als in de rest van de graven (ook één exemplaar). Ook wat de vormen betreft gedraagt dit snoer zich eigenaardig. Het bestaat voor het overgrote deel uit miniatuurkraaltjes (schijf-vormige, bolle, buisvormige, rechthoekige), die in de overige graven niet of nauwelijks optreden. Zonder parallel in Zweeloo zijn ook de drie stervormige kralen, waarvan er een met een rode spiraal is ingelegd. Ten slotte valt het volledig ontbreken van millefiori-kralen op, terwijl deze in driekwart van de overige – veel kleinere – Zweeloose snoeren voorkomen.

In de hierboven gesignaleerde verschillen weerspiegelt zich de vroege datering, omstreeks het midden van de 5^e eeuw, van het graf van de 'Prinses'. De kralen van Cb behoren tot Tempelmann-Maczyńska's typen 17–21, 99a(?), 104:1–7, 145, 146, 153, 255, 266, 267, 276 en 376/379. Zij vond deze vooral in haar periodes C1b tot en met D, dat wil zeggen vanaf het einde van de 2^e tot in het midden van de 5^e eeuw, een enkele keer ook nog in E, omstreeks 450 n.Chr.⁷⁹ Enkele van de in snoer Cb vertegenwoordigde kralentypen komen ook voor in het snoer uit Wijster-Looveen graf 211, dat Böhme in zijn *Zeitstufe* II (ca. 380–420 n.Chr.) dateert.⁸⁰ Snoeren als dit met kleine eenkleurige glazen kralen zijn volgens Böhme karakteristiek voor 4^e en vooral voor de tweede helft van de 4^e eeuw.⁸¹ Het snoer uit Wijster bevat echter in tegenstelling tot dat

van Zweeloo geen kralen met *Einlagen*. Die zouden, aldus Böhme, in het gebied tussen Elbe en Seine niet voor de 5^e eeuw optreden. De opmerkelijkste kralen uit snoer Cb zijn de ster- of vierpasvormige. Zij laten zich het best vergelijken met Tempelmann-Maczyńska's typen 376 en 379b. Deze kraalvorm is uiterst zeldzaam. Wij kennen, afgezien van de grotere exemplaren in de gordelketting D van de 'Prinses', nog vier parallellen: meerdere exemplaren in de twee graven met de vondstnummers 33 en 36 van Aalden, die uit dezelfde tijd dateren als Zweeloo graf 87, een ongedateerd exemplaar uit Varssen (Overijssel), één uit Liebenau graf K9/B9, waarin ook een *Buckelurne* voorkomt, en één in het rijke graf van Glen Parva in Engeland.⁸² Zoals blijkt uit de dateringstabel van Tempelmann-Maczyńska worden deze typen eerst vanaf het midden van de 3e eeuw gevonden en bleven zij (tenminste) tot in het midden van de 5e eeuw in gebruik.

De meeste kralentypen in snoer Cb zijn over een groot gebied verspreid: tot in Polen en Zuid-Duitsland, en vaak nog verder. De ster- en vierpasvormige echter vertonen een opvallende concentratie in Midden-Duitsland, en wel speciaal in het Saalegebied met een uitloper tot aan de benedenloop van de Elbe.⁸³ Misschien is hier het herkomstgebied van deze kralen te zoeken. De meeste overige typen uit het Zweeloose snoer komen in hetzelfde gebied voor, zij het zeker niet exclusief.

Exacte parallellen voor de gordelketting zijn er niet en deze roept dan ook veel vragen op. Het is niet zeker of de zeer grote gefacetteerde blauwe kraal D0 er toe behoort. Hij werd op enige afstand van D1 links op de borst gevonden onder een punt van de gelijkarmige fibula A en dicht bij het zilveren toiletgarnituur G, die eveneens onder A lag. Al deze voorwerpen die in Ypey's reconstructietekening weggelaten zijn, lagen dus hoger dan de gordel.⁸⁴ Het is bijgevolg niet waarschijnlijk dat G aan de gordel opgehangen was. Dit in tegenstelling tot het sleutelpaar F, dat beneden het middel op de bronzen armband E werd aangetroffen. Men kan zich afvragen of G niet aan een koord om de hals gedragen is geweest. Aan dat koord zou dan eventueel ook D0 opgehangen kunnen zijn geweest. Deze 'kraal' wijkt in grootte, vorm en kleur van alle andere kralen in dit graf zeer sterk af en doet eerder aan een spinklos of amulet denken. Of D0 tot de gordelketting behoort, is dus de vraag. Hetzelfde geldt voor de ene barnstenen kraal, D31, die aan de gordelketting is toegeschreven. Zou die toch niet eerder deel hebben uitgemaakt van Ca?

Rekent men D0 en D31 niet tot de gordel, dan blijven er 30 glazen kralen over. Deze zijn alle uitzonderlijk groot en de meesten zijn rijk versierd met

Einlagen. Zij zijn kennelijk geselecteerd en zullen een niet onaanzienlijke waarde vertegenwoordigd hebben. Overigens behoren tot D niet alleen deze bijzondere kralen, maar ook nog eens tien bronzen ringen en een bronzen schijf. De laatste is aan de bovenzijde hol met een opstaande rand langs de contour en langs de centrale doorboring. Aan de onderzijde bevinden zich drie doorboorde verticale beugeltjes. Het stuk is beschadigd en hier kennelijk niet in zijn oorspronkelijke functie gebruikt. Welke die oorspronkelijke functie was, is ons niet duidelijk: een Romeinse emailschijffibula? De bronzen ringen variëren in vorm en grootte. Ook zij hebben in de ketting geen ‘logische’ functie, maar zijn als kralen gebruikt en tezamen met de schijf(fibula) op onregelmatige afstanden tussen de glaskralen gevoegd.

Kralen en ringen zijn in een gesloten horizontale rij ongeveer ter hoogte van het middel gevonden. Ypey is er op grond van deze ligging en de vondst van een garenfragment bij D13 en ring De van uitgegaan dat zij dicht tegen elkaar aan een koord ingeregen waren. Dat koord kan gezien de centrale opening in Dh niet dikker geweest zijn dan 0,5 cm. De lengte van de rij kralen en ringen bedraagt ca. 55 cm: te kort om zelfs een wespentaille geheel te omvatten. Omspande het koord het middel, dan moet – waarschijnlijk aan de achterkant – een deel kaal zijn gebleven. Al met al een merkwaardige gordel, te meer daar van een sluiting niets teruggevonden is. Het koord moet dus wel met een knoop of strik gesloten zijn geweest, tenzij men aanneemt dat het koord met de kralen en ringen op een gordel van leder of stof – ook dan zonder gesp – bevestigd was. Was het eigenlijk wel een gordel in de gebruikelijke betekenis? Misschien was het een speciaal soort ceintuur, namelijk een ‘geldgordel’ of *moneybelt*. Er is wel vaker op gewezen dat kralen (en metalen ringen) gemakkelijk als betaalmiddel kunnen dienen.⁸⁵ Waarschijnlijk heeft de ‘Prinses’ haar kapitaal, althans in het graf, zichtbaar gedragen, maar helemaal zeker is dat niet. Het zou ook onder de kleding verborgen kunnen zijn geweest. Aan deze geldgordel, of aan een andere gordel van leder of stof, hingen vermoedelijk de beide sleutels.

De kralen van D kunnen aan Tempelmann-Maczyńska’s typen 42, 187(?), 276, 293, 294, 300, 377/379 toegeschreven worden. De grote opaalwitte komen in haar typenindeling niet voor. Een scherpe datering levert dit niet op: de gehele keizertijd tot in de 5^e eeuw. De stervormige zijn met de kleinere uit snoer Cb te vergelijken. De gelijkenis met Tempelmann-Maczyńska’s typen 376–379 is zeker niet exact, maar zou er niettemin op kunnen wijzen dat deze kralen in

de Laat-Romeinse tijd in Midden-Duitsland gemaakt zijn.⁸⁶

3.6.2.2. *De millefiorikralen*

De datering van vroegmiddeleeuwse kralen stuit op velerlei problemen. De tijd waarin de kralen zijn geproduceerd is meestal niet nauwkeurig te begrenzen, omdat over de productiecentra, zo die er al waren, te weinig bekend is. De datering van een kraalttype komt meestal neer op zijn omlooptijd. Het merendeel van de kralen bezit zo voor de hand liggende vormen – bolletjes, schijfjes, cilindertjes – dat men zich kan voorstellen dat deze steeds opnieuw werden uitgevonden, met als gevolg dat de betreffende typen ‘altijd’ aanwezig waren doordat hun productieperiodes in elkaar overliepen. Maar ook markante modellen blijken lange omlooptijden te hebben gekend.⁸⁷ De verklaring zal wel zijn dat kralen minder snel sleten dan andere gebruiksvoorwerpen en als sieraden bovendien betere overlevingskansen hadden. Wordt de tijd die door een bepaald type kralen wordt overspannen extreem lang, bijvoorbeeld een eeuw of meer, dan is het niet meer zo vanzelfsprekend dat de betreffende kralen al die tijd in omloop, dat wil zeggen in familiebezit of *in stock* bij de fabrikant, zijn gebleven. De verklaring dat ingewikkelde kralentypen opnieuw werden uitgevonden of gekopieerd, bevredigt niet en ook Siegmund’s suggestie dat ‘oude’ kralen uit gelichte graven afkomstig zijn, kan niet de enige oplossing bieden. Kralen zullen toch vaak langer in circulatie zijn gebleven dan men geneigd is te denken, zoals dat ook voor munten blijkt te gelden. Hoe het zij, de omlooptijd (= datering) van kralen is zelden of nooit binnen enge grenzen te vatten.

Betere kansen biedt een globale benadering, zoals door Siegmund voorgesteld. Hij verdeelde de Laat-Romeinse en Merovingische tijd in het Neder-Rijngebied in negen *Kombinationsgruppen A–I* of kralenperiodes, die elk niet veel langer dan een generatie duurden en stelt vast dat het kralensnoer aan mode onderhevig was, wat op zichzelf natuurlijk niet verrassend is. De veranderingen in de samenstelling van de snoeren uitten zich echter vaak nogal subtiel, bijvoorbeeld in wisselende voorkeuren voor verschillende materialen of kleuren of versieringsmotieven, en daarnaast ook wel in het optreden of wegvallen van (markante) vormen. De zich wijzigende smaak leidde niet tot absolute verschillen, maar tot meer graduele overgangen, doordat bepaalde materialen, kleuren, versieringen of vormen op een gegeven moment een opvallende toe- of afname vertoonden.

Dergelijke veranderingen zijn ook in Zweeloo te zien. De oudste graven met kralen zijn daar nog Laat-Romeins of Vroeg-Merovingisch. Eén daarvan is graf 87 van de 'Prinses' met een kralenensemble waarvan in de vorige paragraaf al bleek dat het zich volledig onderscheidt van wat verder aan kralen in het grafveld gevonden is. Nu is dit ensemble vermoedelijk niet in Drenthe samengesteld. Het is, evenals mogelijk de draagster zelf, een exoot, naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit het Beneden-Elbegebied. De twee graven 85 en 86, die tot de groep van de 'Prinses' behoren, bevatten echter ook snoertjes van respectievelijk vijf en 12 kraaltjes die zich door hun samenstelling en het voorkomen van voor Zweeloo uitzonderlijke kraaltypen onderscheiden. Verreweg de meeste snoeren van Zweeloo dateren echter uit de Laat-Merovingische of de Karolingische tijd en kenmerken zich bijna altijd door de aanwezigheid van millefiorikralen. Slechts twee graven uit die tijd (29 en 89) leveren bijzondere snoeren. Graf 29 heeft tien kleine kraaltjes, waarvan de helft gesegmenteerde *Überfangperlen*, de enige in het grafveld. In graf 89 vormen de twee diamantvormige blauwe kralen met *Einlagen* het unieke element. Over het geheel genomen zijn het echter de millefiorikralen die het beeld bepalen. Daarom wordt aan hun datering speciale aandacht besteed.

In 16 van de 24 graven die één of meer kralen bevatten (graf 87 niet meegerekend), komen millefiorikralen voor: zie tabel 6. Het zijn er bij elkaar 62, waarvan drie los gevonden exemplaren, wat neerkomt op ca. 25% van het totaal. Zij vertonen grote variatie in vorm en versiering. Op grond van de combinatie vorm/ornament zijn 18 typen onderscheiden, die in tabel 8 over vijf soorten zijn verdeeld.

Soort 1 omvat de kralen met 'schaakbord'-ornament. De belangrijkste vormen binnen deze soort zijn 8 (tonvormig) en 11 (plat-rechthoekig). De vormen 1 (schijfvormig) en 10 (dubbelconisch) komen veel minder vaak voor. Soort 1 bezit nauwelijks enige overeenkomst met de overige soorten, noch in vorm, noch in versiering. Vorm 8 komt bij de millefiorikralen verder nog slechts één keer voor: bij een in Zweeloo unieke kraal uit graf 96, die tot soort 3 gerekend is. Het schaakbordornament komt eveneens éénmaal buiten soort 1 voor, en wel op een kraal van soort 3.

De *soorten 2–4* onderscheiden zich van elkaar in vorm en tot op zekere hoogte eveneens in versiering. Juist in de versiering zijn er echter ook overeenkomsten. De indeling van het ornament in twee velden, die karakteristiek is voor soort 2, komt ook bij twee motieven (4 en 5) van soort 3 voor. De motieven van soort 4 worden ook in soort 2 gevonden: ogen en zonnetjes. De hoofdkleur, dat wil zeggen de ondergrond

waarop of beter, waarin de motieven zijn aangebracht, is in soort 2 blauw en in soort 4 blauw of groen. Blauw als hoofdkleur treedt in soort 3 enkele malen op (bij de motieven 4, 6, en 7), maar in deze soort wordt ook groen wel als hoofdkleur aangetroffen. De drie soorten zijn in hun versiering aan elkaar verwant. Van deze 'familie' is alleen soort 3 geparenteerd aan soort 1 middels de ene kraal met schaakbordornament (een los gevonden exemplaar). In technisch opzicht zijn de soorten 2 en 4 sterk verwant. De kralen van deze soorten zijn door dichtbuigen ontstaan. Zij vertonen aan één zijde een in de lengterichting verlopende, nogal onregelmatige naad. Zij zijn trouwens helemaal nogal onzorgvuldig gemaakt. Veel zorgvuldiger van make-lij is soort 3. Hier ontbreekt de naad. Alles bij elkaar genomen zijn de soorten 2 en 4 onderling nauwer verwant dan met soort 3.

Soort 5 is in Zweeloo slechts met één exemplaar vertegenwoordigd: een in grootte en versiering uitzonderlijke kraal uit graf 96.

Onze *soorten 2 en 4* behoren tot de *Mosaik- augenperlen* (MAP) van Andrae.⁸⁸ Zij hebben een zeer groot verspreidingsgebied, dat van de Balkan en de Adriatische Zee over Zuid- en Midden-Duitsland reikt tot in Scandinavië. Het was in werkelijkheid ongetwijfeld nog groter. Het ontbreken van MAP in Frankrijk, en Engeland bijvoorbeeld is naar alle waarschijnlijkheid slechts schijn en uit het daar relatief vroeg ophouden van de bijgavenzede te verklaren. De verwantschap van de twee soorten maakt voor Andrae hun herkomst uit één productiecentrum zeker. Hij onderscheidt onder de MAP een groot aantal typen die echter in twee groepen uiteenvallen: de blauwe en de groene groep. De eerst zou de oudste zijn. De exemplaren van onze soorten 2 en 4 behoren alle tot zijn blauwe, dus oudste groep, met uitzondering van de twee groene exemplaren van soort 4 uit graf 59, die tot zijn groene groep moeten worden gerekend. Het hoge percentage ($\pm 85\%$) van de blauwe onder de in totaal 16 MAP van Zweeloo zou voor een relatief vroege datering – van het opgegraven deel – van dit grafveld spreken.⁸⁹ De MAP zijn volgens Andrae slechts korte tijd geproduceerd: één of twee generaties rond 800 (ca. 775–825). De groene zouden dan in de periode 800–825 vallen.

Inmiddels heeft Callmer een aparte studie gewijd aan de kralen die in de Scandinavische graven van de Vikingtijd (ca. 800–1000) voorkomen.⁹⁰ De MAP maken deel uit van het door hem onderzochte materiaal. Onze soorten 2 en 4 worden door Callmer tot zijn hoofdtypen G en H gerekend, speciaal tot zijn typen G050 en H001. Deze twee typen vormen tezamen met J001/2, een type MAP dat in Zweeloo niet gevonden

is, de kralengroep GHJa. Die groep is het sterkst vertegenwoordigd in wat Callmer zijn *Bead Period II* (BP II) noemt. In BP I kwam hij nog nauwelijks voor en na BP IV nam zijn frequentie geleidelijk af, om in BP VII tijdelijk te verdwijnen. Daarna was de groep echter tot het einde van de Vikingtijd weer aanwezig, zij het in geringe aantallen.

In Callmer's tabel I wordt de frequentie van de verschillende kralentypen afzonderlijk aangegeven.⁹¹ Type G050 – onze soort 2, overeenkomend met Andrae's oudste = blauwe MAP – blijkt in de Scandinavische graven al in BP I voor te komen, zij het nog zeer weinig. In BP II en III is het opvallend frequent. Daarna treedt het nog slechts sporadisch en in geringe frequenties op. Type H001 – onze soort 4, die blauwe en, volgens Andrae relatief jonge, groene MAP omvat – treedt daarentegen voor het eerst op in BP IV. Zelfs de hoogste frequenties zijn echter zo laag dat de verschillen niet als significant beschouwd mogen worden. Dit neemt overigens niet weg dat het optreden van H001 duidelijk valt na de grote piek van G050. Dit lijkt er op te wijzen dat H001 jonger is dan G050, althans later begonnen is. Deze conclusie is min of meer in overeenstemming met Andrae's these dat groene MAP jonger zijn dan blauwe. Volledig is de overeenstemming echter niet daar H001, evenals onze soort 4 zowel groene als blauwe exemplaren omvat.

Callmer heeft voor zijn serie *Bead Periods* ook een absolute datering uitgewerkt.⁹² Hij noemt die zelf *tentatieve*, maar acht het onwaarschijnlijk dat er grote verschuivingen in kunnen optreden. Zijn chronologie betekent dat type G050 spaarzaam voorkomt in het einde van de 8^e en het begin van de 9^e eeuw (BP I: 790–820) en een bloeitijd beleefd in het tweede en derde kwart van de 9^e eeuw (BP II+III: 820–875). H001 wordt pas aan het einde van de 9^e eeuw aangetroffen (BP IV: 875–905) en blijft tot aan 1000 n.Chr. vertegenwoordigd (BP VIII, IX en XII: 915–1000).

Uit Callmer's onderzoek blijkt dat onze soorten 2 en 4 in Scandinavië zeer lang, respectievelijk tussen 790 en 990 en tussen 875 en 1000 in omloop gebleven zijn. Deze dateringen wijken wel heel sterk af van die van Andrae. Het begrip datering heeft voor beide auteurs echter verschillende betekenis. Andrae maakt onderscheid tussen de tijd waarin een type kralen werd geproduceerd en de – lange – tijd waarin het daarna nog in gebruik kon blijven. Met zijn datering van de MAP heeft hij kennelijk het oog op de productieperiode. Callmer heeft zich op dit punt niet met zoveel woorden uitgesproken. Een complicerende factor is dat de MAP zowel in Scandinavië als in de rest van Europa geïmporteerd zijn. Daarover zijn Andrae en Callmer het eens, al komen de kralen volgens de eer-

ste uit Egypte en wijst de tweede Syrië als herkomstgebied aan. De tijd waarin de kralen in een bepaald gebied geïmporteerd werden, valt niet noodzakelijkerwijs met hun productieperiode samen. De export van type G050 naar Scandinavië begon op grond van Callmer's gegevens aan het eind van de 8^e eeuw. Het is echter denkbaar dat hij niet de gehele Vikingtijd heeft voortgeduurd. Misschien viel de import hier voornamelijk samen met BP II en III (820–875), waarin dit type kraal in de Scandinavische graven in opvallend hoge frequenties voorkwam, en is hij daarna tot stilstand gekomen. Het voorkomen van G050 na BP III zou dan uit voortgezet gebruik van in het land aanwezige voorraden te verklaren zijn.

Interpreteert men Callmer's chronologische gegevens betreffende H001 op dezelfde wijze, dan valt de introductie van dit type in Scandinavië aansluitend aan die van G050 in het vierde kwart van de 9^e eeuw (BP IV) en het hoogtepunt van zijn import eerst rond het midden van de 10^e eeuw (BP VIII). Tegen het einde van de 10^e eeuw (BP XII) komt H001 overigens nogmaals in 'hoge' frequentie voor. Het gaat bij dit type echter om geringe aantallen en mogelijk moet men daarom aan de frequentieverschillen niet teveel waarde hechten. Het is zelfs niet geheel uit te sluiten dat het ontbreken van H001 in de Vikinggraven van BP IV aan vondsttoevalligheden te wijten is en dat dit type in feite (gedeeltelijk) in dezelfde tijd als G050, bijvoorbeeld tegen het einde van diens importperiode, Scandinavië binnengebracht is. Alle kralen van type H001 die in – dateerbare – graven voorkomen, zouden dan uit in het land aanwezige voorraad afkomstig moeten zijn. Wat de Scandinavische gegevens voor de productietijd van de millefiorisoorten 2 en 4 betekenen, is onduidelijk, ook omdat de wijze van importeren naar dat gebied wellicht onorthodox is geweest: geen handel, maar buit van het continent. Duidelijk is wel dat de omlooperperiode tenminste vier generaties heeft geduurd (775–900).

Over het begin zijn Andrae en Callmer het min of meer eens, zoals zij ook de opvatting delen dat de MAP niet op Romeinse traditie teruggaan. Callmer dateert deze "innovatie" in de 8e, mogelijke nog late 7e eeuw.⁹³ Een korte productietijd vormt één van de uitgangspunten, geen conclusie van Andrae's onderzoek. Het lijkt hem onaannemelijk dat een technisch lastig procédé als het vervaardigen van een bepaald type millefiorikraal langer dan één generatie in gebruik bleef. Hij schijnt aan te nemen dat het door het productieatelier zo jaloers werd bewaakt dat het met de uitvinder ten grave daalde. Ons komt dit uiterst onwaarschijnlijk voor. Natuurlijk zal men over de productiemethodes zoveel mogelijk geheimhouding

hebben betracht, maar juist omdat het maken van millefiorikralen zo moeilijk was, zal men een succesvol type toch graag gecontinueerd hebben. In Andrae's betoog speelt in dit verband het begrip *spezifische Kombination* een rol.⁹⁴ De *spezifische Kombination* van een bepaald type kraal wordt gevormd door één of meer kraaltypen waarmee het het vaakst tezamen in kralensnoeren wordt aangetroffen. Zo zou de *spezifische Kombination* van onze soorten 2 en 4 vooral de *Überfangmehrfach*- en de *Kreisaugenperlen* omvatten.⁹⁵ De *spezifische Kombination* zou kenmerkend zijn voor de *Musterkombination*, dat wil zeggen voor de oorspronkelijke samenstelling die een snoer reeds in het atelier zou hebben ontvangen en waarin het zou zijn verhandeld. Alleen snoeren waarin de *spezifische Kombination* nog intact is, zouden voor het vaststellen van de productietijd van de betreffende kralen te gebruiken zijn. Daarnaast onderscheidt Andrae de *ergänzte Musterkombination* en de *Sammelkombination*. Dat zijn snoeren die uit kralen van verschillende herkomst en/of ouderdom bestaan.

De gedachte dat de kralensnoeren kant-en-klaar direct vanuit het – ver verwijderde – productiecentrum de klanten in onze streken hebben bereikt, spreekt ons niet aan. Van de wijze waarop de vroegmiddeleeuwse bevolking van Drenthe zich haar kralen verwierf, is weliswaar nog geen duidelijke voorstelling te vormen, maar directe contacten middels *Fernhändler* met buiten Europa gelegen productiecentra lijken ons uitgesloten. In geen van de zes graven die in Zweeloo MAP van de soorten 2 en 4 bevatten, komt Andrae's *spezifische Kombination* voor (tabel 8). *Kreisaugenperlen* ontbreken in Zweeloo volledig, *Überfangmehrfachperlen* zijn alleen in graf 29 gevonden, maar niet in combinatie met één van de millefiorisoorten. Daarentegen treden in Zweeloo – en elders – de MAP van onze soorten 2 en 4 met tal van andere kraaltypen zo veelvuldig in combinatie op dat men zich wel moet afvragen hoe specifiek Andrae's specifieke combinatie eigenlijk is. Waarschijnlijk was de relatie van de Drentse klant met de productieplaats(en) minder direct. Als wij er van uitgaan dat de millefiorikralen van onze soorten 2 en 4 in het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied vervaardigd zijn, zullen zij in het kader van de interregionale handelscontacten eerst naar dichterbij gelegen markten zijn vervoerd voor zij binnen bereik kwamen van Drentse belangstellenden. In dit geval komen dan de markten in het Neder-Rijngebied en speciaal Dorestad in aanmerking. Of de klant daarheen reisde, dan wel of de kralen haar door 'marskramers' thuis werden bezorgd, blijft een vraag. In beide gevallen had men de keus uit de voorradige collectie, die bestond uit nieuw en

oud materiaal, uit kralen die van ver kwamen of in de regio waren gefabriceerd. De kralen waren ongetwijfeld los te koop en de klant zal in de samenstelling van het snoer zelf de hand hebben gehad. Wellicht kon op bestelling geproduceerd worden, eventueel zelfs in Zweeloo, door een reizende ambachtsman. Er bestaat dus een rijk scala aan mogelijkheden en de mode van het ogenblik zal sterk zijn bepaald door wat in de regio voorradig was.

Andrae schijnt een argument voor een korte productietijd van de soorten 2 en 4 vooral te ontleen aan een analyse van enkele grafvelden. Met name in Wijster-Looveen, Dunum en Maschen zouden MAP zich beperken tot een korte "overgangsperiode" omstreeks 800. In die tijd traden echter belangrijke veranderingen op in het grafritueel, die er korte tijd later toe leidden dat de bijgavenzede werd opgegeven. De betreffende grafvelden kunnen in de omlooptijd, laat staan de duur van de productie van deze kralen dus weinig inzicht geven. De waarneming is echter in twee opzichten van belang. In de eerste plaats levert zij een *terminus ante quem* rond 800 voor het begin van de productie of, om precies te zijn, voor het begin van de import van deze soorten kralen in Drenthe. De productie kan theoretisch uiteraard eerder zijn begonnen. In de tweede plaats kan wat voor een grafveld als Wijster-Looveen geldt, ook voor het nabijgelegen Zweeloo opgaan. Ook in Zweeloo kunnen dus de millefiorikralen van de soorten 2 en 4 niet langer dan gedurende één of twee generaties rond 800 in de graven zijn meegegeven. Deze 'scherpe' datering is dan echter geen argument voor een korte productie-, of importtijd.

Binnen soort 3 kunnen vooral op grond van verschillen in versiering tenminste drie typen worden onderscheiden. Het eerste omvat een tonvormige en twee buisvormige gefacetteerde blauwe kralen met rode uiteinden in graf 96. De laatste twee zijn versierd met witte kruisjes, die waarschijnlijk bloempjes of blaadjes voorstellen, en witte ogen met rode kern (motief 7). De tonvormige kraal vertoont een gedege-nereerd gelig wit ornament dat het best als een mislukt kruisjesornament op te vatten is, maar ook wel enigszins aan – mislukte – spiralen doet denken.

Gele spiralen zijn kenmerkend voor het tweede type. Deze versiering komt voor op drie buisvormige gefacetteerde kralen, die evenals die van het vorige type blauw met rode uiteinden zijn: één in graf 96 en twee in graf 50. Het spiraalornament op de exemplaren in graf 50 is door een rood-wit-blauw-geel geaderde band in twee velden verdeeld (motief 4). Deze indeling in velden ontbreekt op de kraal in graf 96 (motief 6).

Het derde type kenmerkt zich door een ‘verwaterd’ ornament dat lastig te definiëren is (motief 8). Het doet soms denken aan de versieringselementen van de vorige typen (graven 59, 79, 96), soms – vooral in de kleurstelling – aan het schaakbordpatroon in geel, groen, wit en rood van de nog te bespreken soort 1 (graf 81 en vooral de losse vondst: motief 11). Wat de versiering betreft is het type dus niet homogeen. De kralen zijn buisvormig gefacetteerd. Eén exemplaar heeft groen uiteinden (graf 96), de overige zes rode.

De kralen van het eerste type staan bekend als *Blättchenmilleforiperlen*. Andrae, die beide varianten – de tonvormige en de buisvormige gefacetteerde – afbeeldt,⁹⁶ dateert hen in de tweede helft van de 6e en het begin van de 7e eeuw (ca. 550–625). Deze datering berust op een analyse van enkele Merovingische grafvelden, waaronder Köln-Müngersdorf en Köln-Junkersdorf, en er is niet aan te tornen dat deze kralen toen in omloop waren. Na 625 zou niet alleen de import – Andrae laat hen uit Alexandrië komen –, maar ook de productie zijn gestaakt.⁹⁷ Het argument hiervoor is dat in Zuid-Rusland kralen gevonden zijn die als tussenschakel tussen de Merovingische *Blättchenmillefori* en de Karolingische *Mosaikaugenperlen* (onze soort 2) te beschouwen zijn, terwijl beide soorten in de rest van Europa door een hiaat van 150 jaar gescheiden zouden zijn als gevolg van een versterking van de handelscontacten door de Arabieren. Ook als dit waar zou zijn, lijkt het ons nog moeilijk het einde van de productie vast te stellen.

Op Andrae’s verspreidingskaart van de *Blättchenmilleforiperlen* blijven Noord-Nederland en Noord-Duitsland en ook Scandinavië leeg. Zijn noordelijkste vindplaats is Liebenau. Daar komen de *Blättchenmilleforiperlen* in tenminste drie graven voor. Beide vormvarianten zijn hier vertegenwoordigd, één maal in hetzelfde graf.⁹⁸ Ook in Wijster-Looveen graf 97 komen zij echter voor.⁹⁹ Verder bevat een kralensnoer uit Beetgum-Besseburen (Fr.) één tonvormig exemplaar.¹⁰⁰ Dit blijven overigens uitzonderingen. ‘Echte’ *Blättchenmilleforiperlen* zijn ons uit Noord-Nederland verder niet bekend en zijn ook in Noord-Duitsland op zijn best zeldzaam.¹⁰¹ Wat hun verspreiding betreft is er dus inderdaad een duidelijk verschil met de andere soorten milleforikralen, die in het Noorden wel regelmatig optreden.

Dit lijkt er op te wijzen dat de echte *Blättchenmilleforiperlen* al grotendeels uit de circulatie waren, toen de andere milleforikralen in de graven werden meegegeven. Zij komen ook slechts zelden in combinatie daarmee voor. In Zweeloo graf 96 zijn zij onder meer geassocieerd met een tonvormige kraal van onze soort 1 (met schaakbordornament). In Wijster-Looveen

graf 97 is er de associatie met twee tonvormige kralen van soort 1. Een overigens niet geheel betrouwbare associatie met vertegenwoordigers van onze soort 2 is ons uit Othfresen bekend.¹⁰² En misschien is ook Drantum graf 287 een geval van een dergelijke associatie.¹⁰³ Daarentegen behoren de drie graven uit Liebenau nog tot het midden van de Merovingische tijd. In Karolingische tijd is het type blijkbaar niet meer op grote schaal naar het Noorden geëxporteerd en het was toen ongetwijfeld al uit productie. Het ontbreken van echte *Blättchenmilleforiperlen* in Scandinavië ondersteunt deze conclusie.

Het tweede type van soort 3 is in vorm – buisvormig en gefacetteerd – en kleur blauw met rode eind- met het vorige verwant. Het versieringselement – gele spiralen – lijkt ook een gestileerd plantaardig ornament te zijn. Het type komt in het Noord-Duitse grafveld van Ketzendorf, Kreis Stade, in tenminste drie graven voor en in minstens één graf te Liebenau en Dörverden.¹⁰⁴ Ook in het grafveld van Rhee in Drenthe is een exemplaar gevonden.¹⁰⁵ In Dörverden en Ketzendorf graf 187 is het geassocieerd met twee nauw verwante typen, die in Zweeloo ontbreken: het ene combineert de gele spiralen met velden van Schaakbordpatroon en het andere de schaakbordverdeling met echte *Blättchen*. Het eerste treedt ook op in Wijster-Looveen graf 32,¹⁰⁶ het laatste in graf 23 te Maschen¹⁰⁷ en in het ongepubliceerde grafveld van Wulfen.¹⁰⁸ Deze drie verwante typen lijken uit één productieplaats afkomstig en waren blijkbaar tegelijkertijd in omloop.

Zeergelijkbaar zijn de typen die Callmer onder zijn typenfamilie G002 samenvat. G002 blijkt in Scandinavië voor te komen vanaf het eind van de 8e eeuw tot in het midden van de 10e eeuw. Het bereikt de hoogste frequenties in *Bead Periods* I en II (ca. 790–845), ontbreekt in III en IV, en is in VII en VIII (885–950) weer aanwezig, zij het met geringere frequenties dan voorheen.

Uit de beschikbare gegevens is af te leiden dat type 2 van onze soort 3 op zijn laatst vanaf het einde van de 8^e eeuw in onze streken heeft gecirculeerd. Het lijkt er op dat het geïnspireerd was op de echte *Blättchenmilleforiperlen*. Daar deze laatste volgens de gangbare opvatting na de – vroege? – 7^e eeuw niet meer in productie waren, zou men bij het ontwerpen van soort 3 type 2 antieke *Blättchen*kralen als voorbeeld voor ogen moeten hebben gehad. Het begin van de productie is niet exact te bepalen, maar viel waarschijnlijk in de – tweede helft(?) van de – 8^e eeuw. Het type circuleerde ongetwijfeld ook nog na 800.

Dezelfde datering geldt ook voor het derde type van soort 3, dat gekenmerkt wordt door het ‘verwater-

de' ornament. Het schijnt in Scandinavië niet voor te komen, maar treedt in Ketzendorf in de graven 159 en 187 tezamen met het vorige op. Het is verder in verschillende grafvelden in Noord-Nederland en Noord-Duitsland aanwezig.¹⁰⁹ Het lijkt een 'mengvorm' van soort 3 en soort 1 te zijn.

Soort 1 is de meest voorkomende soort millefiorikralen in onze streken en treedt daar in vele van de thans bekende grafvelden op.¹¹⁰ Hij verschijnt in twee hoofdvormen: de tonvormige (soms schijfvormige of dubbelconische) en de doos- of baksteenvormige, beide versierd met geel-groen-rood-wit schaakbordpatroon dat naar de randen in strepen van dezelfde kleuren uitloopt. Deze soort is buiten Noord-Nederland en Noord-Duitsland onbekend en was dus vermoedelijk een regionaal product. De karakteristieke baksteenvorm komt ook verder nergens voor. De relatie met de andere soorten millefiorikralen is moeilijk te doorgronden. Er is een zwakke overeenkomst in ornament, speciaal met soort 3 type 2. Maar wie hier aan wie ontleende, blijft een kwestie van smaak. Voor ons gevoel was echter soort 1 in dit geval de donor, want deze soort bezat een eigen karakter en maakt een oorspronkelijke indruk. De baksteenvormige variant ontbreekt in Scandinavië en ook de tonvormige variant komt daar met precies dezelfde versiering niet voor, hoewel tonvormige millefiorikralen met verwante motieven daar wel optreden. Dat op verschillende plaatsen in Scandinavië, zoals Paviken, Helgö, Kaupang, Birka, Ribe en Haithabu, kralen vervaardigd zijn, staat inmiddels vast.¹¹¹ Onze soort 1, die niet van Scandinavische oorsprong kan zijn, is mogelijk in Dorestad gefabriceerd. Regionale productie is echter slechts één van de mogelijkheden. Stein heeft voor soort 1 een herkomst uit Ierland gesuggereerd.¹¹²

Een precieze datering is ook voor soort 1 weer niet mogelijk. Het ontbreken in de Scandinavische Vikinggraven kan het gevolg zijn van een beperkte distributie en hoeft dus niet te betekenen dat onze *Schachbrettperlen* in de 9^e eeuw al uit de circulatie waren verdwenen. Opvallend is dat deze kralensoort uit het Fries-Groningse en Noord-Duitse kleigebied evenmin bekend is. Dit zou kunnen samenhangen met het feit dat de vroegmiddeleeuwse grafvelden in het terpengebied zeker tot in de 9e eeuw overwegend bestonden uit crematiegraven met weinig of geen bijgaven. *Schachbrettperlen* zijn een verschijnsel uit het zandige achterland van de kustzone. Opmerkelijk is in dit verband dat in het vrijwel volledig opgegraven grafveld van Dunum soort 1 slechts met één baksteenvormig exemplaar vertegenwoordigd is, terwijl millefiorikralen van soorten 2 en 4 daar in meer graven optreden.¹¹³ Dit grafveld bestaat zowel uit crematie-

als inhumatiegraven. De eersten worden tussen 650 (of ca. 700) en 900 gedateerd. De inhumatiegraven zouden niet veel later begonnen zijn, maar vooral na 750 talrijker zijn geworden en tot aan het einde van de 9^e eeuw bijgaven zijn blijven voeren.¹¹⁴ Dit zou er op kunnen duiden dat de *Schachbrettperlen* vooral thuis-horen in de periode dat de crematieritus in Dunum volop in zwang was, dus tussen 650 en 750, en dat zij wat eerder in productie kwamen – of verspreid werden – dan de MAP van onze soorten 2 en 4. Zeker is dit echter niet, want het vrijwel ontbreken van soort 1 in Dunum kan ook een kwestie van distributie zijn.

Elders sluiten de *Schachbrettperlen* en de millefiorikralen van de andere soorten elkaar niet uit. In verschillende grafvelden komen zij tezamen in snoeren voor. Dit is echter eerder uitzondering dan regel. In Zweeloo bijvoorbeeld is de associatiegraad laag, zoals in tabel 8 te zien is. Daar bevatten tien graven *Schachbrettperlen* en eveneens tien graven millefiorikralen van de andere soorten, maar slechts in vier gevallen treden zij tezamen op. Het grafveld van Wijster-Looveen is een nog duidelijker voorbeeld: bij de 14 graven met soort 1 en de tien met soorten 2–4 is slechts in één of twee gevallen van associatie sprake.¹¹⁵ Blijkbaar overlapt de circulatietijd van de *Schachbrettperlen* met die van de andere millefiorisoorten, maar de geringe associatiegraad wijst er op dat de circulatiehoogtepunten, en misschien ook de productieperioden, enigszins verschilden. Het vermoeden is dus gewettigd dat de *Schachbrettperlen* wat ouder zijn dan met name de MAP van soorten 2 en 4. Overigens bestaat er binnen soort 1 een vergelijkbare discrepantie tussen de tonvormige en de baksteenvormige kralen. De eersten zijn in Wijster-Looveen in vijf graven aanwezig, de anderen in 11, maar zij komen slechts in één graf tezamen voor.¹¹⁶

Het unieke exemplaar van 'soort' 5 doet nog Merovingisch aan.¹¹⁷ Zou het een erfstuk kunnen zijn, wat ook voor de *Blättchenmillefioriperlen* in hetzelfde snoer (graf 96) kan gelden?

Datering millefiorikralen: samenvatting

Het oudst zijn de *Blättchenmillefioriperlen*: soort 3, type 1. Hun productie eindigde in de 7^e eeuw, zo niet al eerder, en in de 8^e eeuw waren zij waarschijnlijk al grotendeels uit de circulatie verdwenen. Voor 'soort' 5 kan hetzelfde opgaan. De productie van de andere millefiorisoorten begon in de 8^e eeuw. Die van soort 3 type 2 mogelijk al vroeg in de 8^e eeuw, misschien al in de 7^e eeuw. Ook soort 3, type 3 en soort 1 zouden al vroeg in de 8^e eeuw kunnen beginnen. De productie of circulatie van de soorten 2 en 4 daarentegen kwam pas later – laat? – in de 8^e eeuw op gang. De produc-

Tabel 7. De kralen met *Einlagen*: versieringsmotieven.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	totaal
graf/nr.																								
23																	1							1
33																				1				1
37																				1				1
46				1						1														2
49								1													2	1	1	5
50																		2						2
51			1										2											3
59										1														1
65														2										2
66															2									2
70	1												1						2	2				6
81						1																		1
85		1										2		1		1								5
86									1															1
89					2																			2
96							2															1		3
los																				1				1
totaal	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	1	2	3	3	2	1	1	2	2	5	2	2	1	39

tietijd van geen van deze soorten is echter precies te bepalen. Hun circulatieperiode omvat tenminste ook nog de 9^e eeuw.

3.6.2.3. De kralen met *Einlagen*

De versieringsmotieven 17–19 en vooral 20–22 komen overeen met motieven op millefiorikralen, of doen daar sterk aan denken, en ook in vorm is er in een aantal gevallen overeenkomst. Men zou de betreffende kralen tot de millefiorikralen kunnen rekenen en hun datering moet overeenkomen. Kralen met dezelfde millefiori-*Einlagen* treden in verschillende Noord-Nederlandse en Noord-Duitse grafvelden uit de Vroege Middeleeuwen op en verder zijn er, speciaal voor de motieven 20–22, parallellen onder de Scandinavische vondsten uit de Vikingtijd. Ook de zwarte kraal met gele ribben uit graf 49, die enigszins willekeurig bij de kralen met *Einlagen* (versieringsmotief 23) is ingedeeld, vindt tegenhangers in Noord-Nederland en Scandinavië.¹¹⁸ Het is een zeldzaam type, ook in Scandinavië, waar het alleen in *Bead Period II* (820–845) gevonden is.

Het aantal kralen met millefiori-*Einlagen* bedraagt in Zweeloo 15 op 39 kralen met *Einlagen* in totaal. De overige zijn voor het merendeel versierd met motieven die al vanaf het midden van de 5^e eeuw voorkomen. Kennelijk waren zij in de 8^e en 9^e eeuw op zijn minst nog in omloop. Hun betrekkelijk geringe aantal

– nog geen 10% van het totaal aan kralen – kan een aanwijzing zijn dat de productie toen al was gestaakt.

Uitzonderlijk is de buisvormige gefacetteerde witte kraal met blauwe *Einlagen* uit graf 58, dat gezien zijn ligging 5e-eeuws moet zijn. Het snoer uit dit graf is ook als geheel afwijkend van wat in Zweeloo gebruikelijk is en dat geldt eveneens voor het snoertje uit het nabijgelegen graf 86.

3.6.2.4. De kralen van barnsteen, amethyst, Überfangglas en éénkleurig doorzichtig of ondoorzichtig glas

De barnstenen kralen zijn op zichzelf niet te dateren. De productie van amethistkralen zou in het oostelijk deel van het mediterrane gebied hebben plaatsgevonden, mogelijk speciaal in de 6e en (vroege) 7e eeuw, terwijl de import naar onze streken in het midden van de 6^e eeuw zou zijn begonnen.¹¹⁹ Op grond van de Scandinavische vondsten is het waarschijnlijk dat de productie in de 8^e eeuw al was opgehouden. Ook in 8^e-eeuwse graven komen daar nog wel amethistkralen voor, maar de aantallen per snoer zijn dan gering en als er meerdere kralen in een snoer aanwezig zijn, vertonen deze meestal veel variatie in vorm en grootte. Dit laatste is ook het geval bij de twee exemplaren uit Zweeloo graf 96. Waarschijnlijk betreft het ook hier erfstukken die uit de 7^e eeuw of eerder dateren.

(Gesegmenteerde) Überfangperlen komen al vanaf

Tabel 8. De millefiorikralen: versieringsmotieven en soorten.

soort	1				2			3				4				5			
vorm/versieringsmotief	1/11	8/11	10/11	11/11	3/1	3/2	3/3	4/4	4/5	4/6	4/7	4/8	4/11	8/8 of 8/6?	15/9	15/10	9/12	totaal per graf	
grafnr.	oriëntatie																		
33	W-O				1										1		1		
40	W-O		1	1											1		3		
42	W-O				1												1		
45	W-O							1										1	
46	Z-N		4		1											5			
49	Z-N		1	2	3	1											7		
50	Z-N				2			2										4	
51	Z-N				2												2		
54	W-O				2												2		
59	W-O		3		2		1	1	4	1		1		2		15			
65	W-O				1												1		
66	W-O				2												2		
70	Z-N		4											4					
79	Z-N											1				1			
81	W-O				1										2		3		
96	W-O		1					1		2	1	1				1		7	
los					1			1							1		3		
totaal type	2	15	3	12	5	2	5	2	1	1	2	5	1	1	2	2	1	totaal generaal	
totaal soort	32				12			13				4				1		62	

de Merovingische tijd voor en blijven ook daarna nog lang in gebruik.¹²⁰ Hun omlooptijd omvat zeker ook nog de 8e en 9e eeuw. Volgens Andrae treden zij in *spezifische Kombination* op met MAP (onze soorten 2 en 4).¹²¹ In Scandinavië komen zij tot aan het einde van de 10e eeuw in graven voor.¹²² In Zweeloo zijn zij zeldzaam: vijf exemplaren in één – relatief laat – graf (29). In Wijster-Looveen, waar het aantal graven met kralen ongeveer twee keer zo groot is als in Zweeloo, zijn zij in vijf graven gevonden.¹²³ Deze soort kralen is in verhouding breekbaar en vergankelijk.

De meeste kralen van doorzichtig of ondoorzichtig glas komen al voor vanaf de Merovingische tijd. Hun vorm biedt geen mogelijkheid voor een nadere datering. Volgens Böhner horen in het gebied van Trier doorschijnende kralen, al dan niet met *Einlagen*, vooral in zijn *Stufen* II en III thuis. Siegmund vond hen gedurende de gehele Merovingische tijd, maar vooral aan het begin.¹²⁴ Het percentage doorschijnende kralen in Zweeloo is laag: ca. 10%. In hoeverre dit erfstukken waren, blijft onduidelijk.

De fabricage van amandelvormige kralen (vorm 14) begon volgens Böhner niet vóór de 7^e eeuw.¹²⁵ De enige – doorzichtige – kraal van dit type uit Zweeloo (graf 54) heeft een wat andere vorm dan de exemplaren uit Wijster-Looveen graven 131 en 148.¹²⁶ Een goed vergelijkingsobject levert een snoer uit Offleben,

dat onder meer MAP bevat.¹²⁷ Het type circuleerde dus ook in de 8e en 9e eeuw.

Betrekkelijk zeldzaam zijn de groene en rode ondoorzichtige gefacetteerd-buisvormige en rechthoekige kralen (vormen 4, 5, 12): graven 51, 59, 66, 70, 85, 89, 96. Het exemplaar uit het, gezien zijn ligging, vroege graf 85 wijkt af van de overige. Eénkleurige dubbelconische kralen zijn eveneens uitzonderlijk: graf 96 en losse vondsten.

Kralen van ondoorzichtig oranje glas treden in het Neder-Rijng gebied niet vóór de Laat-Merovingische tijd op.¹²⁸ Zij komen in Zweeloo voor in drie snoeren, waarvan er twee tot de grootste van het grafveld behoren: 59, 66, 96.

Opmerkelijk is de gefacetteerde ‘diamantvormige’ doorschijnend groene kraal uit graf 46 (vorm 13). Dergelijke kralen zijn uit Scandinavische Vikinggraven bekend. Vergelijkbaar in vorm zijn de twee diamantvormige blauwe kralen met rode *Einlagen* uit graf 89. Dit type kwam al voor in de Merovingische tijd en kan verder vergeleken worden met Callmer’s overigens zeldzame typen 430 en 431.

Tenslotte de twee doorzichtige glazen buisjes of *Stangenperlen* (vorm 18) uit graf 32. Zij hebben onregelmatig afgebroken einden. De ene is niet rond maar afgerond-driehoekig op dwarsdoorsnede en vertoont aan de buitenkant enkele in de lengte lopende

Tabel 9. De kralen: 'soorten' en aantallen per graf. (Voor de millefiorikralen zie tabel 8, voor de kralen met *Einlagen* zie tabel 7).

graf- nr.	oriëntatie	aantal kralen	aantal soorten	millefiorikralen soorten					kralen met Einlagen versieringsmotieven					ondoorz. kralen kleuren			doorz. kralen	Überfang- kralen	amethyst- kralen	barnsteen- kralen
				1	2	3	4	5	23	20-22	17-19	10-16	1-9	3, 4, 9	8	6, 7				
15	W-O	1	1																	x
23	W-O	1	1								x									
37	W-O	1	1							x										
33	W-O	2	2		x					x										
45	W-O	2	2		x									x						
40	W-O	3	2	x				x												
54	W-O	4	2	x													x			
42	W-O	5	4		x									x			x			x
86	Z-N	5	2										x	x						
65	W-O	6	4		x							x		x		x				
81	W-O	6	4		x	x							x							x
89	W-O	6	3										x	x						x
79	Z-N	7	3			x								x						x
32	Z-N	8	2														x			x
66	W-O	9	5	x								x		x	x					x
29	W-O	10	2														x	x		
50	Z-N	12	5	x		x					x			x						x
85	Z-N	12	5									x	x	x		x				x
46	Z-N	13	6	x								x	x	x			x			x
51	Z-N	15	5	x								x	x	x						x
49	Z-N	18	6	x					x	x			x	x			x			
96	W-O	21	9	x		x		x		x			x	x	x				x	x
70	Z-N	24	8	x						x	x	x	x	x			x			x
59	W-O	39	9	x	x	x	x	x				x		x	x		x			x

groeven. De andere heeft aan de buitenkant een in de lengte lopende ribbel met resten van een gele kleur (*Goldüberfang?*). Het is de vraag of dit echte kralen zijn. De buisjes lijken meer op stukjes ruw materiaal, eventueel bestemd voor de fabricage van kralen. Vergelijkbare buisjes van doorzichtig blauw of groen glas komen ook elders in kralensnoeren voor, zoals in Maschen, Buchholz-Vaensen, Ashausen, Wulfsen, Offleben en Liebenau.¹²⁹ Zij zijn kennelijk gelijktijdig met ondermeer de verschillende soorten van millefiorikralen die ook in Zweeloo optreden.

3.6.3. De associaties van de kralentypen

Tabel 9 geeft inzicht in de associaties van de verschillende kralentypen. Typen die elkaar uitsluiten zijn er bijna niet. Waar dat wel het geval is, zoals bijvoorbeeld bij de *Überfangperlen*, betreft het soorten die slechts vertegenwoordigd zijn. De verschillen in samenstelling van de snoeren zijn niet alleen chronologisch te verklaren. Ook smaak en 'welstand' van de bezitters kan een rol hebben gespeeld.

Millefiorikralen zijn in 16 van 24 graven gevonden (66%) en als de kralen met millefiori-*Einlagen* meegeteld worden, zelfs in 18 (75%). In twee gevallen is het ontbreken van millefiorikralen zonder twijfel een chronologisch verschijnsel: graven 85 en 86, die op grond van hun ligging 5^e-eeuws zijn en derhalve aan de productie van de millefiorikralen voorafgaan. (Voor graf 87 van de 'Prinses' geldt natuurlijk hetzelfde.) Van de vier of zes overige graven zonder millefiorikralen zijn 15, 23 en waarschijnlijk ook 89 gestoord, is 37 een kindergraf, en van de twee andere (29 en 32) bevat het eerste als enige *Überfangperlen*. Millefiorikralen zijn in Zweeloo dus 'algemeen'.

In het voorafgaande is het vermoeden uitgesproken dat de millefiorikralen van de soorten 1 en 3 wat ouder zouden zijn dan de MAP van de soorten 2 en 4. Tabel 9 bevat een aanwijzing voor de juistheid van deze stelling. Van de vijf graven met soort 3 hebben er twee (50 en 96) tevens kralen van soort 1. Het grote snoer uit graf 96 heeft een zeer bijzondere samenstelling: het bevat onder meer een aantal typen, dat alleen in dit graf voorkomt en waarschijnlijk meer

of minder oude erfstukken zijn, zoals de amethistkralen, de millefiorikraal van ‘soort’ 5 en de echte *Blättchenmillefiorikralen*, terwijl ook de ene millefiorikraal van soort 1 een erfstuk zou kunnen zijn. Van de zeven graven met MAP van soorten 2 en 4 hebben er twee (40 en 59) kralen van soort 1. Graf 59, dat ook nog kralen van soort 3 bevat, behoort niet tot de oudste graven, omdat het een, helaas vondstloos, graf oversnijdt. Het snoer uit graf 40 is uitzonderlijk: slechts drie kralen die alle millefiorikralen zijn. De *Schachbrettperlen* van soort 1 komen in tien graven voor, waarvan er vijf Z-N graven zijn. Ook soort 3 wordt nog in Z-N graven gevonden – twee van de drie –, terwijl de soorten 2 en 4 daarentegen uitsluitend in W-O graven zijn aangetroffen. Alles lijkt er op te wijzen dat de graven met MAP jonger zijn dan die met millefiorikralen van de soorten 1 en 3. Het verschil in ouderdom hoeft overigens niet meer dan één of twee generaties te belopen.

Opvallend is verder dat de millefiorikralen en de kralen met aan de millefiorimotieven verwante *Einlagen* in de kleinste snoeren van één tot vijf kralen oververtegenwoordigd zijn. De doorzichtige en ondoorzichtige kralen in één kleur, de overige kralen met *Einlagen* en de barnstenen kralen, die tezamen veel talrijker zijn dan de millefiorikralen, maken slechts bij uitzondering deel uit van deze snoeren. De verklaring van dit verschijnsel is niet geheel duidelijk. De acht snoertjes van één tot vijf kralen komen – het oude graf 86 niet meegerekend – zonder uitzondering uit W-O graven, waarvan er één een kindergraf is. Waren de niet-millefiorikralen schaars geworden? De Z-N graven zijn in Zweeloo over het geheel genomen rijker aan kralen dan de W-O graven. Het zou dus ook kunnen zijn dat men het teruglopen van het aantal meegegeven kralen compenseerde door de keus van extra mooie typen.

De waarde van een kralensnoer wordt door tenminste twee factoren bepaald: het aantal en de kwaliteit van de samenstellende elementen. De absolute en relatieve waarde die de verschillende kralentypen vertegenwoordigden tijdens hun gebruiksperiode, is onbekend. Vermoedelijk waren de kralen waardevoller naarmate zij moeilijker te maken of te verkrijgen waren. Wij nemen aan dat de doorzichtige en ondoorzichtige glazen kralen in één kleur tot de goedkoopste klasse behoorden, waarbij verschillen in vorm buiten beschouwing worden gelaten. Tot deze klasse rekenen wij ook de barnstenen kralen, omdat de grondstof waaruit zij gemaakt zijn, in de naaste omgeving, hetzij in Drenthe zelf, hetzij aan de Noordzeekust, te vinden was. Een klasse duurder taxeren wij de glazen kralen met *Einlagen* in één kleur. Daarop volgen die

met *Einlagen* in twee kleuren en de duurste glaskralen vormden in onze visie de millefiorikralen. De in dit grafveld zeldzame *Überfangperlen* stellen wij met de laatsten op één lijn. Aan de amethistkralen wordt de hoogste waarde toegekend. Onderstaande puntenwaardering blijft uiteraard zeer hypothetisch.

Kralensoort	Puntenwaardering
Barnstenen kraal, glaskraal in één kleur	1
Glaskraal met <i>Einlagen</i>	2
Glaskraal met <i>Einlagen</i> in twee kleuren	4
Glaskraal met millefiori- <i>Einlagen</i> of millefiorikraal	8
<i>Überfangperle</i>	8
Amethistkraal	16

De met behulp van deze puntenwaardering berekende score wordt opgevat als de relatieve waarde van een snoer. De scores zijn samengevat in tabel 10. Ook in deze puntenwaardering scoren de Z-N graven over het algemeen hoger. Gemiddeld is het verschil echter niet groot: 38,1 tegenover 32,1. En de twee duurste snoeren komen uit W-O graven.

Tabel 10. De ‘waarde’ van de kralensnoeren.

Grafnr.	Oriëntatie	Puntenscore	Aantal kralen
15	W-O	1	1
23	W-O	8	1
29	W-O	45	10
32	Z-N	8	8
33	W-O	16	2
37	W-O	8	1
40	W-O	24	3
42	W-O	12	5
45	W-O	17	2
46	Z-N	53	13
49	Z-N	90	18
50	Z-N	46	12
51	Z-N	34	15
54	W-O	18	4
59	W-O	147	39
65	W-O	15	6
66	W-O	26	9
70	Z-N	73	24
79	Z-N	14	7
81	W-O	27	6
85	W-O	17	12
86	Z-N	8	5
89	W-O	8	6
96	W-O	109	21

3.7. Hangertjes van metaaldraad

Vijf exemplaren: graven 33, 45, 46, 54, losse vondst. Alleen de exemplaren uit de graven 46 en 54 zijn compleet: de kleinste uit graf 54 (diameter van de ring 1,9 cm) lijkt van zilverdraad, de grootste (diameter van de ring 3,3 cm) is van brons. Beide behoren tot hetzelfde type: de einden van een tot een ronde ring gebogen metaaldraad zijn zodanig om elkaar gewonden dat een kokertje ontstaat. Bij het exemplaar uit graf 54 is dit kokertje hol, bij dat uit 46 lijkt er een stukje metaaldraad in aanwezig te zijn. In beide gevallen was de draad, voorzover nog te zien, glad en onversierd.

De ligging op de hals tezamen met kralen suggereert dat deze draadringen hangertjes waren, die in een kralensnoer waren opgenomen. De aanwezigheid van een metaaldraad in het draagkokertje van de ring uit graf 46 zou deze verklaring verzwakken, daar men zich slecht kan voorstellen dat de kralen en de hanger aan een metaaldraad waren geregen. De aanwezigheid van de draad in de koker staat echter niet geheel vast: misschien zijn het corrosieresten. Exacte parallellen, de enigen die ons bekend zijn, komen voor in Putten en in Wijster-Looveen.¹³⁰ In het laatste geval gaat het om 13 graven, waarvan er twee twee ringen en één zelfs drie bevat. Ook hier is de verklaring als hangertjes in een kralensnoer de meest aannemelijke, hoewel in twee van de betrokken graven de kralen ontbreken. Ook Böhme spreekt van *Anhänger in Perlenketten*.¹³¹ In één geval zou een dergelijke hanger als oorring gediend hebben, maar dat lijkt gezien de kokervormige 'sluiting' minder waarschijnlijk: oorhangers sluiten gewoonlijk met haak en oog.¹³²

Dit type hangertje treedt al op in de Laat-Romeinse tijd en was blijkens Wijster-Looveen ook in de Laat-Merovingische en Karolingische tijd – nog? – in gebruik. Op grond van het voorkomen vooral in het middeendeel van het grafveld Wijster-Looveen zou men het daar in de 8^e en vroege 9^e eeuw kunnen dateren.

De onvolledige exemplaren uit Zweeloo graf 33 (ijzeren(?) ring, diameter 3,3 cm) en de losse vondst (zilveren? ring, diameter 2,7 cm) kunnen van hangertjes van hetzelfde type afkomstig zijn. De ring uit graf 33 lag op de borst tezamen met kralen en een recht-hoekige fibula.

Het fragment van een ring van zilverdraad uit graf 45 behoort zeker niet tot hetzelfde type: de uiteinden van de gladde draad zijn tot een platte krul verstrengeld. Voor ringetjes van metaaldraad met om elkaar gewikkelde uiteinden zijn verschillende functies denkbaar. Zij kunnen bijvoorbeeld hebben gediend als draagring voor toiletgerei of andere hangende voorwerpen. De omwikkeling van het exemplaar uit graf

45 lijkt daarvoor echter te fraai gevormd.¹³³ Een functie als oorring is ook in dit geval vanwege de sluiting onwaarschijnlijk. Eerder valt een gebruik als vinger-ring te overwegen en de overigens niet met zekerheid vast te stellen diameter van ca. 2,5 cm zou daarmee niet in tegenspraak zijn. De locatie op de borst tezamen met kralen wijst echter ook in dit geval op een functie als hanger.

3.8. Fibulae

Zeventien exemplaren uit elf graven en één zonder context: 11 (2 ex.), 29 (2 ex.), 33, 38, 45, 49, 50, 86 (2 of 3 ex.), 87 (3 ex.), 89?, C13?

3.8.1. *Tutulusfibula*?

De identificatie van het bronzen staafje als de as van een *tutulusfibula* is zeer onzeker. In crematiegraven zijn de asjes vaak het enige dat van een dergelijke fibula overblijft. Böhme citeert tal van gevallen.¹³⁴ De geciteerde exemplaren zijn echter, voorzover bekend, alle van ijzer. Ook bij completere fibulae uit inhumatiegraven is vaak vast te stellen dat de as van ijzer was. Bovendien is het ene uiteinde van het staafje uit Zweeloo knopvormig verdikt, wat bij *tutulusasjes* niet voorkomt, en is de lengte van het staafje eigenlijk te gering. Of men zou moeten aannemen dat het staafje gedeeltelijk gesmolten is en dat het uiteinde daarbij bol is geworden. Ook de gebogen vorm zou dan door het vuur veroorzaakt moeten zijn. Een aanwijzing dat het voorwerp met vuur in aanraking geweest kan zijn, is een tweede bronsfragment uit C13, dat duidelijk gesmolten is en uit twee door een dun middenstuk verbonden bronsdruppels bestaat. Het andere uiteinde van het staafje is plat gehamerd, alsof het ergens ingeklonken is geweest, en hierop berust het vermoeden dat het de as van een *tutulusfibula* heeft gevormd.

3.8.2. *Zwiebelknopfibula*

De grotendeels gesmolten *Zwiebelknopfibula* uit graf 86 is niet meer precies te determineren. Gezien de zeskantige *Querarm* en de *Aufsätze* die de arm volledig bedekken, kan het stuk behoren tot Keller's typen 2 of 4 variant B. De uit bronsblik of van goud vervaardigde typen 5 en 6 komen niet in aanmerking. Dit impliceert een datering tussen 310 en 380.¹³⁵ Voor de vorm en de versiering van de *Aufsätze* en de *Querarm* zijn in het door Keller bestudeerde materiaal uit Zuid-Beieren geen goede parallellen te vinden. Vergelijkbaar is wel het ornament op een bronzen armband uit Göggingen.¹³⁶

Zwiebelknopfibulae zijn typische mannenbijgaven en werden op de rechterschouder met de voet naar boven gedragen. Onder de Germaanse grafvondsten uit het gebied tussen Loire en Elbe zijn zij zeldzaam: slechts acht exemplaren, die alle op provinciaal-Romeins grondgebied gevonden zijn.¹³⁷

De kostbare gouden – en vergulde? – fibulae waren voorbehouden aan hoge civiele en militaire functionarissen. Het is niet duidelijk of de bronzen exemplaren eveneens een exclusief onderscheidingsteken waren van in dat geval lagere militaire en burgerlijke ambtsdragers. Keller suggereert echter dat binnen het Romeinse rijk *Zwiebelknopfibulae* in het algemeen iets bijzonders waren en dat zij vooral tegen het eind van de 4^e eeuw kenmerkend waren voor waardigheidsbekleders, wier rangonderscheid door het materiaal van de fibulae – brons, zilver of goud – werd aangegeven.¹³⁸ De aanwezigheid van een dergelijke fibula in Zweeloo is dan ook hoogst opmerkelijk.

3.8.3. *Stützarmfibulae*

Het paar fibulae in graf 86 behoort tot het type Perlberg, dat door Böhme in zijn *Zeitstufe* II (380–420) wordt gedateerd, maar dat blijkens het voorkomen in Engeland ook nog iets later kan optreden.¹³⁹ Het type is weinig uniform en komt behalve in Drenthe ook in het Beneden-Elbe- en -Wezergebied, alsmede in East-Anglia voor.¹⁴⁰ Dat ook in Aalden een paar *Stützarmfibulae* zou zijn gevonden, berust op een vergissing. De door Böhme afgebeelde exemplaren zijn die uit graf 86 van Zweeloo. Kennelijk is materiaal voor Aalden en Zweeloo in zijn aantekeningen vermengd geraakt.¹⁴¹ Overigens lijkt ook het exemplaar uit Westerwanna graf 193A nauw verwant aan de onze.

Perlbergfibulae zijn kenmerkend voor vrouwen-graven en komen vaak paarsgewijs voor.

3.8.4. *Domburgfibulae*

Beide beugelfibulae met gelobde kopplaat en voet vinden een tegenhanger in Wijster-Looveen: de gegoten fibula uit graf 49 in Wijster-Looveen graf 10 en die van bronsblik uit graf 50 in Wijster-Looveen graf 19. In beide gevallen komen de fibulae voor in twee dicht bij elkaar gelegen Z-N graven. Hieruit blijkt dat zij niet of nauwelijks in ouderdom, verschillen. In elk geval moet het moment van graflegging ongeveer hetzelfde zijn geweest. Aan deze en de in vorm verwante fibulae, die gewoonlijk *Domburgfibulae* worden genoemd, heeft A. Botman een aparte studie gewijd.¹⁴² Zij concludeert dat dit type waarschijnlijk in Friesland, bijvoorbeeld in Dorestad, is gemaakt

als eigen variant van de *small long brooches*, die in het Noordzeegebied langs de kusten van Engeland tot in Noorwegen en Zweden voorkomen. De Domburgfibula zou op Thüringse en vooral Saksische en Scandinavische voorbeelden geïnspireerd zijn. De verspreiding beperkt zich voornamelijk tot Nederland. De variant van bronsblik (Botman type 5) is alleen in Drenthe gevonden en lijkt een locale vorm, of beter, imitatie te zijn. Botman dateert haar in de tweede helft van de 7^e eeuw. De gegoten varianten van de typen I–IV – het Zweeloose exemplaar behoort tot type Ia – beleefden volgens Botman in de tweede helft van de 6^e en het begin van de 7^e eeuw het hoogtepunt van hun omlooptijd. De Ia-fibula uit Zweeloo beschouwt zij als een exemplaar dat bij de graflegging al oud was.

3.8.5. *Komponierte Schalenfibulae*

Het paar uit graf 87 behoort tot het type Westerwanna, dat door Böhme vooral in de eerste helft van de 5^e eeuw gedateerd wordt.¹⁴³

De fragmentaire schijffibula uit graf 89 is niet scherp te dateren. Zij kan een vroege, dat wil zeggen een 5e-eeuwse, *Komponierte Scheibenfibula* zijn, maar een datering in de 7e of 8e eeuw is niet uitgesloten. In die tijd waren *Pressblechfibulae* nog of weer in gebruik. In Wijster-Looveen bevatten minstens tien Z-N graven en één W-O graf een schijffibula die waarschijnlijk met een bronzen *Pressblech* versierd is geweest.¹⁴⁴ Bij de meeste exemplaren was dat geheel verloren gegaan, alleen de fibula uit Wijster graf 73 vertoont nog resten van het *Pressblech*, waarvan de rand met een richel en een parelrij was afgezet. Opvallend is echter dat de bodemplaat van al deze fibulae uit Wijster-Looveen van ijzer was en dit schijnt voor de latere *Pressblechfibulae* gebruikelijk te zijn. Vermoedelijk moet het geheel bronzen exemplaar uit Zweeloo graf 89 daarom toch eerder als een vroeg stuk worden beschouwd.

3.8.6. *Gelijkarmige fibulae*

Type Nesse. Gelijkarmige fibulae van Böhmes type Nesse, waartoe het exemplaar uit graf 87 behoort, dateren uit de eerste helft van de 5^e eeuw. Daar het een typologisch laat exemplaar betreft, komt een datering omstreeks het midden van die eeuw het meest in aanmerking.¹⁴⁵ Fibulae van het type Nesse zijn vooral aan de benedenloop van Elbe en Wezer gevonden, waar derhalve hun productiecentrum vermoed kan worden. Daarbuiten is het type behalve in Zweeloo ook één keer in Zuidoost-Engeland aangetroffen.

3.8.7. *Kleine gelijkarmige fibulae*

De paren gelijkarmige fibulae uit de graven 11 en 29 behoren tot wat gewoonlijk wordt aangeduid als de groep van de kleine gelijkarmige fibulae, die inmiddels van tal van vindplaatsen bekend is.¹⁴⁶ De variatie binnen deze groep is groot, wat vooral in het rijke materiaal uit Domburg goed te zien is. De overeenkomst ligt vooral in de geringe afmetingen. De verschillen hebben zowel betrekking op het materiaal als op de vorm en versiering. Het materiaal is meestal brons, maar het kan ook ijzer, of zoals in Zweeloo graf 11, zelfs zilver zijn.¹⁴⁷ Het overgrote deel van de fibulae is gegoten, maar er zijn er die uit een reepje metaal, meestal brons- of zilverblik, gebogen zijn.¹⁴⁸ Wat de vorm betreft zou men een tweedeling kunnen aanbrenge-
gen tussen de exemplaren met geprofileerde contouren en de rechte bandvormige. De eerste zijn bijna altijd versierd en, voorzover dat uit de publicaties te beoordelen valt, zijn zij gewoonlijk gegoten.¹⁴⁹ Zij zijn veruit het talrijkst. De relatief zeldzame bandvormige fibulae zijn vaak van metaalblik, maar het is niet duidelijk of dat altijd het geval was. Hun versiering, indien aanwezig, bestaat uit groeflijntjes, kerfjes, of, zoals in Zweeloo graf 11, ingeponste ornamentjes. Zij komen verder voor in Ketzendorf, Anderten, Goddelsheim, Domburg en Schouwen.¹⁵⁰ Speciaal de talrijke geprofileerde fibulae vertonen een grote verscheidenheid in vorm en versiering. Het paar in graf 29 behoort tot een type dat ook in Domburg met enkele exemplaren vertegenwoordigd is.¹⁵¹ Deze zijn overigens niet identiek aan de onze, die een vereenvoudiging van het type lijken te zijn. Ook Van Bellingen en Kleemann kennen geen exacte parallellen. De fibulae uit Zweeloo graf 29 vallen onder hun beider typenseries 3, Van Bellingen type 3.3 komt het dichtst bij. Bij Thörle vinden wij vergelijkbare fibulae in zijn typenserie XII.

Een datering van individuele typen is nog niet mogelijk. Min of meer scherp gedateerde kleine gelijkarmige fibulae zijn zeldzaam. De meeste zijn losse vondsten, de overigen behoren voor het merendeel tot 'arme' grafensembles. Dat deze fibulae zich uit 7^e-eeuwse Merovingische gelijkarmige fibulae hebben ontwikkeld, staat nu wel vast.¹⁵² De Merovingische verschillen van de latere door hun grotere formaat en door de duidelijk van de beugel afgezette armen. Andrae oppert de mogelijkheid dat de bandvormige kleine fibulae een overgangsvorm zijn tussen de Merovingische en de kleine gegoten typen, maar kan dit niet met argumenten staven.¹⁵³ Het bandvormige ijzeren exemplaar uit Ketzendorf graf 338 is volgens B. Thieme zeker 9^e-eeuws. Zelfs van de groep kleine gelijkarmige fibulae in zijn geheel blijft de datering

betrekkelijk vaag. Thörle dateert hen tussen het midden van de 7^e en de 10^e eeuw. Volgens Capelle kwamen zij vooral in de tweede helft van de 8^e en de eerste helft van de 9^e eeuw voor. Andrae beperkt de levensduur tot speciaal de eerste helft van de 9^e eeuw, terwijl Thieme de exemplaren uit Ketzendorf niet nader dan 9^e-eeuws dateert. Van Bellingen en Kleemann hebben daar in feite niets aan toe te voegen: 8^e eeuw (vooral tweede helft?) tot in de 9^e eeuw. In het Neder-Rijngebied komen met die van Zweeloo vergelijkbare kleine gelijkarmige fibulae niet voor, wat ook een ontstaan pas in de loop van de 8e eeuw suggereert. Kleine gelijkarmige fibulae zijn in de grafvelden van Noord-Nederland en Noord-Duitsland alleen in W-O graven gevonden, gewoonlijk één exemplaar per graf. Het voorkomen van twee paren in Zweeloo is een grote uitzondering.

Bepaalde groepen van gelijkarmige fibulae, waaronder ook kleine, zijn door Hübener, Thörle en Capelle gekarteerd.¹⁵⁴ De betreffende kaarten suggereren dat de kern van het verspreidingsgebied van de kleine exemplaren gelegen was tussen Rijn en Loire. Bovendien is de waarde van deze verspreidingsbeelden beperkt, zolang de verschillende types niet duidelijk zijn onderscheiden. Volgens B. Thieme, die ook enkele exemplaren uit Zuidoost-Engeland vermeldt, waren de kleine gelijkarmige fibulae producten van Friese werkplaatsen.¹⁵⁵ Het is waarschijnlijk dat hij bij nader onderzoek voor bepaalde typen gelijk zal blijken te hebben. Behalve natuurlijk Dorestad, komt vooral Domburg, waar sommige typen met meerdere exemplaren vertegenwoordigd zijn, zoals bijvoorbeeld ook het type dat voorkomt in graf 29, als productieplaats in aanmerking.¹⁵⁶

3.8.8. *Rechthoekige fibulae*

Ook onder de rechthoekige fibulae is de vormvariatie nogal groot.¹⁵⁷ B. Thieme heeft een gedetailleerde typologie opgesteld, die enigszins geschematiseerd op het volgende neerkomt.¹⁵⁸ Uitgangspunt vormen Laat-Merovingische, 7^e-eeuwse modellen uit het Rijnland, die nog betrekkelijk klein en slank zijn. Bredere – B. Thieme spreekt van gedrongen – vormen met vier rechte zijden zouden omstreeks het midden van de 8^e eeuw zijn opgekomen en omstreeks het begin van de 9^e eeuw of al iets eerder vervangen zijn door modellen met concave lange zijden. Deze laatste dateren vooral uit de eerste helft van de 9^e eeuw. In ongeveer dezelfde tijd waren de fibulae met vier concave zijden in gebruik, die mogelijk wat later ontstonden dan de vorige. Siegmund komt tot ongeveer dezelfde conclusie. In het Neder-Rijngebied treden smal-rechthoekige

fibulae in zijn fase 11 (705–740) op. De drie exemplaren uit Zweeloo graven 33, 38 en 45 hebben rechte, of – in het geval van de broche uit graf 33 en misschien ook die uit graf 38 – op zijn best licht concave lange zijden. Zij lijken dus relatief vroeg te zijn en in aansluiting aan B. Thieme's chronologie in de tweede helft van de 8^e eeuw te kunnen worden gedateerd. Zij komen uit W-O graven. Ook de kleinste van de drie (graf 38) met mogelijk gebogen lange zijden is nog altijd groter dan de twee exemplaren uit Ketzendorf, die uit de eerste helft van de 9^e eeuw zouden dateren. De twee andere zijn opvallend groot, speciaal de broche uit graf 45, die met zijn $3 \times 5,7$ cm veruit de grootste ons bekende rechthoekige fibula is. Of deze grote afmetingen een vroeg kenmerk vormen, is onduidelijk. 'Papierdunne' breed-rechthoekige fibulae met 'geometrische' versiering van (gegoten?) brons of zilverblik (Ketzendorf) lijken een regionale variant te zijn, die vooral in Noord-Nederland en Noord-Duitsland en mogelijk ook in Westfalen verbreid was.¹⁵⁹ Per graf wordt slechts één rechthoekige fibula gevonden.

3.8.9. Ringfibula

Het los gevonden fragment van een ringfibula uit Zweeloo heeft een tegenhanger in Gasselte.¹⁶⁰ Het Zweeloose exemplaar (vondstnr. 123) is van gegoten brons en heeft een op doorsnede plat-ovale beugel, waarvan de bovenzijde met radiaal geplaatste groeven, of beter deuken, is versierd. Roestsporen in het versmalde deel van de beugel, moeten afkomstig zijn van de ijzeren naald. Over de vondstomstandigheden is niets overgeleverd. Het is gelet op het vondstnummer mogelijk een vondst van vóór het begin van de opgraving gedaan tijdens de zandwinning. Van Vilsteren dateert dit type ringfibula, gedeeltelijk op gezag van Ypey, in de late 6^e en 7^e eeuw. Blijkens het door hem vermelde schrijven van Ypey komt het in een uitgestrekt verspreidingsgebied voor.¹⁶¹ Een recent overzicht geeft Knol, die de datering verruimt: 450–650(700).¹⁶²

3.9. Sierschijven

Vier exemplaren: graven 9, 11, 29, 60. De schijfjes hebben de geringe afmetingen die kenmerkend zijn voor Renner's West-Frankische typen.¹⁶³ De miniatuurschijf uit graf 29 behoort met zijn vier spaken tot Renner's type IA-2, dat in de 6^e en 7^e eeuw gedateerd wordt. Het verspreidingsbeeld van dit type heeft zijn zwaartepunt in Zuid-Duitsland en Noord-Zwitserland, maar de beste parallellen voor ons exemplaar zijn gevonden in Midden-Duitsland (Obermöllern) en Noord-

Frankrijk (Geudertheim). De laatste is echter wat zijn constructie betreft zeer atypisch en Renner zelf betwijfelt of het wel een sierschijf is. De afwijkende ligging op de borst van de overledene in Zweeloo graf 29 wekt daaraan ook in dit geval twijfel. Uit onze streken kennen wij geen tegenhangers voor dit schijfje.

Minder uitzonderlijk in ons gebied is het sierschijfje uit graf 9. Parallellen zijn te vinden in Onnen graf 21, Emmen ongepubliceerd vrouwengraf en Zetel graf 553.¹⁶⁴ Schijfjes met uitgesneden gaffelkruis vallen onder Renner's type IVA-2, dat zij als een product van West-Frankische werkplaatsen beschouwt en waarvan zij onder meer exemplaren uit Dorestad en Cornjum in Friesland vermeldt.¹⁶⁵ Het enige van de 17 haar bekende exemplaren dat gedateerd kan worden, is 7^e-eeuws.

Parallellen voor de overige twee schijfjes uit Zweeloo, graven 11 en 60, zijn ons alleen uit Onnen (Gr.) bekend.¹⁶⁶ Drie van de daar gevonden vier schijfjes hebben zes gaten – vijf 'regelmatig' geplaatst rond een centraal gat – en zijn daarmee mogelijk identiek aan het exemplaar uit Zweeloo graf 11, waarvan echter te weinig is overgebleven om dit met zekerheid vast te stellen. Het vierde schijfje uit Onnen, graf 23, lijkt met zijn acht gaten meer op Zweeloo graf 60, al had het zelf nog drie of vier gaten meer. Dergelijke 'telefoonkiesschijfjes' komen in Renner's overzichtswerk niet voor.

Het is de vraag of Renner's dateringen voor Zweeloo veel betekenis hebben. In het Frankische gebied lijkt de mode om sierschijven te dragen in de 7^e eeuw te eindigen. In elk geval bleef het voorkomen ervan in de graven van het Neder-Rijngebied beperkt tot Siegmund's fase 8(610–640).¹⁶⁷ Dat daarna in dit voor Zweeloo belangrijke contactgebied de sierschijven uit de graven verdwenen, wil uiteraard niet zonder meer zeggen dat toen ook hun productie op Frankische bodem is gestaakt, maar vormt wel een eerste aanwijzing dat de schijfjes van Zweeloo geen Frankische importen zijn. In dezelfde richting wijst ook hun concentratie ten noorden van de Rijn. In Zweeloo komen twee typen voor: de schijfjes met ingeschreven gaffelkruis en de telefoonkiesschijfjes, die als een verbastering van de eerste kunnen worden opgevat. De enige sierschijf van groot, 'Austrasisch', formaat uit Drenthe is een losse vondst uit Wijster-Looveen.¹⁶⁸ Ook deze schijf is versierd met een uitgesneden gelijkarmig gaffelkruis en zou daarom tot Renner's type IVA-2 gerekend kunnen worden. Een technisch hoogstandje was de schijf van Wijster niet. Zij maakt nogal een *home-made* indruk, vooral doordat de openingen tamelijk onhandig zijn uitgesneden. Is dit wel een product van een Austrasisch of nog verder weg gelegen atelier? Hoeveel fraaier is

bijvoorbeeld niet de door Siegmund vermelde schijf Friemersheim 3, die sterk aan het Wijsterse exemplaar doet denken.¹⁶⁹ Met zijn vijf spaken behoort deze overigens tot Renner's type VA-2, dat tot nu toe verder alleen ten zuiden van de Schwäbische Alb is aangetroffen. Voor de schijf uit Wijster zouden wij een oorsprong uit eigen regio niet willen uitsluiten, maar ook als wij hier toch met een importstuk uit Austrasië van doen hebben, zouden schijven als deze heel goed het voorbeeld kunnen zijn geweest voor de *kleine* schijfjes met gelijkarmig gaffelkruis, waarvan de productie dan onder andere in Dorestad zou kunnen hebben plaatsgehad, waar dat type ook gevonden is. Het bronzen – of koperen? – exemplaar van Emmen is zorgvuldig vervaardigd, dat uit Zweeloo graf 9 lijkt daarentegen 'boers' te zijn uitgesneden. En de telefoonschijfjes uit Zweeloo en Onnen wekken helemaal de indruk door de 'dorpssmid' te zijn gemaakt. Daarvan zou een productie in de naaste omgeving, wie weet in Zweeloo zelf, niet verbazen.

Een datering in de 7^e eeuw is voor de sierschijfjes uit Zweeloo eigenlijk te vroeg, tenzij men zou aannemen dat zij als 'oudheden' in de graven terecht gekomen zijn, wat op grond van hun matige kwaliteit nauwelijks het overwegen waard is. Hun context is dezelfde als voor de schijfjes uit Onnen: W-O graven en associatie met naaldenkokers en sleutels. Ook het ongepubliceerde graf uit Emmen sluit zich daarbij aan. Een eventuele productie in Dorestad kan er ook op wijzen dat zij eerder 8^e-eeuws zijn. Verder is misschien het ornament op een 9^e-eeuwse sleutel uit Haithabu, dat Rijnlandse invloed verraadt en waarvoor de sierschijven van Renner's type IVA-2 model zouden hebben gestaan, een argument voor een datering in de 8^e eeuw of nog later.¹⁷⁰ Kleemann dateert de schijfjes uit Onnen op grond van zijn chorologische analyse van het grafveld van Zetel in zijn *Stufe IV* (760/70–810).¹⁷¹ Deze analyse is vanwege de ingewikkelde ontstaansgeschiedenis van dat grafveld een niet heel solide basis voor een zo precieze datering.

Sierschijven zijn typische vrouwenbijgaven. Zij waren overigens altijd relatief zeldzaam en hun aantal is in Zweeloo verhoudingsgewijs hoog. Dat de schijfjes daar lang in gebruik waren geweest voor zij in de graven werden neergelegd, staat vast. Van één (graf 11) was bijna niets meer over, van een ander (graf 29) resteerde ongeveer de helft en de overige twee zijn beschadigd (graven 9 en 60). Van de laatsten is de rand gedeeltelijk uitgebroken, waarschijnlijk doordat deze door langdurig dragen was doorgesleten. Sierschijven maakten deel uit van een *Gehänge* en een dergelijke slijtage komt veelvuldig voor. De West-Frankische draagwijze onderscheidde zich van de Austrasische

doordat de sierschijf direct op of onder de gordel bevestigd was, en niet aan een systeem van kettingen of riemen dat langs het (linker)been afhing.¹⁷² In Zweeloo werd de eerstgenoemde mode gevolgd, zij het in een tijd dat in het Frankische kerngebied mogelijk al geen sierschijven meer werden gedragen: in de graven 9, 11 en 60 lagen de schijfjes op of bij het middel. Aan het *Gehänge* waren behalve de sierschijf, al dan niet in een tas, veelal nog andere voorwerpjes opgehangen, vooral sleutels en naaldenkokers.¹⁷³ Hoe deze voorwerpen onderling en met de gordel verbonden waren, is niet duidelijk. Mogelijk waren de schijfjes vast op de gordel of op een tas bevestigd. Het schijfje van Emmen vertoont langs een deel van de rand kleine inkepingen, die bedoeld kunnen zijn geweest om het stevig met een draad op een ondergrond vast te zetten. Deze details zijn in dit geval waarneembaar, omdat het schijfje goed geconserveerd was en in het laboratorium van de ROB zorgvuldig is gereinigd.

Het *Gehänge* omvatte dagelijkse gebruiksvoorwerpen die echter tegelijkertijd symboolwaarde bezaten en de status van de draagster konden aanduiden. De sierschijf zelf was ornament en amulet ineen en bood juist door zijn versiering bescherming. Met het gaffelkruis, dat in enkele gevallen te herkennen is, kan het christelijke heilssymbool zijn bedoeld.

De halve schijf uit graf 29 lag op de borst tezamen met kralen en twee kleine gelijkarmige fibulae. Misschien was dit exemplaar geen sierschijf in de specifieke betekenis van onderdeel van een *Gehänge*. Een sierschijf wordt een enkele keer vaker op een ongebruikelijke plaats gevonden. Denkbaar is dan dat de gordel met toebehoren bij de graflegging niet werd gedragen, maar apart is neergelegd. Ook als dat hier niet het geval is en de schijf wel degelijk als sieraad op de borst gedragen is, blijft het natuurlijk mogelijk dat het oorspronkelijk wel onderdeel van een *Gehänge* is geweest, dat echter in een tweede leven een andere functie kreeg.

3.10. Sleutels

Zeven, mogelijk negen exemplaren uit vijf of zeven graven: 9, 11 (paar), 23?, 58, 60, 73?, 87 (paar).

3.10.1. *Haaksleutels van brons of ijzer*

Het paar bronzen haaksleutels van de 'Prinses' (graf 87) dateert blijkens de geassocieerde voorwerpen uit het midden van de 5^e eeuw. Het is een vroeg voorbeeld van het gebruik om sleutelparen te dragen, dat toen in zwang was in het Midden-Wezer- en Neder-Elbegebied.¹⁷⁴ Het is de zoveelste aanwijzing voor de

herkomst van de ‘Prinses’ uit deze streken.

De simpele ijzeren haaksleutel uit graf 9 is op de vorm alleen niet te dateren. Stein had de indruk gekregen dat de ijzeren en bronzen haaksleutels na ongeveer het midden van de 8^e eeuw verdwenen zouden zijn.¹⁷⁵ Het paar fraaie haaksleutels uit Dunum graf 606 dateert Schmid niet nauwkeuriger dan 8^e eeuw.¹⁷⁶ Het massaal voorkomen van eenvoudige haaksleutels in Dunum en Zetel wijst er echter op dat deze sleutelvorm niet tot de eerste helft van de 8^e eeuw beperkt is gebleven. Kleemann’s datering omvat dan ook terecht minstens de gehele 8^e eeuw: *Stufen* II–IV (700/10–800/10).¹⁷⁷

De bronzen sleutel met ronde greep en T- of harkvormige baard uit graf 58 is op de vorm eveneens slecht dateerbaar, maar hij is zeker na-Merovingisch. De symmetrie van de baard is waarschijnlijk door een beschadiging verloren gegaan. De baardvorm doet denken aan de ‘ankervormige’ afdrukken op een weefgewicht uit Oostum.¹⁷⁸ Een sleutel met spits-ovale greep uit Dorestad heeft een vergelijkbare baard.¹⁷⁹ Vergelijkbaar is ook de baard van de bronzen sleutel uit Dunum graf 107.¹⁸⁰ Deze gaat in dat graf samen met een bronzen sleutel met spits-ovale greep en eenzijdige baard, kralen en een zilveren sierpeld. De laatste wordt door Schmid *um 800* gedateerd, overigens op grond van de sleutels.¹⁸¹ De sleutel met T-vormige baard uit Dunum 107 heeft een ronde greep, versierd met dierornament, dat volgens Schmid op zijn vroegst uit de tweede helft van de 8^e eeuw kan dateren.¹⁸² Eenvoudige ijzeren of bronzen sleutels met ronde greep en T-vormige baard klasseert Kleemann als type 10: datering *Stufen* II–IV, vooral IV (700/10–800/10).¹⁸³ Sleutels met ronde greep, maar dan meestal met eenzijdige baard, kwamen na de Merovingische tijd veel voor in Engeland, maar ook in het noorden van Nederland en Duitsland.¹⁸⁴ Een exemplaar van dit type uit Dunum 760 – een N-Z graf – dateert Schmid in de (vroeg?) 9^e eeuw, omdat dit graf de crematie 761 oversnijdt, die vanwege de *Muschelgrusmagering* van de urn “*um 800*” wordt gedateerd.¹⁸⁵ Sleutels met ronde greep en eenzijdige baard zijn in Noord-Nederland gevonden in Putten graf 28, Zeijen 32, 101, 107, Onnen 26, 46, 48 (alle van ijzer) en mogelijk Wijster-Looveen 138 (brons).¹⁸⁶ Kleemann dateert deze sleutels in zijn *Stufen* III en IV (730/40–810).¹⁸⁷

3.10.2. Bronzen sleutels met spits-ovale greep en eenzijdige baard

Dit type start volgens algemeen inzicht omstreeks het midden van de 8^e eeuw.¹⁸⁸ Het loopt ongetwijfeld tot – ver? – in de 9^e eeuw door. In Zweeloo zijn deze sleu-

tels met twee varianten vertegenwoordigd. De eerste (graf 60) heeft een platte greep die vloeiend overgaat in de vrij stevige, op doorsnede ronde schacht. De aanzet van de greep is gemarkeerd met drie ribbels, de schacht eindigt in een puntje en op het driehoekige einde van de baard zitten drie staafvormige klauwtjes. Deze kenmerken, vooral de ribbels, zijn op sleutels uit Dorestad terug te vinden.¹⁸⁹ De drie ribbels zijn ook aanwezig op het sleutelpaar van Drouwen graf 9.¹⁹⁰ Een prachtige parallel is ook de sleutel uit het niet gepubliceerde vrouwengraf onder de kerk van Emmen (vondstnr. 6), die samengaat met een bronzen naaldenkoker en een sierschijfje.¹⁹¹ Emmen leverde nog een tweede sleutel (vondstnr. 12), die zeer goed vergelijkbaar is met de bekende sleutel uit de terp van Dorkwerd (Gr.).¹⁹² Deze heeft zelf weer tegenhangers in Drouwen graf 14 en Dorestad.¹⁹³

De twee sleutels uit graf 11 ogen veel fragieler. Beugel, schacht en gekartelde, niet opengewerkte baard zijn dun en plat, en liggen in één vlak. De beugel is hier scherp tegen de schacht afgezet en de puntcirkelversiering vormt een opvallend kenmerk. Het tweede sleutelpaar uit Drouwen, graf 5, is in alle opzichten vergelijkbaar.¹⁹⁴ Deze decoratie komt ook voor op de verdwenen sleutel uit Wijster-Looveen graf 2, die afgezien van het in de greep ‘uitgesneden’ gelijkarmige kruis met uitwaaiierende armen, alle kenmerken met het sleutelpaar van Zweeloo gemeen heeft.

De verschillende varianten zullen niet in de eerste plaats chronologische betekenis hebben. Het is niet onmogelijk dat zij uit verschillende werkplaatsen stammen, maar al te ver van elkaar verwijderd waren die dan waarschijnlijk niet. Daarop wijst het voorkomen van een tussenvorm: een sleutel uit Kastell Saalburg lijkt veel op de sleutels van het type Dorkwerd, maar heeft de baardvorm en de versiering van het sleutelpaar uit Zweeloo graf 11.¹⁹⁵ Ook Almgrenn herleidde deze sleutelfamilie al tot het Rijnland. Het is interessant dat de sleutel uit Onnen graf 41, die weer een geheel andere variant vertegenwoordigt, vooral in de vorm van de uitsneden in de greep weer verwant is met een sleutel uit Dorestad.¹⁹⁶ Sleutels uit onze eigen regio konden overigens tot in Scandinavië langs de Noordzeekust geëxporteerd worden.¹⁹⁷ Daarentegen komen in Oost-Friesland, bijvoorbeeld in Dunum, sleutels voor die een geheel andere geest ademen en kennelijk uit een andere regio afkomstig zijn.¹⁹⁸

3.10.3. De sleutelfunctie

De Romeinse tijd kende de sleutel al als grafgift, voornamelijk in vrouwengraven. Dat bleef zo in de Merovingische tijd: van de 18 sleutels of sleutelparen

uit het Neder-Rijng gebied kwamen er drie uit mannen-graven.¹⁹⁹ In na-Merovingische tijd zijn sleutels nog altijd typische vrouwengrafgiftten. Te Zweeloo zijn zij alleen in vrouwengraven gevonden, en wel steeds ongeveer ter hoogte van het middel. Zij gaan gewoonlijk samen met naaldenkokers en sierschijven, zowel in Zweeloo als elders. Dat ensemble werd kennelijk op of aan de gordel gedragen, al is het niet duidelijk hoe precies. De ‘Prinses’ droeg haar sleutelpaar misschien aan een koord of riem om de nek. In latere tijd zullen de sleutels vooral aan de gordel zijn opgehangen, misschien als onderdeel van een soort *Gehänge* (zie onder sierschijven). Bewijzen voor de aanwezigheid van een tas, waarin de sleutels opgeborgen zouden kunnen zijn geweest, zijn ons niet bekend. Aannemelijker is dat zij zichtbaar werden gedragen. De veel gevonden combinatie sierschijf-sleutel-naaldenkoker wijst op een drachtmode, die ook in tot op de sleutel gereduceerde vorm kon verschijnen. Deze mode kwam in Zweeloo, maar ook in vele andere Noord-Nederlandse en Noord-Duitse grafvelden op tegen het einde van de bijgavenzede en was in de graven nog slechts een kort leven beschoren. Wat natuurlijk niet betekent dat zij ook in het dagelijkse leven spoedig uitstierf.

De vraag naar de betekenis van de sleutelbijgave is oud en heeft zich toegespitst op het met opmerkelijke regelmaat voorkomen van sleutels in paren, of soms zelfs in nog grotere aantallen. Er is al vaak op gewezen dat veel van de in graven gevonden sleutels te klein of te zwak zijn om zware (huis)deuren te openen of te sluiten. Bij ijzeren sleutels is dit minder evident en ontbreken ons betrouwbare gegevens om uit te maken welke praktische functie zij vervulden. Een haaksleuteltje als dat uit graf 9 lijkt hoogstens geschikt voor een kist- of kastsloot. Als het fragment uit graf 73 werkelijk het bovendeel van een sleutel is, zou die voor wat zwaarder werk gediend kunnen hebben. Het voorafgaande geldt *a fortiori* voor de bronzen sleutels. Die waren zeker niet geschikt voor zware deuren, maar eerder voor een kistje of kastje en het paar platte sleutels uit graf 11 was – eveneens de sleutel(?) uit graf 23 – misschien wel te fragiel voor elke praktische functie. Een ander ‘onbruikbaar’ sleutelpaar is dat van Drouwen graf 5. Reeds Roes dichtte bronzen sleutelparen uitsluitend symbolische functie toe.²⁰⁰ Nog niet zo lang geleden heeft Steuer de interpretatie uitvoerig ter discussie gesteld.²⁰¹

Steuer beperkt zich voornamelijk tot de Merovingische tijd, vooral de 6^e eeuw, en houdt zich speciaal bezig met in paren voorkomende *Zierschlüssel*, die zich door hun vorm en versiering, alsmede door het materiaal – zilver of brons –, van de ‘gewone’ sleutels onderscheiden. *Zierschlüsselpaare* zijn in de

Merovingische tijd een verbijzondering van de sleutelbijgave, terwijl sleutels in het algemeen al niet tot de gebruikelijkste grafgiftten behoren. De verdubbeling deed zich waarschijnlijk al voor in de Romeinse tijd en bestond in ieder geval in het midden van de 5^e eeuw getuige onze eigen ‘Prinses’. In haar tijd werden, zoals gezegd, sleutelparen alleen meegegeven in het gebied tussen de midden- en benedenloop van Wezer en Elbe. En in Zweeloo dus, althans daar is het dan archeologisch traceerbaar.

Omstreeks het midden van de 8^e eeuw duikt de sleutelbijgave in onze regio, onder meer in de pregnante vorm van sleutelparen, weer op: bijvoorbeeld Zweeloo 11 en twee graven in Drouwen. Het gebruik is dan tot in Engeland en Scandinavië te vervolgen. Ook nu zijn de sleutelparen een uitzondering op een – betrekkelijke – uitzondering. In Zweeloo zelf komen bijvoorbeeld in vijf of zeven van de ongeveer 100 graven sleutels voor, waaronder twee paren. Van de 8e-eeuwse graven heeft slechts één twee sleutels. In Drouwen lijkt het gebruik vaker voor te komen – twee keer op 38 graven –, maar van dit grafveld is slechts een deel opgegraven en wel juist het deel uit de tijd dat sleutelparen te verwachten zijn. Wijster-Looveen heeft geen enkel paar opgeleverd. Locale variaties dus.

Steuer beschouwt alle bronzen sleutels uit de 8^e en 9^e eeuw als “*zum praktischen Gebrauch nicht geeignet*”. Volgens hem zijn het weer “*eindeutig Schlüssel mit Symbolcharakter*”.²⁰² Hij geeft een overzicht van eerdere pogingen om dit symbool sociaal en/of religieus te duiden. Zelf speelt hij met de gedachte dat de sleutel in Merovingische tijd een christelijke – of misschien een antichristelijke – betekenis werd toegedacht en hij suggereert de mogelijkheid dat sleutelparen als insigne zouden zijn gedragen door personen – alleen vrouwen dan dus – die een pelgrimage naar het graf van de H. Apostel Petrus hadden volbracht. Aan het eind van zijn belangwekkend betoog kiest hij echter niet voor één oplossing, maar laat hij verschillende interpretaties naast elkaar bestaan. Dit laatste lijkt een wijs besluit, want is de aantrekkelijkheid van symbolen niet juist gelegen in hun meerduidigheid? Doordat hun inhoud plastisch is en van tijd tot tijd, van plaats tot plaats en zelfs van persoon tot persoon kan veranderen, gaan zij eeuwenlang mee. Dat valt ook bij het sleutelsymbool op te merken. Wij twijfelen er niet aan dat sleutels in graven ook – en wellicht in de eerste plaats – *Symbolcharakter* bezaten. Het verschijnsel is in Noordwest-Europa met horten en stoten archeologisch over een kleine 1000 jaar na te trekken. Het is niet aan te nemen dat de betekenis al die tijd onveranderd is gebleven. Dat de ‘Prinses’ van Zweeloo

naar Rome reisde om het graf van Petrus te bezoeken, klinkt niet plausibel. Toch kunnen de betekenisveranderingen niet willekeurig zijn geweest, omdat zij moesten blijven binnen het kader van het grondidee die door het sleutelsymbool wordt uitgedrukt en duidelijk uit Steuer's overzicht naar voren treedt.

In de grond van de zaak is de sleutel machtssymbool, teken van de macht om te openen en te sluiten. Deze macht is in feite transcendentiaal, maar kan worden gedelegeerd van god naar mens, van heer naar ondergeschikte, van man naar vrouw. In de panthea die elkaar gedurende het eerste millennium van de jaartelling in ons gebied zijn opgevolgd, waren er altijd wel één of twee hogere machten die uiteindelijk de sleutel in handen hadden. In het christendom kreeg Sint Pieter de sleutelmacht toebedeeld en Steuer wijst er op dat daarbij van sleutels (mv.) sprake is. Voor de specifieke symboolwaarde die op een bepaald moment of op een bepaalde plaats aan de sleutel wordt gehecht, maakt het verschil wat deze geacht werd te openen (of te sluiten). Dat kon uiteenlopen van de deur van de provisiekast tot de poorten van hemel of hel – had Petrus voor elk van die twee rijken een aparte sleutel nodig? Het eerste behoort tot de taak die de huisvrouw van haar echtgenoot had ontvangen. Waarschijnlijk is de sleutel altijd ook symbool van deze functie, maar de vrouw had niet alleen te zorgen voor het welzijn van huis en huisgezin. Van haar was tevens de voortzetting van het geslacht afhankelijk en ook daarbij ging het om sluiten of ontsluiten. Zodoende had de sleutel er een betekenis bij als symbool van vruchtbaarheid. Dat aan sleutels naast deze oude betekenissen in de tweede helft van de 8^e eeuw een meer specifieke religieuze amuletwaarde is toegekend, is een aantrekkelijke gedachte. Het was de tijd dat in onze streken de discussie tussen heiden- en christendom werd geïntensiveerd. De verschillende religies stelden hun gelovigen een verschillend hiernamaals in het vooruitzicht. Er bestond nog keuzemogelijkheid: of de onderwereld van de voorouders, of het paradijs waar martelaren en heiligen het geestelijk nageslacht opwachten – *in paradyso suscipiant te martyres*. Wilde men met twee sleutels beide mogelijkheden openhouden? Het was in elk geval praktisch voor de alle andere werelden een passe-partout in handen te hebben.

3.11. Naaldenkokers

Vier exemplaren: graven 11, 58, 59, 60. Stein dateert de naaldenkokers in de 8^e eeuw: periode B en later.²⁰³ Volgens Kleemann behoren zij tot de tweede helft van de 8^e en het begin van de 9^e eeuw: *Stufen* III–V (760/70–800/10) Zijn type 2d, waarbij de ko-

kers van Zweeloo kunnen worden ingedeeld, zou uit *Stufen* III–IV (760/70–800/10) dateren.²⁰⁴ Eerdere auteurs waren ook al tot vergelijkbare dateringen gekomen. Ahrens bijvoorbeeld dateerde de kokers van Ketzendorf in de 8^e en het begin van de 9^e eeuw, terwijl Laux voor Maschen vermoedde dat zij overwegend in de tweede helft van de 8^e eeuw thuishoren.²⁰⁵ Wanneer naaldenkokers voor het eerst optreden, is niet precies te bepalen. In Merovingische tijd kwamen zij nog niet in graven voor. Grafvelden waarin naaldenkokers gevonden zijn, gaan dikwijls tot in de 7^e eeuw terug, maar de oudste fase wordt daar door crematiebijzettingen vertegenwoordigd en daarin zijn zij niet aangetroffen.²⁰⁶ Ook in Dunum zijn de oudste crematiegraven 7^e-eeuws. Van de tenminste 11 graven met naaldenkokers uit dit grafveld zijn drie crematies: 81, 635a, 761.²⁰⁷ De eerste is niet nader te dateren. De urn van graf 635a is een import van type Dorestad WIIIA, die niet veel ouder kan zijn dan het midden van de 8^e eeuw.²⁰⁸ Graf 761 wordt “*um 800*” gedateerd op grond van de urn met *Muschelgrus*magering. Deze datering wekt enige verbazing, omdat het graf stratigrafisch ‘oud’ is.²⁰⁹ Het wordt oversneden door een Z-N graf met daarin onder meer een bronzen sleutel die volgens Kleemann van *Stufe* I tot IV optreedt, dus al vanaf het einde van de 7^e eeuw.²¹⁰ Het voorkomen van naaldenkokers in de eerste helft van de 8^e eeuw lijkt dus niet uitgesloten. Ook de inhumatiegraven Dunum 140, 364 en 606 zouden op grond van de siernaalden die er in voorkomen, nog voor het midden van de 8^e eeuw kunnen worden gedateerd.²¹¹

Het valt op dat in veel grafvelden de graven met naaldenkokers in groepjes bijeen liggen. Zweeloo zelf is daarvan een mooi voorbeeld: drie van de vier betrokken graven liggen naast elkaar. Hetzelfde is te zien in Dunum, Zetel, Dörverden, Maschen, Ketzendorf, Oldenburg en Rehrhof. Bovendien groeperen de naaldenkokers zich in deze grafvelden in de nabijheid van de oude kernen. Dit wijst er op dat het gebruik van naaldenkokers als grafgift mogelijk alleen bij bepaalde families en in elk geval gedurende korte tijd in zwang was: waarschijnlijk omstreeks het midden van de 8^e eeuw.

De naaldenkokers van Zweeloo zijn van bronsblik (lengte ca. 9–10 cm – het exemplaar uit graf 58 is onvolledig –, diameter ca. 1 cm). Drie, en mogelijk ook het vierde (graf 59), zijn versierd met groepjes dwars-groeven of -ribbels.

Aan een uiteinde van de koker uit graf 59 is een bronzen ring vastgekit, waarschijnlijk ten gevolge van corrosie. Het benedendeel van de ring is omwikkeld met een ca. 6 mm breed bandje, vermoedelijk

een lederen riempje, dat door corrosie van het brons groen gekleurd en geconserveerd is.²¹² De ring zou afkomstig kunnen zijn van een eenvoudige *Gehänge*, waarvan ook riempjes deel uitmaakten.²¹³ Of, en zo ja hoe de naaldenkoker daarmee verbonden was, is niet meer te zien. In graf 60, en vermoedelijk ook in graf 11, gaat de naaldenkoker samen met een sierschijfje, een combinatie die zich ook in Onnen twee keer voordoet.²¹⁴ Ook in graf 60 is een fragment van een lederen riempje bewaard gebleven, eveneens door bronscorrosie. Het is ongeveer 1 cm breed, te breed dus voor de gaatjes van het sierschijfje. Vermoedelijk was de bronzen sleutel, die boven aan de greep sporen van slijtage vertoont, aan dit riempje opgehangen. In Zetel graf 553 lag een sierschijf zo dicht tegen een bronzen naaldenkoker dat zij waarschijnlijk toevallig door corrosie met elkaar verbonden zijn geraakt.²¹⁵ In Maschen graf 148 is bij de naaldenkoker een omega-vormig beugeltje gevonden.²¹⁶ Tussen beugel en koker bevond zich hier een lederen, nog ongeveer 3 cm lang riempje, “*der über einen Bronzedraht gezogen ist*”. Hoe en of het riempje en de bronzen draad aan de koker waren vastgemaakt, is niet duidelijk. Het haakje aan de bovenrand bij de draagoog kan hebben gediend om de inhoud van de koker vast te houden. Deze koker wijkt sterk af van die uit Zweeloo, onder meer doordat hij van onder gesloten is. Sommige kokers hebben aan een uiteinde wel degelijk een vast bevestigde draagoog. Een voorbeeld is een exemplaar uit Schortens, dat in alle opzichten uitzonderlijk is.²¹⁷ Het is een gesloten en uitgeboorde bronzen cilinder met een ‘getordeerde’ versiering, die ook weer bij wijze van uitzondering onder gesloten is. Dit merkwaardige, in feite unieke stuk, dat door Schmid op grond van de meegevonden ringsleutel omstreeks 800 wordt gedateerd, is ongetwijfeld een importstuk van buiten de Noord-Nederlandse en Noord-Duitse regio. Uit Oldendorf graven 105 en 107 worden ijzeren kokers van in deze regio gebruikelijk type gemeld met een aan een uiteinde bevestigd oog.²¹⁸ Over de wijze van bevestiging bestaat geen duidelijkheid: was het oog aangesmeed? In een aantal gevallen is een ijzeren ring bij een uiteinde van een ijzeren of soms een bronzen naaldenkoker gevonden, zonder dat vaststaat of de ring oorspronkelijk in deze positie met de koker verbonden was.²¹⁹

De naaldenkokers van Zweeloo lagen op of, hetzij links of rechts, naast het middel: drie keer in combinatie met een of meer sleutels (graven 11, 58, 60) en twee keer met ook nog een sierschijf (graven 11?, en 60). In graf 11 lag daar nog een mes bij. De koker en de bronzen ring in graf 59 gaan samen met een mes en een klapmes. De beschikbare gegevens maken het

aannemelijk dat al deze voorwerpen aan de gordel werden gedragen, maar werden zij zichtbaar gedragen en dan eventueel aan een *Gehänge*, of opgeborgen in een tas? De vraag blijft onbeantwoord, zoals al eerder bij de sleutels en de sierschijfjes is gebleken. Het feit dat naaldenkokers met draagogen een grote uitzondering zijn, is een aanwijzing dat zij in een tas of foe-draal verpakt waren.

Alle vier kokers uit Zweeloo bevatten weefselfragmenten. Aan het benedeneinde van het vrijwel onbeschadigde exemplaar uit graf 59 is te zien dat de inhoud uit een opgerold lapje stof bestond. In een kleine beschadiging dicht bij het andere uiteinde van deze koker is ook weefsel zichtbaar. Blijkbaar was de koker van onder tot boven met het lapje gevuld.²²⁰ In de fragmentaire koker uit graf 58 was nog een stuk van een ongeveer 2,5 cm breed rechthoekig lapje aanwezig, dat in de lengte was opgerold en met grove steken was dichtgenaaid. Binnenin zijn resten van een ijzeren naald of speld aangetroffen. Het eveneens in de lengte opgerolde en dicht genaaide lapje uit de koker in graf 60 was van wol. Aan het onderende leek een witte kitmassa aanwezig, maar het is onzeker of die diende om het rolletje dicht te kitten. Het andere uiteinde was puntig, wat echter mogelijk niet de oorspronkelijke vorm was. Buiten tegen het lapje lagen in lussen enkele draden van wit linnen garen en een fragment van een bronzen(?) naald. De koker van graf 11 bevatte resten van een opgerold stukje linnen met er tegenaan fragmenten van een ijzeren naald en resten van een ook hier in lussen gelegd garen.²²¹ Ook elders zijn in naaldenkokers vergelijkbare voeringen met daarin of daarop één of meer naalden aangetroffen.²²² Naald en draad werden dus gestoken op of in een rolletje van geweven stof, dat zich in de koker vastkleemde en door de open einden naar buiten kon worden getrokken. Dat het rolletje van textiel door middel van een trekdraad kon worden gesloten, zoals door Siebrecht verondersteld, is in Zweeloo niet waargenomen.²²³

Naaldenkokers zijn typische vrouwenbijgaven. Bijna alle geslachtsspecifieke grafgiften die er mee geassocieerd zijn, zijn kenmerkend voor vrouwen: kralen, fibulae, oorkingen, sierspelden, sleutels. Zweeloo graf 59 zou ons door de aanwezigheid van een klapmes – en de bronzen ring? – aan het twijfelen kunnen brengen. Er is echter al op gewezen (zie bij klapmessen) dat dit graf een ouder, Z-N, graf oversnijdt, waaruit de verwarrende voorwerpen afkomstig kunnen zijn. Een twijfelgeval is ook Bendorf graf O, waarin een naaldenkoker met sporen samengaat, maar ook hier is de overlevering van de vondstomstandigheden niet geheel betrouwbaar.²²⁴ Tot nu toe lijkt de naaldenkoker van Halberstadt-Ost de enige die zeker

uit een mannengraf komt.²²⁵

Naaldenkokers zijn ook veelvoorkomende graf-giften. Aan de 15 vindplaatsen op het kaartje van Siebrecht²²⁶ kunnen behalve Zweeloo nog zeven worden toegevoegd: Rhee bij Zeijen,²²⁷ Jever-Clevers,²²⁸ Zetel,²²⁹ Schortens,²³⁰ Ketzendorf,²³¹ Rehrhof²³² en Oldendorf²³³. In de grafvelden op de zandgronden van Drenthe en Groningen, Zweeloo, Wijster-Looveen,²³⁴ Emmen,²³⁵ Drouwen,²³⁶ Rhee en Onnen,²³⁷ zijn tot nu toe uitsluitend bronzen exemplaren gevonden. In Noord-Duitsland zijn ijzeren kokertjes gewoonlijk – sterk – in de meerderheid.²³⁸ Ook deze laatste kunnen versierd zijn, soms met *Silbertauschierung*. De aantallen per grafveld wisselen sterk: van de min of meer volledig opgegraven begraafplaatsen heeft Wijster-Looveen 2 op 215 graven, Zetel 27 op 716, Jever-Clevers 5 op 220, Dunum minstens 11 op 778, Dörverden 11 op 157, Maschen 12 op 209, Ketzendorf 20 op 556 en Oldendorf 4 op 159. Zweeloo met zijn 4 kokers op 107 steekt daar niet ongunstig bij af. In tegenstelling tot wat wel eens gezegd wordt,²³⁹ komen naaldenkokers niet uitsluitend en zelfs niet bij voorkeur in rijke graven voor. Een naaldenkoker als enige bijgave is weliswaar een uitzondering,²⁴⁰ maar in Ketzendorf, Dörverden en in minder mate in Zetel en Oldendorf is het niet ongebruikelijk dat een graf behalve de koker slechts een mesje bevat, wat kan samenhangen met het feit dat naaldenkokers als grafgift optreden in een tijd dat de bijgavenzede begon af te lopen. Tot het geijkte ensemble van sierschijf-sleutel(s)-naaldenkoker blijkt elders nog een kam te behoren. Of dat in Zweeloo ook zo was, is niet te zeggen, want in zandgrond blijven benen voorwerpen zelden bewaard.

3.12. Gordelbeslag(?)

Eén exemplaar: graf 86. De bandvormige bronzen haak met het – gebroken – bronzen ringetje is onderdeel van een gordelgarnituur als bijvoorbeeld die van Wijster-Looveen graf 116.²⁴¹ Vergelijkbare op-hanghaakjes komen alleen voor bij Böhme's *Einfache Gürtelgarnituren*, eventueel ook nog bij zijn *Späte Kerbschnittgarnituren*, waarmee een datering in zijn *Stufe* III (400–450) gegeven is.²⁴²

Het vraagteken in het kopje slaat op de functie die het typisch mannelijke voorwerp in dit vrouwen-graf had. Daar het niet door vuur is aangetast, zoals de *Zwiebelknopfibula* in hetzelfde graf, kan het niet zonder meer aan een verstoorde oudere crematie(?) bijzetting worden toegeschreven. Het lag evenals het fibulapaar op de borst van de overledene en zou dus als sierhanger kunnen zijn gedragen, misschien omdat het souvenir- en/of amuletwaarde bezat. Het zou oor-

spronkelijk aan haar echtgenoot – of vader? – kunnen hebben toebehoord.

3.13. Vuurslag(?)

Eén exemplaar: graf 20. Uit graf 20 komt een brokje bruinigrijze vuursteen, dat aan een lange en een korte zijde is afgebroken. De ander lange en korte zijden hebben een glanzend oppervlak dat facetten vertoont die misschien door mensenhand veroorzaakt zijn. De onderkant is vlak en glanzend. De ligging in het graf links naast het middel maakt het waarschijnlijk dat het tot de grafgiften behoorde. Het kan dan als onderdeel van een vuurslag worden beschouwd. Een slagijzer – *Feuerstahl* – is in dit graf niet gevonden, of het zou de ijzeren ‘gesp’ zonder doorn moeten zijn.

Het brokje vuursteen is op zichzelf niet dateerbaar. Mogelijk is het een overblijfsel van prehistorische vuursteenbewerking, een kernstukje bijvoorbeeld, dat een nieuwe functie heeft gekregen. Vuurslagen zijn mannenbijgaven, zoals in de grafvelden van bijvoorbeeld Oosterbeintum, Ketzendorf, Rehrhof, Liebenau en Dörverden duidelijk blijkt.²⁴³ Het meegeven ervan lijkt overigens geen algemeen gebruik te zijn geweest. In vele vroegmiddeleeuwse grafvelden komen zij niet voor en waar zij voorkomen, vormen zij een betrekkelijke uitzondering. Voorbeelden van brokjes vuursteen die zonder slagijzer gevonden zijn, zijn ook van elders bekend.²⁴⁴ Ook het omgekeerde doet zich voor.²⁴⁵ Het valt op dat in de bovengenoemde grafvelden vuurslagen of brokjes vuursteen vrijwel uitsluitend beperkt blijven tot Z-N graven.²⁴⁶ Het gebruik deze grafgiften mee te geven dateert daar dus vooral uit de late 7^e en eerste helft van de 8^e eeuw.

3.14. Aardewerk

Potten twee of drie exemplaren: graven C 13?, 76, 87. Scherven: graven 31, 61, 62, 79, 82, 87; ‘paalzettingen’: vondstnr. 36, 87; zonder context: vondstnr. 125.

3.14.1. Potten

Twee of drie exemplaren: graven C13?, 76, 87. De onvolledige situla uit graf(?) C13 kan worden vergeleken met Von Uslar's Typ II, dat in Drenthe zelden voorkomt.²⁴⁷ Een datering in de 3^e of 4^e eeuw is waarschijnlijk. Als C13 een crematiegraf is, kan de situla urn of bijgave zijn geweest.

De schaal uit graf 87 is toegeschreven aan Wijster type VIIIA, dat in de 4^e en 5^e eeuw gedateerd wordt.²⁴⁸ Onlangs zijn enkele zeer fraaie parallellen uit het grafveld Vössberg bij Flögeln gepubliceerd: vooral

de schalen uit de graven 58, 95 en 103. Deze worden door Schön in navolging van Schmid aangeduid als *doppelkonische Schalen*. Datering eerste helft van de 5^e eeuw, eventueel ook nog iets later.²⁴⁹

De pot uit graf 76 kan op grond van zijn baksel worden ingedeeld bij Odoorn type II, dat niet nauwkeurig gedateerd kan worden: 5^e–8^e eeuw.²⁵⁰

Potten behoren in Noord-Nederland en Noord-Duitsland niet tot de veel voorkomende bijgaven in vroegmiddeleeuwse inhumatiegraven. Er zijn wat dit betreft echter vrij grote verschillen tussen de grafvelden. In Zweeloo hebben bijvoorbeeld slechts twee van de ongeveer 100 inhumaties een pot als grafgift en één van die twee is het 5e-eeuwse graf van de ‘Prinses’. In Rhee zijn in de inhumatiegraven geen potten gevonden, maar in Wijster-Looveen komen op ongeveer 210 inhumaties minstens zes met een pot voor.²⁵¹ In Maschen is het er weer slechts één,²⁵² en in Ketzendorf en Oldendorf ontbreekt de pot als inhumatiebijgave volledig.²⁵³ In Dörverden,²⁵⁴ Zetel²⁵⁵ en Jever-Clevers²⁵⁶ zijn de potten in verhouding weinig talrijk. Relatief hoog is echter hun aantal in Dunum: meer dan 30 op 717 inhumaties.²⁵⁷

In sommige grafvelden zijn potten bij voorkeur aan kinderen meegegeven,²⁵⁸ maar overal waar zij voorkomen, vindt men hen (ook) zowel in mannen- als in vrouwengraven. De potten werden gewoonlijk aan het hoofd- of voeteneinde geplaatst. Beide kan in hetzelfde grafveld gebeuren, maar bijna altijd is er een voorkeur voor het voeteneinde.²⁵⁹ Meer dan één pot is een grote uitzondering.²⁶⁰ In Wijster heeft men als grafgift kennelijk met opzet potten met oren uitgezocht. Blijkbaar hebben locale gewoontes de frequentie van deze bijgave en zijn verdeling over de geslachten en leeftijdsgroepen mede bepaald. Waarschijnlijk was er echter ook een chronologische factor in het spel.

In het Merovingische gebied houdt het meegeven van potten in de 7e eeuw op. Deze ontwikkeling tekent zich ook af in Liebenau. Daar zijn de inhumaties met pot op één uitzondering na Z-N graven en zij zijn, voorzover dateerbaar, vooral 6e-eeuws, slechts in enkele gevallen nog 7e-eeuws.²⁶¹ In Dörverden, Zetel en Wijster-Looveen beperken de potten zich vrijwel uitsluitend tot Z-N graven en concentreren de betreffende graven zich in wat de oudere delen van het grafveld lijken te zijn. Het meegeven van potten heeft dus betrekkelijk kort geduurd en is bovendien relatief vroeg in zwang geweest. Ook het enige graf met een pot uit Maschen, graf 200, is een Z-N graf, dat aan het begin van de ontwikkeling van (een deel van) het grafveld heeft gestaan. Het is een van de zeer weinige graven die door Laux in de oudste fase van het grafveld – “*erste Hälfte/Mitte 8. Jahrhundert*” – worden inge-

deeld.²⁶² In Jever-Clevers zijn het drie W-O graven waarin een pot is meegegeven.²⁶³ Deze behoren niet tot de alleroudste graven – twee ervan oversnijden een crematiegraf –, maar zijn verder niet precies te dateren. In Dunum heeft men vanaf het begin, dat is vanaf op zijn vroegst het midden van de 7^e eeuw, potten in inhumatiegraven meegegeven. De clustering van de betreffende graven bij oude kernen van het grafveld is ook hier zeer duidelijk waar te nemen. Op grond van enkele potvormen concludeert Schmid echter dat in Dunum de potbijgave tot aan het einde van de 9^e eeuw is voortgezet.²⁶⁴ Of de frequentie van dit gebruik ook hier is afgenomen en de late graven met pot uitzonderingen zijn, is niet duidelijk. Een andere mogelijkheid is dat wij in Dunum met een locale of regionale – Friese – eigenaardigheid te maken hebben. Over het geheel genomen is de pot in inhumatiegraven echter een betrekkelijk weinig voorkomende bijgave en lijkt dit verschijnsel – buiten het Friese kustgebied? – na ongeveer het midden van de 8^e eeuw grotendeels te zijn verdwenen.

3.14.2. Scherven in graven en ‘paalzettingen’

Aangetroffen in de graven 31, 61, 62, 79, 82, 87, en in de ‘paalzettingen’ onder graf 60 en onder de greppel rond graf 20 (vdnrs. 36 en 87). De scherven in de graven 31, 61, 62, 79 en 82 behoren tot de Odoornse traditie. De randscherfjes in 31 en 62 zijn van Odoorn type I of II. De zwarte aanslag die aan de binnenzijde van enkele scherfjes kleeft, bestaat waarschijnlijk uit voedselresten en is een aanwijzing dat de betreffende potten in eerste instantie als kookpotten hebben gediend.

De versierde wandscherf uit graf 62 is van dezelfde pot als de versierde wandscherven in graf 61. Het baksel van de scherven is opvallend grof gemagerd en het oppervlak is zeer onregelmatig. Deze kenmerken doen denken aan de Odoornse pottenbakkerstraditie uit de 5e tot 8e eeuw. De versiering is echter voor Odoorns aardewerk uitzonderlijk, parallellen zijn ons niet bekend. Zij herinneren veeleer aan het Wikkeldraadaardewerk van de vroege bronstijd.

De twee wandscherven uit de vulling van graf 87 zijn waarschijnlijk van één en dezelfde pot. Beide zijn secundair verbrand en hangen dus samen met een crematiebijzetting die aan de ‘Prinses’ vooraf is gegaan. Door de inwerking van het vuur zijn de eigenschappen van het aardewerk voor een deel slecht te herkennen. Duidelijk is echter dat de magering bestaat uit grof kwarts(?)gruis, dat deels door het oppervlak heen steekt. Dit vormt een aanwijzing dat de Odoornse traditie al voor het midden van de 5^e eeuw is ontstaan,

wat door het voorkomen van enkele scherven van 'Odoorns' aardewerk in graf 83 lijkt te worden bevestigd.

De scherven die in de jongere graven 31, 61, 62 en 79 zijn aangetroffen zijn, zijn vermoedelijk eveneens insluipsels. Hun ligging geeft daarover weliswaar geen duidelijk uitsluitsel, omdat zij meestal op de bodem van de kuil niet ver van de overledene lijken te hebben gelegen. Het is niet uit te sluiten dat de scherven bewust in de graven zijn gedeponneerd. Omdat zij zo slecht dateerbaar zijn, blijft het namelijk mogelijk dat zij samenhangen met activiteiten uit de tijd van de graven zelf. Zij zouden dan verklaard kunnen worden als getuigen van rituelen die zich rond de geopende groeve hebben afgespeeld. Dat de scherven zowel in Z-N als in W-O graven gevonden zijn, hoeft op zich zelf daarmee niet in tegenspraak te zijn. Opmerkelijk is echter dat deze vier graven steeds in de buurt liggen van 'paalzettings', paalgaten en kuilen die volgens ons met lijkverbranding samenhangen. Bovendien is uit het zuidwestelijke paalgat van de paalzetting onder graf 60 een randscherf van een halsloze kom met puntig uitlopende rand van Odoorn type I te voorschijn gekomen (vondstnr. 36, fig. 10). En in de paalzetting

Fig. 10. Zweeloo 1952: randscherf uit het zuidoostelijke paalgat van de 'paalzetting' onder graf 60. Schaal 1:2.

die door de ringsloot rond graf 20 wordt oversneden, is eveneens in het zuidwestelijke van de vier paalgaten een wandscherf van Odoorns aardewerk gevonden.

Verder bevinden zich onder de losse vondsten twee randscherven van Odoorn typen I en II (vondstnr. 125, niet afgebeeld), waarvan de eerste van de goede kwaliteit Odoorn A is, wat misschien voor een relatief vroege datering pleit. Deze kunnen echter in de discussie geen rol spelen, omdat hun vindplaats onbekend is. Duidelijk is daarentegen dat de twee scherven uit de paalzettings het residu moeten zijn van activiteiten die op het terrein hebben plaats gevonden toen die paalzettings zijn opgericht of eerder. Voor het gemak nemen wij aan dat dit geldt voor alle scherven van het Odoorn-aardewerk, dus ook voor die in de graven 31, 61, 62 en 79. Dat wil dus zeggen dat zij vóór de herintroductie van de inhumatiezede, die door de vier genoemde graven wordt vertegenwoordigd, ter plaatse zijn gebruikt. Een nadere tijdsaanduiding is niet mogelijk, maar het lijkt ons aannemelijk dat

dit aardewerk een rol heeft gespeeld in het crematiëritueel dat, naar wij vermoeden, in de 6^e en 7^e eeuw in Zweeloo de enige vorm van dodenbestel is geweest. Aangezien de scherven, behalve die uit graf 87, geen sporen van secundaire verbranding vertonen, kunnen zij niet afkomstig zijn van bijgaven die op de brandstapel zijn meegegeven. Het kunnen wel restanten zijn van urnen of van grafritten uit een crematiegraf, maar zij zouden ook verband kunnen houden met andere onderdelen van het dodenbestel, bijvoorbeeld met een offermaal dat door de nabestaanden op de crematieplaats is gebruikt.

3.15. Glazen spitsbeker

Eén exemplaar: graf 88. De glazen spitsbeker uit graf 88 is een karakteristieke vertegenwoordiger van het type (Krefeld)-Gellep, dat zich naar algemeen inzicht in Vroeg-Merovingische tijd heeft ontwikkeld uit een Laat-Romeinse voorganger. De productie wordt gelocaliseerd in het gebied tussen Midden-Maas en Rijn, waar de glasfabricage zonder onderbreking vanuit de Romeinse tijd zou zijn voortgezet. De Frankische beker is slanker dan de Romeinse en bij de bekertjes van het type Gellep vormt de schuine, soms verticale, ribbeling van de benedenwand het onderscheidende kenmerk. Het type vertoont zich in twee varianten: Gellep/klein en Gellep/hoog met als grens tussen beide een hoogte van 15 cm. De beker uit Zweeloo behoort tot de kleine variant. Veel verschil in datering lijkt er tussen de twee varianten niet te zijn, is althans niet duidelijk aan te tonen. De start van het type is nog lastig vast te leggen. In het Neder-Rijngebied blijkt Gellep/klein karakteristiek voor Siegmund's fase 3 (485–530).²⁶⁵ In Krefeld-Gellep zelf komt deze vorm echter ook eerder voor. Een 'vroeg' exemplaar uit graf 530 met gladde benedenwand en uitbuigende rand dateert volgens Pirling nog uit Böhner's *Stufe* I (400–450). De 'klassieke' Gellep/klein beker dateert zij in *Stufen* II en III (450–525, 525–600), zonder dat het eindpunt binnen *Stufe* III nader wordt vastgelegd.²⁶⁶ De oude opvatting van Böhner zelf dat spitsbekertjes niet in *Stufe* III doordrongen, moet inderdaad worden opgegeven, maar de bevindingen van Siegmund suggereren dat het eindpunt niet al te ver in de 6e eeuw lag. De hoge vorm van type Gellep begon volgens laatstgenoemde al in zijn fase 2 (440–485).²⁶⁷ Tot dit model behoort ook de fragmentaire beker uit één van de twee jongensgraven op het terrein van de voormalige *vicus* bij het Romeinse castellum van Utrecht, die "omstreeks het midden van de 5e eeuw" worden gedateerd.²⁶⁸ Gellep/hoog komt tot diep in de 6e eeuw in grafcontexten voor, getuige het exemplaar in Beckum

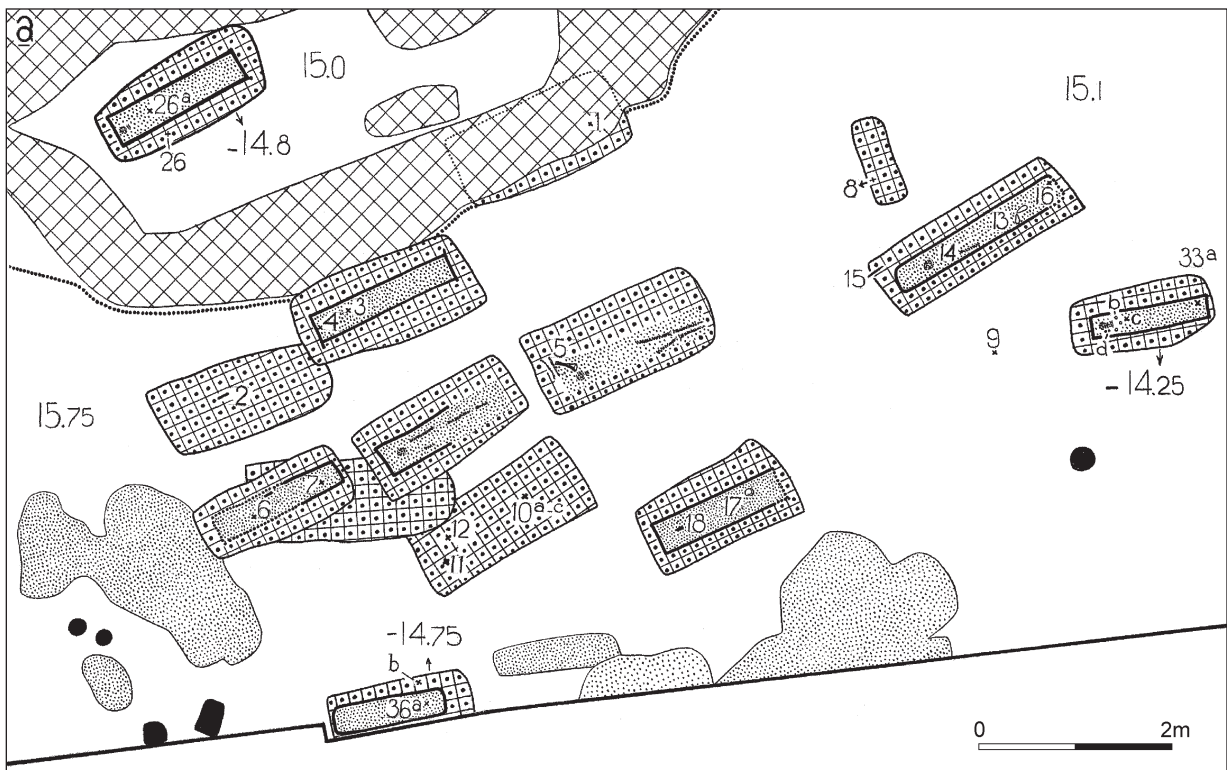

Fig. 11. Aalden 1950: groepje graven uit de late 4^e en 5^e eeuw. Het graf met vondstnummer 2 bevat de Kempstonbeker, het graf met nummer 3 is een rijk vrouwengraf en dat met de nummers 13 en 14 is een rijk mannengraf (tek. H. Praamstra).

graf 6 uit Siegmund's fase 6 (570–585).²⁶⁹ Men moet zich echter afvragen of bekers van dit type toen nog in productie waren. Het zou in Beckum om een erfstuk kunnen gaan.

Samengevat moet de voorlopige conclusie luiden: Gellep-spitsbekers traden op zijn laatst vanaf ca. 450 in graven op en hun omlooperperiode eindigde minstens een eeuw later. Een later begin zou verbazing wekken, want de beker van Zweeloo kan niet veel later dan in het derde kwart van de 5^e eeuw in het graf zijn neergelegd. Graf 88 moet namelijk vanwege zijn ligging ongeveer gelijktijdig zijn met graf 87 van de 'Prinses'.

Het naburige grafveld van Aalden heeft eveneens een glazen spitsbeker opgeleverd.²⁷⁰ Het is er een van het type Kempston, dat nauw aan het type Gellep verwant is.²⁷¹ Het onderscheid is gelegen in de decoratie van de wand, die nu uit smalle verticale lussen van opgelegde glasdraden bestaat. Ook in dit geval is de datering problematisch, zo zeer zelfs dat Siegmund niet verder gaat dan de constatering: "*Die zitierten Exemplare streuen van Phase 4 bis 7*" (530–610). Duidelijk is dat de gehele 6^e eeuw van de omlooptijd van dit type deel uitmaakt. De Kempston-beker komt in het vorstengraf van Beckum zelfs nog in het begin van de 7^e eeuw voor: maar is dan al antiek?²⁷² Toch

moet de spitsbeker van dit type al in de 5e eeuw zijn ontstaan, zoals uit de context van de beker uit Aalden af te leiden is (fig. 11). Deze was weliswaar in zijn eigen graf (vondstnr. 5) de enige grafgift, maar dat graf is er een uit een groepje van bijna uitsluitend W-O graven -slechts één ligt Z-N (of N-Z)-, dat een fraaie pendant vormt van de graven rond de 'Prinses' van Zweeloo. De groep van Aalden omvat thans nog 14 of 15 graven.²⁷³ Het kunnen er oorspronkelijk een paar meer zijn geweest doordat aan de noordkant mogelijk enkele graven bij zandwinning zijn vernietigd, terwijl aan de zuidkant de groep vermoedelijk niet volledig is blootgelegd. Het enige Z-N graf, een kindergraf, is op een mesje na vondstloos (vondstnr. 8). Van de overige graven hebben er drie of vier een geringe afwijking in de oriëntatie. Eén daarvan is stratigrafisch oud omdat het door twee graven wordt oversneden.²⁷⁴ Uit het oversneden graf worden geen vondsten vermeld: het is slechts gedeeltelijk door de twee latere vergraven en heeft dus zeer waarschijnlijk inderdaad geen grafgiftten bevat. Het lijkt zelf weer een ander graf te oversnijden waarin geen grafgiftten, maar slechts enkele nog niet gedetermineerde scherven gevonden zijn (vondstnr. 10 en 11). In richting komt dit 'oversneden' graf echter overeen met de twee graven

die het eerstgenoemde vondstloze graf oversnijden en het zal dus ook zelf eerder tot de jongere graven behoren. De oversnijding is vermoedelijk onjuist waargenomen, omdat de overlap slechts een puntje van beide betrokken graven betreft. Aan het graf met de Kempston-beker is dus minstens één generatie graven voorafgegaan. De andere twee graven die vanwege hun richting tot de oudste generatie gerekend mogen worden, zijn vrouwengraven (vondstnr. 33, resp. 36). Zij dateren uit de eerst helft van de 5e eeuw, het ene mogelijk nog uit de (late) 4e eeuw.²⁷⁵ Een datering van deze aan het graf met de Kempston-beker voorafgaande generatie tussen 400 en 425 is aannemelijk.

De negen graven die, gezien de overeenkomst in oriëntatie, tezamen met het bekergraf de volgende generatie vormen, zijn relatief rijk. Dat geldt zeker voor het mannengraf met de vondstnummers 13–16, dat op enkele meters ten oosten van de overige lag.²⁷⁶ Verder zijn twee vrouwengraven het vermelden waard, omdat zij in hun uitmonstering aan de ‘Prinses’ van Zweeloo doen denken. Het ene (met vondstnr. 1) door de twee bronzen haaksleutels, die tezamen met een bronzen schachtje en een pot de enige voorwerpen waren die nog uit dit grotendeels vernielde graf konden worden geborgen. De pot was wat slordig gemaakt en behoort wat de vorm betreft nog tot type Wijster IVF.

De versiering is ‘Angelsaksisch’: groeflijnen rond de schouder met daaronder chevrons. Dit graf is zonder twijfel rijker geweest – zelfs de ‘Prinses’ van Zweeloo bezat geen schachtje –, maar of zijn grafgiftten die van Zweeloo 87 evenaarden, is niet meer te verifiëren. De vrouw in het andere graf (met vondstnr. 3), was getooid met drie fibulae, net als de ‘Prinses’. Het paar schijffibulae was hier vervangen door twee vroege kruisvormige broches.²⁷⁷ De gelijkarmige fibula hadden de dames gemeen, maar is in dit geval van het eenvoudiger type Sahlendorf, dat bovendien nog door een onversierd exemplaar vertegenwoordigd wordt. Verder bezat de vrouw in dit graf een bronzen pincetje, een dingetje waarom de ‘Prinses’ haar kan hebben benijd. Haar kralentooi was daarentegen veel minder uitbundig: van de paar kraaltjes was er één stervormig. De grafgiftten van deze Aaldense dame halen dus het niveau van de ‘Prinses’ lang niet. Böhme neemt voor de fibula van Sahlendorf en de vroege “*entwickelte*” kruisvormige fibulae een datering aan “*an den Anfang bzw. in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts*”.²⁷⁸ Mogelijk is de het onversierde Sahlendorf-exemplaar uit Aalden een relatief laat stuk. Tenslotte omvat het groepje graven in Aalden nog twee bijzettingen met een pot en een pincetje. Dat dit mannengraven waren, doen de pincetten vermoeden, maar zekerheid is er op dit punt niet, omdat juist in deze groep een

pincet ook één maal in een evident vrouwengraf is gevonden. Eén van de potten is een situla van type Wijster ID (vondstnr. 17), de tweede een engmondige Angelsaksische pot met een hoge, sterk geribde hals en chevronversiering op de schouder (vondstnr. 26). Beide potten weerspreken een datering rond het midden van de 5e eeuw niet²⁷⁹ en alles bij elkaar genomen lijkt het ons aannemelijk dat de tweede generatie graven tussen ca. 425 en 475 te dateren is, waarmee ook de depositie van de Kempston-beker gedateerd is.

De spitsbekers van Zweeloo en Aalden waren enige grafgift. Het zijn tot nu toe tevens de enige Merovingische glazen zo ver ten noorden van de Rijn. Zij lagen in beide gevallen naast het hoofd van de dode, in Aalden in de lijkst. Kennelijk stond de beker in nauwe betrekking tot de *persona* van de overledenen. In het Merovingische gebied kwam de spitsbeker van het type Gellep zowel in mannen- als in vrouwengraven voor, maar de bekertjes van het type Kempston waren aan mannen voorbehouden. Het Aaldense bekergraf is dus een mannengraf. Graf 88 van Zweeloo is vermoedelijk een jongensgraf, evenals het graf met de spitsbeker uit Utrecht.

U. Koch citerend wijst Siegmund er op dat spitsbekers van het type Kempston in ruit- en krijgergraven gevonden worden.²⁸⁰ En dat, zoals wij zagen, tot in de 7^e eeuw toe, toen de spitsbeker al lang uit de mode was. Dit maakt ons vermoeden dat het exemplaar in het vorstengraf van Beckum een oud erfstuk was, des te aannemelijker. Dat dergelijke bekertjes zo lang – een eeuw of langer – in familie(?)bezit bleven, is al een aanwijzing dat het om zeer bijzondere voorwerpen ging. Kempston-bekertjes – en voor Gellep-bekertjes zal het niet anders zijn geweest – waren *Herrschaftssymbol*, teken van adeldom en mannelijkheid. In een jongensgraf als Zweeloo 88 stond de beker voor nog te verwachten mannelijk gedrag. Of misschien heeft de jongen de beker al eens voor zijn vader mogen volschenken. Om er zelf uit te drinken, was hij misschien nog wat te jong. De kist waarin hij is begraven had een lengte van 1.30 m, wat overeenkomt met een lichaamslengte van ca. 1,20 m. Waarschijnlijk was hij niet meer ver van de volwassen leeftijd van 12 jaar verwijderd. De drank die in de spitsbeker vloeide was ongetwijfeld wijn. Wijn was een ‘Romeins’ genotmiddel en in het christelijke zuiden bovendien met religieuze betekenis geladen. De half gesmolten *Zwiebelknopffibula* uit Zweeloo graf 86, of beter, uit een daaraan voorafgaande crematie en het onvolledige *einfache Kerbschnittgarnitur* uit het rijke mannengraf met vondstnr. 13–16 van Aalden hebben eveneens Romeinse connotaties. Het gaat hier om militaire uitrustingsstukken, die wijzen

op Romeinse krijgsmacht of op militaire expedities op (voormalig) Romeins territorium en in elk geval op acceptatie van Romeinse manieren. De personen die hier begraven zijn, hadden ver reikende contacten: naar het zuiden tot in het Merovingische gebied en naar het noorden en oosten tot aan de kusten van de Noordzee. Het zijn vooral de fibulae van de vrouwen die in deze laatste richting wijzen.

Op Böhme's verspreidingskaarten van de betreffende fibulatypes blijft Noord-Nederland vrijwel leeg. De parallellen doen zich vooral voor in het Midden-Wezer- en Beneden-Elbegebied. Het ontbreken in Friesland en Groningen zou *Forschungslücke* kunnen zijn. Mogelijk is ook dat het dodenbestel in die streken gedurende de 5^e eeuw voornamelijk of alleen crematie kende. Het herkomstgebied van de Angelsaksische potten uit Aalden is nog niet goed aan te wijzen. Dat deze aardewerktraditie zich in de 4^e en 5^e eeuw tot Drenthe uitbreidde, is natuurlijk al lang bekend. Van hoever de Aaldense potten kwamen, blijft dus problematisch. Duidelijk is wel dat wij de sociale positie van de mensen die tussen ca. 375 en 475 in Zweeloo en Aalden hebben geleefd, niet mogen onderschatten. Een echte 'Prinses' hebben wij in Aalden niet ontmoet, misschien als gevolg van de ongunst der archeologische overlevering. Of zou de bezitter van de Kempston-beker de 'Prins' van Aalden mogen heten?

3.16. Moeilijk of niet determineerbare ijzeren voorwerpen

Twaalf exemplaren: graven 20, 31, 42, 43, 45, 47, 50, 51, 73, 74, 86, 102. De voorwerpen zijn te fragmentair of te zeer door corrosie aangetast voor een betrouwbare determinatie.

3.16.1. Staafvormige voorwerpen met oog

De exemplaren uit graven 31, 42 en 73 hebben aan één uiteinde een vast oog. Graf 42 is een vrouwengraf, bij de andere twee is het geslacht niet vast te stellen. De voorwerpen lagen op of links naast het middel van de dode. In deze gevallen kan men twijfelen tussen haaksleutel- of priemfragment.²⁸¹

Het oog aan het uiteinde van de relatie dunne en (thans) licht gebogen staaf in graf 45 was door een rechthoekige(?) opening in het plat gehamerde eind van de staaf gestoken en mogelijk niet beweegbaar. Misschien was ook dit een haaksleutelfragment met ophangoog, maar men zou ook aan een *Gehänge* kunnen denken. Het lag samen met een gesp vermoedelijk op de borst van de dode.

3.16.2. *Tasinhoud?*

De roestklomp die in het vrouwengraf 50 links naast het middel is gevonden, lijkt een conglomeraat van meerdere voorwerpen te zijn (geen afbeelding). Eén daarvan was een ca. 7,5–8,5 cm lange, dunne ijzeren pen, rond op doorsnede, met aan één uiteinde vage sporen van een oog, waar 'iets' doorheen gestoken was, mogelijk een ringetje. Dit ringetje is afgeleid uit een cirkelvormige indruk in de roestmassa, maar het is niet vast te stellen of het werkelijk met bovengenoemde pen of één van de andere voorwerpen was verbonden. De twee overige fragmenten zijn plat, smal en langwerpig. Aan één ervan lijken leerresten te kleven. Onze gedachten gaan uit naar de inhoud van een lederen tas of voedsel dat meerdere voorwerpen, waaronder eventueel een naald met een ring en een mesje, bevatte.²⁸²

3.16.3. *Gehänge van staafvormige elementen of schakels?*

De roestklomp die in vrouwengraf 51 links naast het middel lag, bestond tenminste voor een deel uit smalle ijzeren stripjes in een grillige zigzagligging (geen afbeelding). Aan één uiteinde loopt het voorwerp, als het niet om meerdere voorwerpen gaat, uit in een driehoek met twee lagen(?). Misschien is de ketting in vrouwengraf 902 van Birka een parallel. Deze bestond uit staafjes van ongeveer 4,5 cm lengte met omgebogen oogjes. Aan de ketting was met een ijzeren ring een driehoekige 'klapper' bevestigd.

3.16.4. *Riemtong of riembeslag?*

Het thans ontbrekende fragment uit mannengraf 74 kan met behulp van een oude tekening worden geïdentificeerd als vermoedelijk een riemtong of ander riembeslag, mogelijk behorend tot de spathabandelier.

3.16.5. *Mes?*

Het ontbrekende ijzeren voorwerp dat in graf 102 op het middel heeft gelegen, is waarschijnlijk een mes, ook omdat in dit deel van het grafveld vrijwel alleen nog messen als grafgift voorkwamen.

3.16.6. *'Prikkel'?*

Het ontbrekende ijzerfragment dat in graf 43 samen met een prikkelpunt naast de rechter knie lag, heeft vermoedelijk deel van die punt uitgemaakt. De ligging van het thans verdwenen voorwerp in graf 47 bij

de linkervoet doet eveneens een prikkelpunt vermoeden.

3.16.7. *Lanspunt?*

Het platte roestfragment met houtsporen(?) aan de binnenzijde uit graf 20 wordt in de opgravingsdocumentatie aangeduid als “mes”. De ligging links naast het hoofd maakt deze identificatie ongeloofwaardig. Een lanspunt is een mogelijkheid.

3.16.8. *Onbekend*

Van het ijzer(?)fragment uit vrouwengraf 86 is zowel de vorm als de ligging onbekend.

4. DE NEDERZETTINGSRESTEN

4.1. De bodemsporen

Het opvallendste bewoningsrestant is een langgerekte kuil van ca. 14 bij maximaal 4 m en ongeveer W-O gericht, waarvan de NO-hoek een instulping vertoont (fig. 12). Deze bevatte de plattegronden van twee bouwsels: een ‘hutkom’ of kuilhut (A) en een eveneens in de bodem ingegraven ‘huis’ (B). Het smallere oostelijke deel van de grote kuil heeft ongetwijfeld bij B behoord.

4.1.1. *Gebouw A: ‘hutkom’*

De hutkom is er een van het veelvoorkomende type met een paal in het midden van de twee smalle zijden ter ondersteuning van de daknok (fig. 13). De bodem van het hutje lag ca. 1,20 m beneden het maaiveld en had de gebruikelijke afmetingen van ca. 5 × 4 (4,70 × 3,60) m. De wanden waren van vlechtwerk, geplaatst in een smal greppeltje, waarin de afdrukken van de ca. 30 cm uit elkaar staande roeden duidelijk te herkennen waren. De roeden op de vier hoeken lijken een iets grotere diameter – ca. 8 cm – te hebben gehad dan de overige, maar groot is het verschil niet. De diepte van het greppeltje is niet meer precies te bepalen, maar het reikte waarschijnlijk niet veel dieper dan de kuilbodem. De twee nokpalen staken daar een 40–50 cm onder uit. Een langwerpige-smal kuiltje (met verbrand leem en/of houtskool in de vulling) en vijf rechthoekige paalgaten die onder de bodem van de gezamenlijke kuil van A en B te voorschijn kwamen, kunnen met de hutkom te maken hebben. In de bodem van dergelijke gebouwtjes komen vaker kuilen voor, die soms de aanwezigheid van een staand weef-

getouw verraden. Dat is ook hier een mogelijkheid. Dat de kuilen door activiteiten veroorzaakt zijn die los stonden van gebouw A (of B), is onwaarschijnlijk omdat vergelijkbare sporen in de omgeving van de gebouwen ontbreken.

Hutjes als A worden gewoonlijk als bijgebouwen, speciaal weefkamers, beschouwd. Het zadeldakje ervan stak boven de grond uit en ook de smalle gevels. In één daarvan lag de toegang, die eventueel via een kuil te bereiken was. In ons geval kan een toegangs-kuil bij de bouw van B zijn vergraven. De plaats van de ingang is, zoals overigens bij de meeste hutkommen, niet meer te herkennen.

4.1.2. *Gebouw B: ‘huis’*

Het gebouw was buitenwerks ca. 10,5 m lang en 3 m breed (fig. 14). De lange wanden waren van vlechtwerk, geplaatst in greppels. De roeden lijken meestal rond, soms vierkant op doorsnede te zijn en waren vrij stevig: diameter ca. 6–8 cm. De korte wanden waren ‘open’, wat niet letterlijk het geval kan zijn geweest, maar sporen van een wand zijn hier niet waargenomen.

Op de vier hoeken stond een ronde paal van 12–18 cm doorsnede. Ongeveer 20 cm ten noorden van de middenas waren vijf palen opgesteld die het gebouw in twee ‘schepen’ verdeelden. De twee buitenste waren van hetzelfde kaliber als de hoekpalen en stonden daarmee op één lijn. Van de drie overige paalkuilen waren er twee opvallend groot. De daarin geplaatste palen stonden in het midden ongeveer drie meter uit elkaar en de afstand tot de gevels bedroeg 3,60–3,70 m. Daardoor was het gebouw in de lengte verdeeld in drie traveeën, waarvan de buitenste even lang waren en het middelste iets korter. De vijfde paal op de middenas, die niet ver uit het midden van de westelijke travee stond, heeft in deze visie niet tot de hoofdconstructie behoord, maar kan samenhangen met een reparatie of een andere secundaire functie hebben gehad. Met de twee zware palen op de middenas correspondeert in elk van de lange wanden een relatief stevige paal. Deze staan overigens niet precies op één lijn met de betreffende middenpaal en in de zuidwand is de situatie op één plaats onduidelijk. De het meest in aanmerking komende wandpaal lijkt daar wat klein en staat te ver naar buiten, terwijl een andere die wel de goede afmetingen bezit, te ver naar het westen is verschoven. Precies in het midden van de middelste travee is op vloerniveau een grote kuil of plek met houtskool en scherven aangetroffen, vermoedelijk restanten van de haard.

Het gebouw was opgetrokken in een lang-recht-

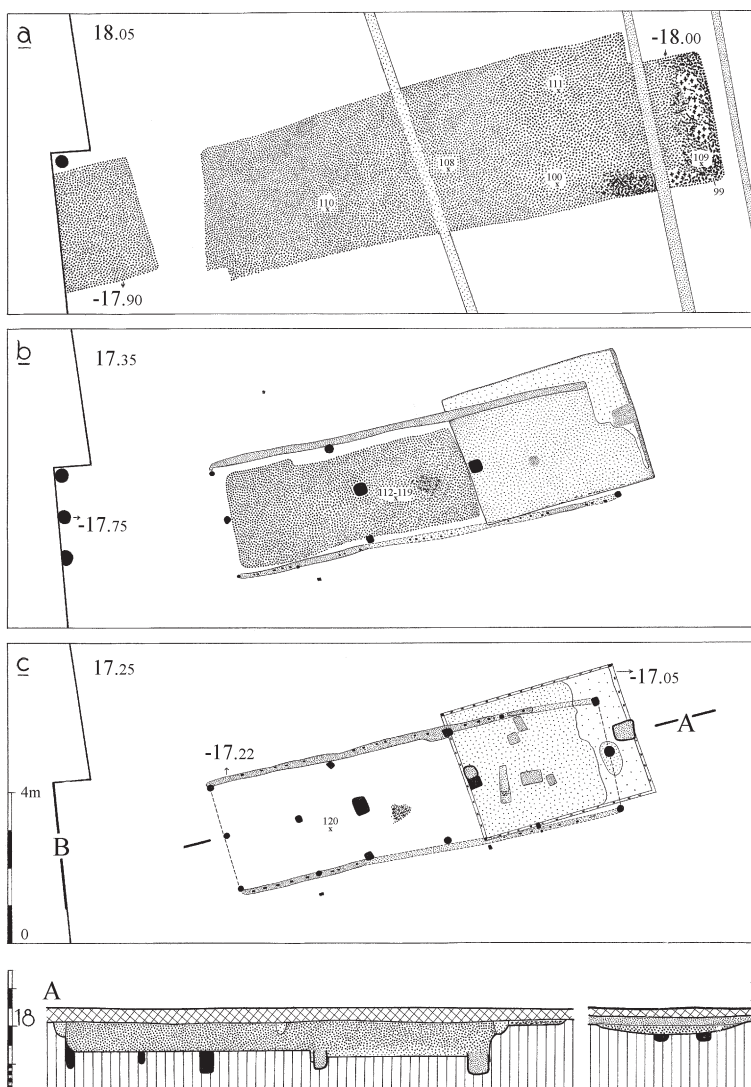
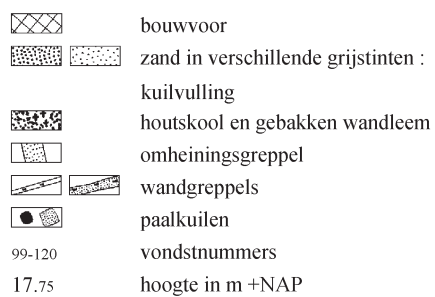
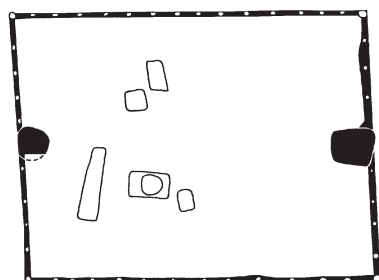

Fig. 12. Zweeloo 1952: hutkom A en 'huis' B in drie horizontale doorsneden (tek. H. Praamstra). Schaal 1:200.

- paalkuil van nokdrager
- greppeltje voor vlechtwerkwand met afdrucken van roeden
- (paal)kuil waarschijnlijk van in de hut opgesteld apparaat : weefgetouw?

Fig. 13. Zweeloo 1952: plattegrond van hutkom A (tek. H.J. Bloklander). Schaal 1:100.

hoekige kuil, waarvan de bodem minstens een meter beneden het maaiveld lag. De kuil had naar de profieltekening te oordelen aan de korte – en waarschijnlijk ook aan de lange – zijden een steile kant, die zonder versteviging niet lang intact zou zijn gebleven. Dit doet vermoeden dat het gebouw ook aan de korte kanten iets van een wand moet hebben gehad, maar zoals gezegd, deze is niet waargenomen. De vloer van gebouw B heeft net iets boven die van A gelegen: het verschil in diepte bedroeg hooguit 10–20 cm. Aan het oosteinde zette de kuil van B zich voort met een even breed maar ondieper gedeelte, dat ongeveer 2 m lang was. Dit is het inspringende stuk van de grote kuil waaronder A en B verborgen lagen. De vlakke bodem daarvan werd juist onder de bouwvoor teruggevonden. Dit ondiepe deel van de kuil gaf waarschijnlijk toegang tot de deur van gebouw B, die dan dus in de oostgevel heeft gelegen. Het was grotendeels opgevuld met gebakken ‘hutteleem’, die alleen afkomstig kan zijn van de wanden van B, dat derhalve door brand aan zijn eind gekomen is.

Gebouw B is waarschijnlijk jonger dan A, maar de gegevens zijn enigszins tegenstrijdig. Op het tweede getekende opgravingsvlak (fig. 12b), dat ca. 70 cm lager lag dan het direct onder de bouwvoor gelegen eerste vlak en ongeveer het bodemniveau van de kuil van B weergeeft, wordt hut A duidelijk oversneden door de noordelijke wandgreppel van B en door één van diens zware middenpalen. Ook op een nog iets dieper gelegen derde vlak (fig. 12c) wordt de greppel van A nog oversneden door de wandgreppel van B. Het tegenstrijdige is dat in het tweede vlak de kuil van A de kuilvulling van B lijkt te doorsnijden, terwijl in het derde vlak de westelijke nokpaal van A de indruk wekt jonger te zijn dan de oostelijke middenpaal van

B. Deze anomalie kan doen twijfelen of B niet in feite twee gebouwen is geweest, waarbij de oostelijke travee dan een aparte hutkom van de gebruikelijke afmetingen zou zijn geweest. Met de beschikbare gegevens is dit echter niet aannemelijk te maken. Daarom handhaven wij gebouw B toch als een eenheid en blijven wij het als de jongste van de twee beschouwen. De tegenstrijdigheid is waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat de bodem van de kuil van B parallel aan het maaiveld van west naar oost opliep met als gevolg dat het tweede opgravingsvlak in de oostelijke travee al beneden het vloerniveau van B gelegen was.

Ook de functie van B roept vragen op. Was het wel een echt woonhuis? Het enige vergelijkingsobject dat wij kennen, is de grote hutkom 108 van Wijster.²⁸³ Deze is met zijn 6,80 × 3,20 m wel kleiner en hij is mogelijk ook wat ondieper – bodem op 15 cm beneden opgravingsvlak –, maar in de constructie zijn er overeenkomsten. H108 van Wijster dateert uit de Romeinse tijd, waarschijnlijk uit de tweede helft van de 3^e eeuw, en was blijkens de aanwezigheid van veebokswandjes als veestal in gebruik. Ook gebouw B kan deze functie hebben gehad.

Het aardewerk dat in de kuilen van A en B gevonden is, dateert beide gebouwen in de (Laat)-Romeinse tijd.

4.1.3. Kuil achter gebouw B

Deze niet volledig onderzochte kuil leek op het eerste gezicht van hutkomformaat, maar bleek relatief ondiep en had geen vlakke, maar een holle bodem (fig. 12: profiel B). De bouwvoor was ter plaatse relatief dun. Misschien is deze kuil een natuurlijke depressie opgevuld met oude(?) akkergrond. Vondsten zijn er

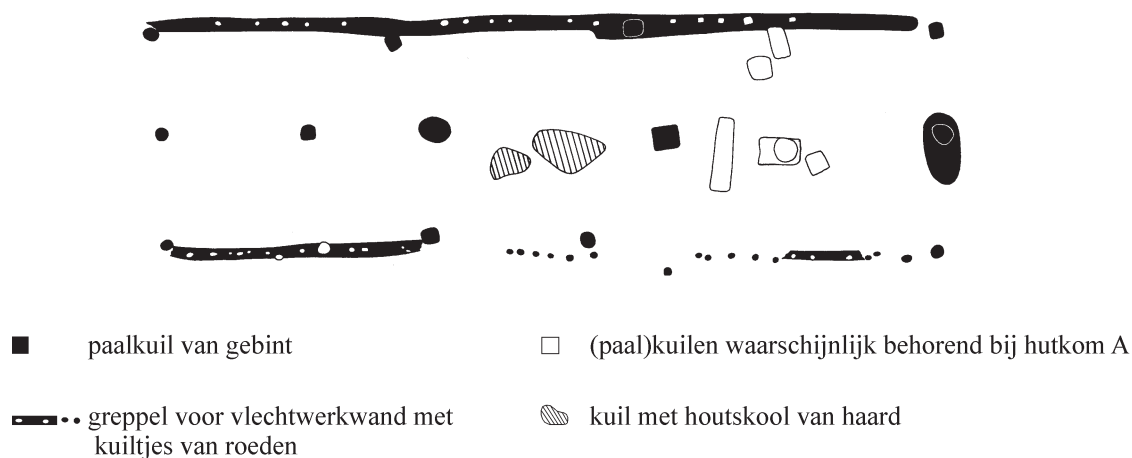

Fig. 14. Zweeloo 1952: plattegrond van 'huis' B (tek. H.J. Bloklander). Schaal 1:100.

niet in gedaan, wel kwamen er twee ronde kuiltes onder te voorschijn, terwijl een derde er al op het eerste vlak naast had gelegen. Het middelste kuiltje reikt tot ca. 1 m beneden maaiveld. Waren de andere twee ondieper? Het karakter van deze kuiltes is onduidelijk: paalgaten of crematie‘grafjes’?

4.1.4. *Kleine ronde kuiltes*

Behalve de drie die hiervoor ter sprake kwamen, lagen ook ten zuiden en ten oosten van de gebouwen A en B enkele kleine ronde kuiltes: C8–14. In dit geval kan er geen twijfel over bestaan dat zij met het dodenbestel samenhangen. C9, 11 en 13 bevatten determineerbare hoeveelheden menselijke crematieresten. Verder naar het westen zijn ook in C5–7 herkenbare resten van menselijke crematies aangetroffen. De hoeveelheden waren meestal te gering voor nadere conclusies. Slechts in enkele gevallen heeft Smits de leeftijd kunnen vaststellen: C7, 3–7 jaar; C11, 20–40 jaar, man?; C13, 40–60 jaar, vrouw? (zie bijlage 2). Het geslacht was dus nergens met zekerheid te bepalen. C13 had in Smits analyse als enige een gering bijmengsel van niet nader bepaalde verbrande dierlijke botresten, die mogelijk een grafgift vertegenwoordigen. Het botmateriaal is niet aan een ¹⁴C-bepaling onderworpen. Het grafje C13 is op grond van het daarin aangetroffen situatfragment in de Laat-Romeinse tijd te dateren.

4.1.5. *Smalle en lange greppels*

Fragmenten van vier smalle greppeltjes die op geringe onderlinge afstand ongeveer van noord naar zuid lopen en waarvan het langste over meer dan 40 meter in rechte lijn te vervolgen was, vormen het jongste element ter plaatse. Twee ervan oversnijden de kuil waarin zich de gebouwen A en B verscholen. Eén bevatte een enkele wandscherf van uit de hand gevormd aardewerk, vermoedelijk uit de Romeinse tijd. Een datering in die tijd wordt ondersteund door het ontbreken van jongere vondsten in dit deel van het terrein, afgezien van mogelijk één of twee laatmiddeleeuwse kogelpotscherven. Bundels van dergelijke lange greppels komen veel voor in protohistorische nederzettingen in onder meer Drenthe. Zij dienden daar als standgreppels voor vlechtwerkomheiningen. In Zweeloo zijn geen afdrukken van vlechtwerkkroeden waargenomen, maar mogelijk is daar ook niet op gelet. De opgravers interpreteerden de greppels als de begrenzingen van akkertjes, maar het lijkt ons toch waarschijnlijker dat het erfbegrenzingen waren, die bij een verder naar het westen gelegen nederzetting uit de Romeinse tijd hebben behoord. Het is merk-

waardig dat in de omgeving van de gebouwen A en B feitelijk geen andere bewoningssporen zijn waargenomen, terwijl nederzettingen uit de Romeinse tijd zich gewoonlijk juist uitbundig manifesteren. A en B moeten geïsoleerd, of aan de rand van de – veronderstelde – nederzetting hebben gelegen.

4.2. De vondsten uit de nederzettingssporen

Het aantal vondsten is betrekkelijk gering: voornamelijk aardewerkscherven en verder enkele stenen en metalen voorwerpen. Deze zijn tijdens de opgraving geregistreerd onder de vondstnummers 99, 100, 107, 108, 110–120. De wandscherf met vondstnr. 107 is afkomstig uit één van de noord-zuidlopende omheinings(?)greppels, de overige vondsten zijn op verschillende niveaus in de vulling van de kuil van gebouwen A en B aangetroffen. De stratigrafische verschillen hebben geen chronologische betekenis, want in enkele gevallen blijken scherven van eenzelfde pot op verschillende niveaus voor te komen (bijvoorbeeld in vondstnr. 110 en 113, 114 en 120). Het is ook niet meer mogelijk de vondsten toe te wijzen aan de afzonderlijke hutkommen.

4.2.1. *Aardewerk*

Het totale aantal potscherven bedraagt ongeveer 125. Afgezien van één of twee bodems van draaischijfaardewerk gaat het om scherven van uit de hand gevormd vaatwerk.

Een gedraaide bodemscherf is van fijn grijs aardewerk met glanzend zwarte buitenkant (vondstnr. 113; fig. 15:1). De wand is dik, de eigenlijke bodem opvallend dun. De onderkant van de bodem vertoont concentrische groeven langs de rand en ook de wand is aan de buitenzijde van een groef voorzien. De scherf kan worden vergeleken met bodemscherf 12+1224 uit Wijster en heeft ook wel enige overeenkomst met enkele standvoetjes van terra nigra-achtige schaaltes van het type Chenet 342 van diezelfde vindplaats.²⁸⁴ De laatste hebben echter een kleinere diameter. Het is niet duidelijk of wij hier te maken hebben met een provinciaal-Romeins product dan wel met een Germaanse nabootsing. Een datering in de Laat-Romeinse tijd en eventueel nog in de 5^e eeuw lijkt echter nauwelijks twijfel.

Een tweede bodemscherf zou ook van een Laat-Romeins terra nigra-achtig baksel kunnen zijn (vondstnr. 110; niet afgebeeld). Het is echter ook mogelijk dat hij afkomstig is van een zeer zorgvuldig uit de hand vervaardigd schaalte of potje.

Van de scherven van uit de hand gevormd aarde-

werk zijn 16 randscherven, die tezamen meer dan ca. 12 potten vertegenwoordigen. De ongeveer 90 wandscherven zijn van maximaal 50 exemplaren afkomstig. Dit kunnen gedeeltelijk dezelfde potten zijn die ook door de randscherven worden vertegenwoordigd. Tenslotte zijn er nog negen bodems en een oor. In totaal zal het om niet meer dan 50–60 potten gaan, waarschijnlijk om veel minder.

Het aardewerk is relatief hard gebakken en met steengruis gemagerd. Het mageringsmateriaal kan, vooral in de – van grote potten afkomstige – dikwandige scherven tamelijk grof zijn. Er zijn verschillen in de wijze waarop de wand aan de buitenkant is afgewerkt: het oppervlak kan zorgvuldig zijn gladgemaakt (gepolijst), wat minder nauwkeurig zijn gladgestreken, of opzettelijk door middel van *Schlickung* zijn geruwd. Deze laatste oppervlaktebehandeling is vooral – of uitsluitend? – toegepast op het beneden-deel van de grotere potten. Het bovenste deel van deze potten – vanaf de schouder – is min of meer glad. De zeer zorgvuldige oppervlaktebehandeling komt vooral voor bij de kleinere, dunwandige vormen, maar ontbreekt ook bij de grotere potten niet geheel. Er lijkt een relatie te bestaan tussen fijne magering en zorgvuldige oppervlaktebehandeling. Meer dan 60% van de scherven heeft een min of meer glad oppervlak, minstens 30% is zorgvuldig glad gemaakt (gepolijst). De kleuren variëren van (rood)bruin tot grijs en zwart. De gepolijste scherven zijn roodbruin of zwart, in het laatste geval zijn zij opvallend uniform van kleur en dit effect is kennelijk met opzet door een reducerende bakwijze tot stand gebracht.

Dit aardewerk moet vanwege zijn makelij in de Romeinse tijd gedateerd worden. Het behoort tot de Wijsterse pottenbakkerstraditie en geen van de scher-

ven vertoont de kenmerken die karakteristiek zijn voor het vroegmiddeleeuwse Odoornse materiaal.²⁸⁵ De overgang van de Wijsterse naar de Odoornse traditie moet geleidelijk zijn geweest en heeft waarschijnlijk – in het midden van – de 5^e eeuw plaats gevonden. Slechts enkele scherven uit Zweeloo kunnen op grond van hun vorm nader gedateerd worden.

Een wandscherf met een met kerven versierde lijst op de overgang van schouder naar hals van tamelijk dikwandig aardewerk met zorgvuldig glad gemaakt grijs oppervlak kan worden ingedeeld bij Wijster type IIIB, dat waarschijnlijk 3^e-eeuws is (vondstnr. 114; fig. 15:2).²⁸⁶

Een wandscherf van dunwandig gepolijst aardewerk is direct onder de scherpe schouder/buikknik versierd met een groepje van waarschijnlijk drie in een hangende driehoek geplaatste ronde indrukjes. Hij moet hebben behoord tot een *Trichterschale*: mogelijk van Wijster type IB, 2^e–3^e eeuw (vondstnr. 114; fig. 15:3).²⁸⁷ Indien de randscherf met een kleine ronde indruk onder de scherpe schouder/buikknik van dezelfde pot afkomstig is, wat ons vrijwel zeker lijkt, moet eerder aan Wijster type IC worden gedacht: 3^e, eventueel ook 4^e eeuw (vondstnr. 119; fig. 15:4).²⁸⁸

Een onversierde randscherf van dunwandig zwart gepolijst aardewerk hoort in dezelfde vormengroep thuis: Wijster IC, eventueel ID, of een *Schalurne* (vondstnr. 114; fig. 15:5). Hetzelfde geldt mogelijk voor het kleine niet met zekerheid te classificeren randscherfje van fijn en dun gepolijst aardewerk (vondstnr. 114; fig. 15:6). Twee of drie wandscherven van fijn gemagerd en gepolijst bruin aardewerk vertonen een scherpe schouder/buikknik: ook zij zijn waarschijnlijk van een – en vermoedelijk dezelfde – *Trichterschale* (vondstnr. 111 en 115; niet afgebeeld).

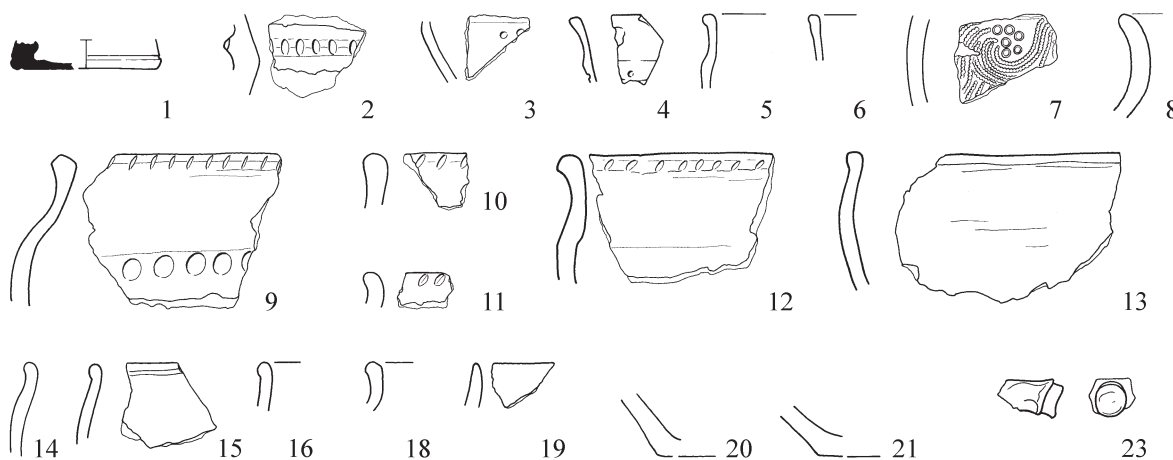

Fig. 15. Zweeloo 1952: aardewerk uit de kuilen van hutkom A en 'huis' B. Schaal 1:4.

Zeer opmerkelijk is de betrekkelijk dikwandige zeer fijn gemagerde scherf van hard baksel met een zwart gepolijst oppervlak, die versierd is met een groepje ringvormige indrukken en met golvende rijen dicht op elkaar geplaatste ongeveer ovale indrukjes (fig. 15:7). De scherf zal wel afkomstig zijn van een terrine met min of meer bolvormig lichaam. Voor het ornament kennen wij geen exacte parallellen. Men zou aan Angelsaksische versiering kunnen denken en daarmee aan een datering in de 4^e of 5^e eeuw.

Een randscherf van een vrij grote pot van dikwandig maar zorgvuldig gepolijst en fijn gemagerd grijsbruin aardewerk vertegenwoordigt mogelijk een terrine van Wijster type IVF: datering vooral 4^e eeuw (vondstnr. 116; fig. 15:8).²⁸⁹

Dikwandig, tamelijk grof gemagerd en met een oppervlak dat duidelijk minder zorgvuldig glad is gemaakt als bij de voorafgaande scherven zijn de randscherven onder vondstnr. 113, 115 en 117 (fig. 15:9–12). Zij komen waarschijnlijk van twee potten van ongeveer dezelfde vorm (fig. 15:9–11 het ene exemplaar, en 12 het andere): wijdmondige vrij grote potten als Wijster type IID. Beide hebben een rand die met kerven langs de buitenkant is versierd, één van de twee bezit ook nog een rij ronde indrukken onder langs de vrij scherpe schouder/buikknik. Voor Wijster IID wordt een datering in de 3e eeuw gesuggereerd.²⁹⁰ Vergelijkbaar zijn verder, zeker wat de versiering betreft, type 1.2.15 uit Overijssel en Bennekom IIB; het baksel is daar over het algemeen poreuzer dan in Zweeloo. De datering van deze vormen is onzeker en beslaat de gehele Romeinse tijd.²⁹¹

Evenmin nauwkeurig te dateren zijn de randscherven van twee wijdmondige kommen met kort en iets verdikt randje: Wijster type VIIA, eventueel IVA (vondstnr. 114, 118, 120; fig. 15:13–16, waarvan 14–16 aaneen passen. Minstens de hele Romeinse tijd komt in aanmerking.

Van de vier resterende randscherfjes is het pot-type niet meer te determineren. Drie zijn afgebeeld in figuur 15:17–19. Het baksel is van goede kwaliteit; Romeinse tijd. De puntig uitlopende rand van figuur 15:9 is van zwart aardewerk met min of meer zorgvuldig glad gemaakt oppervlak en vertegenwoordigt samen met enkele wandscherven onder vondstnummer 111, 116 en 118 waarschijnlijk een kom of terrine met vrij scherpe schouder/buikovergang.

Alle bodems in dit complex zijn vlak en zijn duidelijk van de buik afgegrensd (vondstnr. 100, 110, 115, 117–120; fig. 15:20–22). Het enige oorfragment is van een staafvormig oor dat met een ronde tap in de wand was ingelaten (vondstnr. 118; fig. 15:23).

Een secundair gebrande randscherf zou, evenals

een wandscherf, kunnen zijn van een laatmiddeleeuwse uit de hand vervaardigde kogelpot (vondstnr. 114; niet afgebeeld). Indien deze determinatie juist is, moet het om 'insluipsels' gaan: scherven die vanuit het esdek, bijvoorbeeld door een mol, in de vulling van de kuil van de gebouwen is gebracht.

De overige scherven dateren uit de Romeinse tijd, en wel speciaal uit de Midden- en Laat-Romeinse tijd: 2^e–4^e/eerste helft 5^e eeuw, waarschijnlijk vooral 3^e en 4^e eeuw. Enkele scherven kunnen thans als Rijn-Wezer-Germaans aardewerk worden bestempeld. Zo bijvoorbeeld de scherfjes 5 en 6 in figuur 15, die vermoedelijk van een Von Uslar type II situla zijn en verder scherven als 9–12 van grote terrines met S-vormig profiel.²⁹² Andere, zoals de situla-scherfjes 3 en 4 wijzen naar het noordelijk kustgebied. Zuidoost-Drenthe behoorde in de Laat-Romeinse tijd, ook wat het handgemaakte aardewerk betreft, tot de zone waar zuidelijke en noordelijke 'invloeden' elkaar ontmoetten.

4.2.2. *Steen en metaal*

De voorwerpen van steen: twee fragmenten van slijpstenen (vondstnr. 114 en 118; één afgebeeld fig. 16:1), een kiezelsteen met gladde kanten (vondstnr. 117; fig. 16:2) en twee brokken vuursteen, waarvan één met sporen van bewerking – waarschijnlijk Mesolithische *nucleus* – (vondstnr. 115; fig. 16:3).

Behalve de ijzeren pen met een rond gesmeed uiteinde (vondstnr. 114; fig. 16:4) zijn er drie niet determineerbare ijzerfragmenten.

Tenslotte een merkwaardig bronzen voorwerp (vondstnr. 118; fig. 16:5). Het is een smal-rechthoekige bronzen plaat, die zich aan het ene uiteinde enigszins verbreedt en aan het andere eind is afgebroken, dikte ca. 1,5 mm, breedte 25–29 mm, lengte ca. 10 cm. Aan het bewaard gebleven uiteinde een halfrond gat. In de lengte over de plaat twee rijen van boven naar beneden taps toelopende nietgaten. Enkele gaatjes liggen iets uit de rij, de meeste vrij nauwkeurig op rij. De afstand tussen de gaatjes binnen de rijen is steeds nauwkeurig 8 mm, de afstand tussen de rijen, die min of meer de randen van de plaat begeleiden, varieert van 12–14 mm. Op de breuk is nog de rand van één van de twee volgende gaatjes zichtbaar. De diameter van de gaatjes is aan de bovenkant ca. 2 mm, aan de onderkant minder dan 1 mm. De nieten in de gaatjes dienden om een verguld zilveren(?) *Pressblech* te bevestigen, waarvan aan het gave uiteinde een rest bewaard is gebleven. Het *Pressblech* was onder meer(?) versierd met parelrijen. De bevestigingsnieten waren van zilver(?) met een min of meer rond of gewelfd kopje. Zeven van de nieten zijn nog geheel of ge-

deeltelijk aanwezig. Zij zijn aan de onderkant van de plaat, waar zij iets uitsteken, plat geslagen. Parallellen kennen wij niet.

5. GRAFVELD EN BEWONINGSGESCHIEDENIS

Figuur 17 geeft een overzicht van de ouderdom van de grafgraven en van de vondsten uit de nederzettingssporen. Hun dateringen beslaan ongeveer zes eeuwen. Begin- en eindpunt zijn niet precies vast te leggen. Het eerste wordt aangegeven door het Midden- tot Laat-Romeins aardewerk uit de nederzetting: 3e en vooral 4e eeuw. Aan het einde staan de W-O graven van het grafveld die geen goed dateerbare grafgraven meer bevatten. De 6e en de eerste helft van de 7e eeuw zijn zwak vertegenwoordigd. Eigenlijk is er slechts één voorwerp, de niet in een context gevonden ringfibula, die de kloof overbruggt. De context van de glazen spitsbeker (graf 88) is ouder en die van de pot (graf 76), de piramidale zwaardknoppen (graf 74), de *Blättchenmillefiori*- en amethistkralen (graf 93) en de Domburgfibula (graf 49) zijn jonger dan de periode tussen ca. 475 en 675. Dit tijdvak vormt feitelijk een hiaat in de documentatie. Wij verdelen het totale traject in zes fasen.

5.1. Fase 1: ca. 250–400

De nederzettingssporen aan het westeind van het opgegraven terrein zijn het enige directe bewijs van bewoning. Voor de rest weerspiegelt die zich slechts in de graven. De sporen van bewoning beperken zich vrijwel geheel tot een kleine en een grote kuilhut, die vermoedelijk aan de rand van het nederzettingssareaal gelegen waren. Daarop wijzen ook de omheiningsgreppeltjes die de hutkommen oversnijden. Hun date-

ring is onzeker, maar vermoedelijk behoren ook zij tot de Romeinse tijd en begrensd zij het woonterrein in een latere fase dan die van de kuilhutten. Dat deze ver van de rest van de nederzetting gelegen waren, is niet waarschijnlijk. Kuilhutten zijn in de Drentse nederzettingen uit de Romeinse tijd gewoonlijk bijgebouwen, die hooguit enkele tientallen meters van het hoofdgebouw, de boerderij, verwijderd lagen. Aan de kleine hutkommen, die het gebruikelijke type vormen, wordt vaak de functie van weefhut toegedacht en ook in hut A van Zweeloo zijn kuilen gevonden die met die functie kunnen stroken. Hut B is zo groot dat een gebruik als zelfstandige woning denkbaar is, maar de enige parallel – uit de nederzetting van Wijster – was een bijgebouw. De opeenvolging van A en B op dezelfde plaats wijst er op dat de bewoning hier enige tijd heeft voortgeduurd, maar meer dan enkele decennia, vermoedelijk aan het einde van de Romeinse tijd, hoeft dat niet te zijn geweest. Verder is er van de nederzetting die zich in de Laat-Romeinse tijd direct ten westen van het opgegraven terrein moet hebben uitgestrekt, niets met zekerheid te zeggen. Misschien was het areaal dat toen bewoond was, betrekkelijk groot. De lengte van de omheiningsgreppels suggereert een omvang van minstens één erf. Ook onder de kerk van Zweeloo zijn –ongedateerde– nederzettingssporen aangetroffen.²⁹³ Het totale woonterrein heeft zich mogelijk dus over honderden meters uitgestrekt. Het is echter niet gezegd dat dit gebied tegelijkertijd bewoond is geweest. De nederzetting kan in één of meer fasen in westelijke richting opgeschoven zijn, ook al is de bewoning sinds de Romeinse vermoedelijk niet meer onderbroken geweest. In elk geval had zij zich na de Romeinse tijd teruggetrokken uit het opgegraven gebied en na de Vroege Middeleeuwen moet ook de plaats van de kerk en het kerkhof ontruimd zijn geweest.

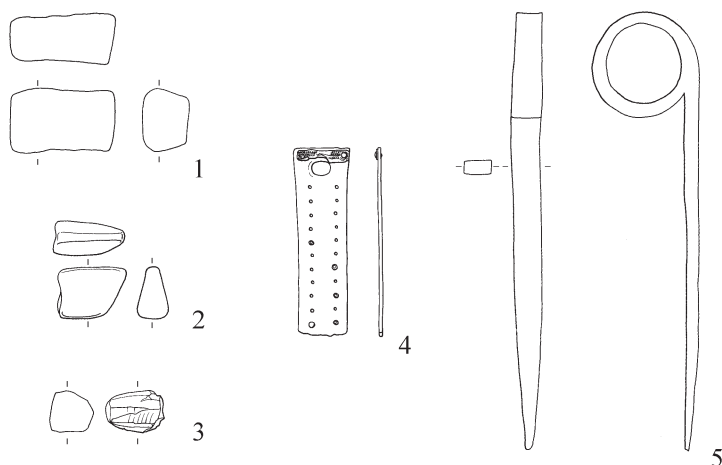

Fig. 16. Zweeloo 1952: voorwerpen van steen en metaal uit de kuilen van hutkom A en 'huis' B. Schaal 1:4.

soort voorwerpen	dateringen in (kwart) eeuwen																					
	3a/d	4a/b	4c	4d	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d	7a	7b	7c	7d	8a	8b	8c	8d	9a	9b
aardewerk nederzetting					---																	
situla graf C13					---																	
Zwiebelknopf-fibula graf 86																						
gordelbeslag graf 86																						
Perlbergfibulae graf 86																						
schijffibulae t. Westerwanna graf 87																						
schijffibula graf 89																						
gelijkarmige fibula t. Nesse graf 87																						
kleine gelijkarmige fibulae graven 11, 29																						
rechthoekige fibulae graven 33, 38, 45																						
ringfibula losse vondst																						
kralen graf 87																						
haaksleutels, brons graf 87																						
Schalurne graf 87																						
glazen spitsbeker graf 88																						
pot graf 76																						
sporen graf 76																						
sax graf 76																						
sax graf 18																						
spatha graf 47																						
(spatha) pyr. knoppen graf 74																						
umbo graf P7																						
'prikkels'																						
pincetten brons																						
pincet ijzer graf 76																						
gesp brons graf 47																						
ijzeren gespen																						
klapmessen																						
messen met geknikte rug																						
kralen millefiori soort 1																						
kralen millefiori soort 3																						
kralen millefiori soort 5																						
kralen millefiori soort 2 (MAP)																						
kralen millefiori soort 4 (MAP)																						
kralen met <i>Einlagen</i>																						
kralen amethyst																						
kralen <i>Überfangglas</i>																						
kralen ondoorz. oranje glas																						
Domburg-fibula graf 49																						
'Domburg'-fibula graf 50																						
kleine gelijkarmige fibulae																						
rechthoekige fibulae																						
sierschijfjes																						
schuifslutel graf 9																						
schuifslutel graf 58																						
baardsleutels met spitsovale greep																						
naaldenkokers																						

Fig. 17. Zweeloo 1952: overzicht van de datering van de grafgiften.

Naast de hutkommen kwamen ronde kuiltjes voor, waarvan enkele door de aanwezigheid van gecalcineerde menselijke beenderresten als crematiebijzettingen zijn op te vatten: C9, 11 en 13. De overige, C8, 10, 12 en 14, bevatten houtskool en zijn daarom te klasseren als *Brandgruben*, dat wil zeggen als kuilen waarin een deel van het residu van lijkverbranding terecht is gekomen. Of hier van opzettelijke depositie sprake is, blijft onduidelijk, maar ook deze kuiltjes getuigen niettemin van crematie als vorm van dodenbestel. Verderop in de grotendeels lege zone tussen de nederzettingssporen en het vroegmiddeleeuwse grafveld zijn vergelijkbare kuiltjes aangetroffen, C5-7, die gezien de beenderresten grafjes waren. Deze lijken geïsoleerd te liggen, maar wellicht is het geen toeval dat C5 en 6 niet ver van de inhumatiegraven 1-8 verwijderd zijn. De *Brandgruben* 1-4 vormen een groepje. Het aantal crematiegraven en daarmee samenhangende grondsporen zal oorspronkelijk veel(?) groter zijn geweest. Sommige waren waarschijnlijk te ondiep ingegraven om tot in het enige decimeters beneden het maaiveld uit hun tijd gelegen opgravingsvlak te reiken. Andere kunnen bij de opgraving over het hoofd zijn gezien. Het valt op dat de kuiltjes bijna uitsluitend gevonden zijn in de buurt van de nederzettingssporen en de inhumatiegraven, terwijl zij in het niet intensief onderzochte tussenstuk op één uitzondering na ontbreken.

Een stevige datering is niet mogelijk. C13 kan vanwege het situlafragment, waarvan de functie in het graf overigens niet duidelijk is, aan de 3e of 4e eeuw worden toegewezen. Dit graf behoort tot een groepje dat gezien zijn ligging niet gelijktijdig kan zijn met de hutten A en B, maar of het ouder of jonger is, valt niet te beslissen. Ondanks de vage datering lijdt het weinig twijfel dat deze crematiegrafjes en *Brandgruben* het dodenbestel uit de Romeinse tijd vertegenwoordigen. Uit de Voor-Romeinse ijzertijd en de Romeinse tijd zelf zijn in Drenthe nauwelijks graven bekend. Dat moet te wijten zijn aan hun onopvallendheid: crematiebijzettingen zonder grafgift, of urnen in ondiepe kuiltjes, of bijzettingen op maaiveldniveau, of iets in die geest. Een dergelijk dodenbestel kan alleen door een spoedige bedekking met stuifzand, zoals die zich in Liebenau heeft voorgedaan, van archeologische onzichtbaarheid worden gered.²⁹⁴ Natuurlijk betekent dit niet dat het een armoedig dodenbestel betrof, maar wat zich op de crematieplaats heeft afgespeeld onttrekt zich bijna volledig aan onze blik. Op grond van een enkele aanwijzing – de *Zwiebelknopfibula* in graf 86 – concluderen wij dat de crematiezede minstens tot aan het einde van de 4^e eeuw in Zweeloo in zwang is gebleven. Dit wordt ook ondersteund door de si-

tuatie in het westelijk deel van het grafveld Wijster-Looveen²⁹⁵, terwijl in Hijken crematiegraven blijkens ¹⁴C-dateringen van de 3^e tot in de 5^e eeuw voorkwamen.

Uit de graven komt men over de nederzetting in fase 1 weinig te weten. De groepering van de crematies op tenminste drie of vier plekken wijst op de aanwezigheid van verschillende begraafgemeenschappen, die mogelijk met aparte nederzettingseenheden, ‘huizen’, corresponderen. Het blijft echter onduidelijk hoeveel er daarvan tegelijk bestonden, zodat ook langs deze weg over de omvang van de nederzetting niets te zeggen valt. De maatschappelijke positie van de inwoners aan het einde van de 4^e eeuw moet niet worden onderschat. De eigenaar van de al genoemde *Zwiebelknopfibula* was een personage van gewicht, die in Romeinse krijgsdienst zijn sporen had verdiend, of op andere wijze banden met het Rijngebied of nog zuidelijker streken had aangeknoopt. Het aardewerk in de nederzettingssporen wijst ook in zuidelijke richting, maar laat tevens contacten vermoeden met de bewoners van het kustgebied in het noorden van ons land of in Noord-Duitsland. Zweeloo was in fase 1 niet geïsoleerd, het had deel aan het ‘wereldgebeuren’.

5.2. Fase 2: ca. 400-475

Deze fase wordt gekenmerkt door de opkomst van de lijkbegraving. Dit is het duidelijkst te zien in de groep graven bij de ‘Prinses’, die twee generaties inhumatiegraven omvat. De oudste wordt vertegenwoordigd door graf 86 en waarschijnlijk de kindergraven 83-85. De ‘Prinses’ zelf en de jongen met de glazen beker in graf 88 behoren tot de volgende. De twee generaties onderscheiden zich ook in de grafrichting: Z-N en W-O. De nieuwe vorm van dodenbestel moet omstreeks 400 in Zweeloo geïntroduceerd zijn, want graf 86 met zijn Perlbergfibulae zal uit de vroege 5^e eeuw dateren. Het gaat hier niet om een Zweeloose bijzonderheid. In Wijster werd de lijkbegraving omstreeks dezelfde tijd ingevoerd.²⁹⁶ En het nabije Aalden levert een fraaie parallel met zijn twee generaties 5e-eeuwse graven, waarvan de eerste dateert uit ongeveer 400-425.²⁹⁷ De groep van Aalden omvat in totaal tenminste 15 graven, wat ons er aan herinnert dat de groep van de ‘Prinses’ van Zweeloo onvolledig is. Een onbekend aantal graven daarvan is door de zandafgraving vernietigd, waaronder ongetwijfeld dat van de echtgenoot van de ‘Prinses’, voor wie de paardenoffers 1-6 (fig. 18) zullen zijn gebracht.

Mogelijk behoren ook de graven 1-8 tot fase 2. Zij zijn vondstloos en in feite dus ondateerbaar, maar

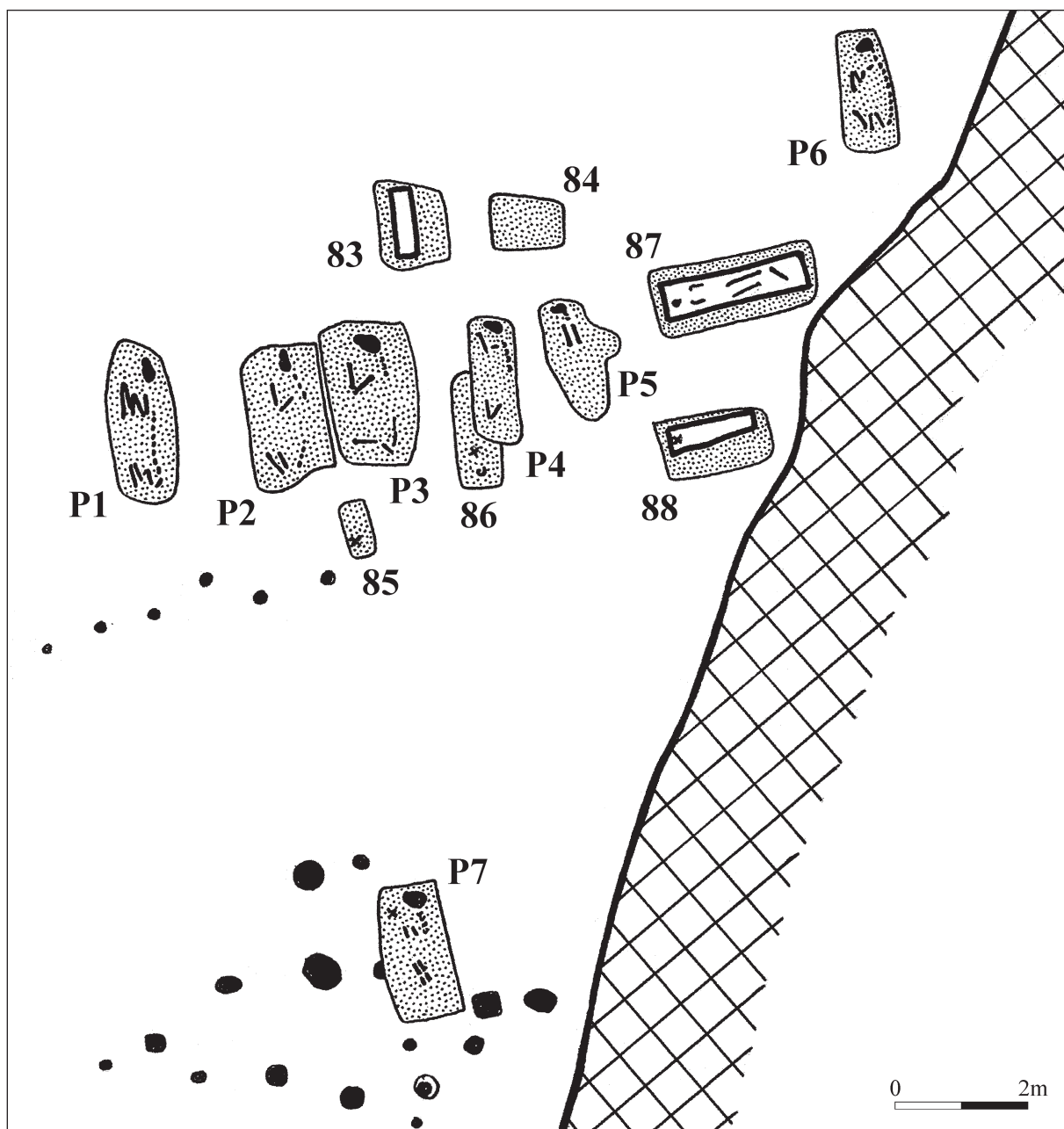

Fig. 18. Zweeloo 1952: deel van het grafveld met paardengraven. De graven P1-6 horen waarschijnlijk bij het vergraven graf van de man van de 'prinses' uit de 5^e eeuw. Graf P7 moet op grond van de umbo in de grafvulling tot een latere, 8^e-eeuwse fase worden gerekend (tek. H. Praamstra).

er zijn argumenten voor een datering omstreeks deze tijd. Het eerste is hun ligging, tamelijk ver van de eind 7^e-eeuwse en latere inhumatiegraven, maar in de nabijheid van de laat(?) Romeinse crematiebijzettingen C5 en 6. Afwijkend van de latere inhumaties is verder hun relatief geringe afmetingen en vooral ook hun wisselende oriëntatie; W-O en Z-N, of ZW-NO en ZO-NW. Eigenaardig is bovendien de open ruimte tussen

de graven 5 en 6 enerzijds en 4, 7, en 8 anderzijds, alsof daar iets gelegen heeft dat wij niet kennen, bijvoorbeeld één of meer ondiepe crematiegraven. Men zou zelfs aan een tumulus met bijzetting op of direct onder het maaiveld kunnen denken. Als ons vermoeden omtrent de datering van de graven 1-8 juist is, heeft de overgang van crematie naar inhumatie zich in Zweeloo op tenminste twee plaatsen voltrokken.

Het blijft onduidelijk of de inhumatie de crematie in de 5^e eeuw volledig verdrong. Bewijzen dat de crematie naast de inhumatie bleef voortbestaan, zijn in Zweeloo niet gevonden, maar wie weet wat er in het vernielde deel van het grafveld aan de hand is geweest. Aalden helpt ons op dit punt ook niet verder, want dat grafveld is nog onvollediger overgeleverd dan Zweeloo. Alleen Wijster-Looveen geeft mogelijk een fingerwijzing dat de lijkverbranding in de 5^e eeuw een optie bleef. Het westelijk deel van deze begraafplaats met zijn groepjes van min of meer gelijktijdige crematie- en inhumatiebijzettingen is misschien nog overwegend 4^e-eeuws, maar enkele van de dateerbare crematiegraven lijken tot Böhme's *Stufe* III (400-450) te behoren.²⁹⁸ En verder naar het oosten zijn in Wijster-Looveen twee Angelsaksische urnen gevonden die van het midden van de 5^e eeuw zouden kunnen dateren.²⁹⁹

In de nederzetting veranderde vermoedelijk niet veel in fase 2. Zij kan ook nu minstens twee eenheden of 'huizen' hebben omvat. De positie van haar bewoners verslechterde ook zeker niet. Daarvan getuigen de grafvondsten in de graven 87 en 88, die tegelijkertijd aantonen dat de banden met het Rijn-Maasgebied en met de Noordzeekust intact bleven. De zes – of meer – paardengraven beschouwen wij als een graf-gift bij een verloren gegaan mannengraf, dat een pendant kan zijn geweest van het graf van de 'Prinses'. De persoon die een zo royale grafgift ontving, kan met recht een kleine Childerik genoemd worden. Wellicht heeft hij die Salische Frankenvorst gekend. Tussen de uitmonstering van hun beider graven zal niettemin een hemelsbreed verschil hebben bestaan. Mogelijk overtrof de grafinventaris van de 'Heer' van Zweeloo niet of nauwelijks die van de krijgsman in graf 116 van Wijster-Looveen, die in ongeveer dezelfde tijd moet hebben geleefd. Ook de tweede generatie 5^e-eeuwse graven van Aalden omvat een vergelijkbaar krijgergraf met een bijl, een bundel pijlen en delen van een bronzen 'militaire' gordelgarnituur. Het was dus geen uitzondering wanneer rond het midden van de 5^e eeuw een gezins- of familiehoofd in een Drentse nederzetting zich bij zijn dood op zijn heldendaden liet voorstaan. Zijn gordel doet vermoeden dat hij deze – onder meer? – in het roomaanse zuiden verrichte. Het was daarentegen de opschik van zijn vrouwen die liet zien dat hij ook in het noorden iets te betekenen had.

Bezaten de hypothetische 'Heer' van Zweeloo, gezien zijn paarden, een bijzondere betekenis en torede hij boven zijn collega's in de omgeving uit? Niet bslst. In Aalden is te weinig opgegraven om er zeker van te zijn dat er niet ook paarden zijn geofferd. En in Wijster-Looveen lijkt een lange rij paardenbijzettingen

dwars over de ijzertijdgrafheuvels I en II in rechte lijn te wijzen naar het krijgergraf 116, dat in een verderop gelegen ijzertijdtumulus is ingegraven. Al met al kan dus niet gezegd worden dat de 'Heer' van Zweeloo een meer dan locale machtspositie bekleedde. Hij en zijn collega's waren zonder twijfel eigenaar van eigen huis en hof. Mogelijk konden zij ook enige invloed uitoefenen op hun naaste bureu, maar het is de vraag of zij over veel *manpower* beschikten. Misschien waren het voornamelijk hun persoonlijke kwaliteiten die hen in staat stelden zich interregionaal te manifesteren en thuis enige luxe ten toon te spreiden. Dat laatste blijkt uit de resten van drinkbekertjes van terra nigra-achtig aardewerk die onder andere in de nederzetting van Wijster en Zweeloo zelf gevonden zijn. Het beste bewijs is uiteraard het kostbare Merovingische glas dat in graf 88 is meegegeven.

5.3. Fase 3: ca. 475–675

In deze fase bewaart de archeologische documentatie omtrent Zweeloo een vrijwel volledig stilzwijgen. Ook dit is weer geen eigenaardigheid van Zweeloo alleen. Hetzelfde doet zich voor in de grafvelden van Aalden en Wijster-Looveen. In Zweeloo is de ringfibula de enige vondst die in deze fase zou kunnen thuishoren en in Wijster-Looveen gaat het om enkele eveneens zonder context gevonden fibulae en een sierschijf, die echter uit het einde van de fase dateren en mogelijk afkomstig zijn uit vernielde inhumatiegraven.³⁰⁰ Voor Wijster werd vroeger gedacht aan een bewoningshaat.³⁰¹ Dit is door latere gegevens achterhaald en in een onderbreking van de bewoning op de zandgronden ten noorden van de Rijn gedurende de 5^e eeuw gelooft thans niemand meer. Wel moet ernstig rekening worden gehouden met een algemene herorientatie van het nederzettingssysteem in dit gebied en wellicht ook met een bevolkingsafname aan het eind van de 5^e eeuw. Een goed voorbeeld van het eerste is het opgegraven gedeelte van het vroegmiddeleeuwse Odoorn in de directe omgeving van Zweeloo.³⁰²

Vroegmiddeleeuws Odoorn wordt op grond van het aardewerk gedateerd tussen 450/500 en 800/850.³⁰³ Volgens Waterbolk is de bewoning al die tijd niet onderbroken geweest. Het onderzoek van het aardewerk kan dit bevestigen noch ontkennen. Na bewoningsfase Odoorn 2 in ongeveer de tweede helft van de 6^e eeuw traden veranderingen op in de structuur van de nederzetting, in de bouwwijze van de huizen en in de locale aardewerkproductie. Als er zich al een onderbreking heeft voorgedaan, zou het toen moeten zijn geweest. De nederzetting bleef echter op zijn plaats en dat maakt een hiaat zelfs op dit moment onaanne-

melijk. De heroriëntatie van 450/500 had wel tot een verschuiving van de nederzetting geleid. De afstand tot de woonplaats uit de Romeinse tijd kan echter niet groot zijn geweest en ondanks de verplaatsing bleef de blokvormige structuur, die ook voor Drentse nederzettingen uit de Romeinse tijd kenmerkend was geweest, aanvankelijk gehandhaafd. Een onderbreking van de bewoning is ook in het kader van deze heroriëntering niet goed denkbaar. Men heeft zich waarschijnlijk een geleidelijk proces voor te stellen waarbij de nederzettingseenheden binnen een tijdsbestek van één of twee generaties werden verplaatst. Of daarmee een verkleining van de nederzetting en een afname van de bevolking gepaard is gegaan, laat zich in Odoorn niet vaststellen, omdat wij de nederzetting uit de Romeinse tijd niet kennen. In Wijster, waar de verschuiving na de 5e eeuw eveneens is geconstateerd, bestaat in dit opzicht ook geen duidelijkheid.³⁰⁴ Bevolkingsafname omstreeks 450/500 blijft dus zonder nader onderzoek in het ongewisse. Wel mag worden gesteld dat verschuiving van nederzettingen op de Noordoost-Nederlandse zandgronden toen een algemeen verschijnsel was. Overal waar nederzettingsonderzoek van enige omvang heeft plaatsgevonden, zijn er aanwijzingen voor gevonden.

De veranderingen behelsden meer dan een verplaatsing alleen. In de 6^e en 7^e eeuw waren de boerderijen kleiner dan in de Laat-Romeinse tijd.³⁰⁵ De verkorting van de huizen betrof vooral de veestal. Ook de constructie veranderde, maar de indeling in drieën – woning, middendeel (werk- en bergplaats?) en stal – bleef gehandhaafd. In Odoorn nam ook het aantal bijgebouwen, speciaal dat van de hutkommen, af. De ontwikkeling maakt op ons een indruk van versoering, die niet tot de gebouwen beperkt bleef. Ook het eigen aardewerk verloor zijn expressiviteit en de importen verdwenen zo goed als geheel. In Odoorn is slechts één scherf van een niet nader te determineren Merovingisch wijnglas voor de dag gekomen. Het aantal fragmenten van basaltlava-maalstenen is opvallend gering. De enige ‘luxe’ zijn een paar kralen, waaronder waarschijnlijk enkele uit de 6e–7e eeuw. Achter deze algehele ‘verarming’ zijn meerdere oorzaken te vermoeden. Verkorting van de veestal wijst op verandering in de agrarische bedrijfsvoering met een afname van de veehouderij. Het verdwijnen van de hutkommen – weefhutten! – kan betekenen dat niet alleen de rundveestapel – en de paardenfokkerij? – verminderde, maar ook de schapenteelt en bijgevolg de wolproductie. Sporen van ijzerindustrie, die in de Romeinse tijd ook in Drenthe had gebloeid, ontbreken. Het kleine aantal ijzeren voorwerpen wijst op metaalarmoede.³⁰⁶ Het woondeel van de huizen

in Odoorn is niet kleiner dan voorheen. Het lijkt er op dat de bedrijvigheid nu op het onderhoud van het eigen gezin en niet meer op het produceren van verhandelbare overschotten was gericht. Dat zou het verdwijnen van de importartikelen verklaren. Verder moeten politiek-sociale factoren een rol hebben gespeeld. Rondom Drenthe werden de grondslagen gelegd voor grotere politieke stabiliteit door de vorming van de Merovingische, Friese en Saksische machtscentra. Kennelijk hebben de nazaten van mensen als de ‘Prinses’ van Zweeloo en de bijpassende ‘Heren’ geen kans gezien om nog vanuit hun Drentse woonplaatsen aan de ‘wereldpolitiek’ deel te nemen. Hun woongebied was omsingeld, een *backwater* geworden. Mogelijk trok een deel van hen naar elders om daar hun geluk te beproeven. Een grote terugloop in de bevolkingssterkte behoeft dit echter niet te hebben betekend. Het was meer dat na 450/500 in Drenthe het initiatief was afgenomen, de – overigens betrekkelijke – glorie uit de tijd van de volksverhuizingen verdampt en het gesnoef op eigen heldedaden verstomd.

Ook Zweeloo zal zich aan deze algemene Drentse tendens niet hebben kunnen onttrekken. Wij zagen de nederzetting al uit het opgegraven gebied vertrekken, ongetwijfeld in westelijke richting. Bevond zij zich in de 6^e en 7^e eeuw ter hoogte van de latere kerk? Een versoering ook van het dodenbestel zou goed in het beeld passen en het lijkt er op dat daar ook sprake van was. In de archeologische overlevering is het zo sober als maar mogelijk: het ontbreekt. Dit is alleen te verklaren door aan te nemen dat de lijkverbranding terugkeerde, of, als zij in de 5^e eeuw niet was afgeschaft, nu als enige vorm van dodenbestel werd voortgezet. Maar dan op een wijze dat zij gedurende het grootste deel van fase 3 geen archeologisch herkenbare sporen achterliet. *E silentio* kan in dit geval besloten worden tot crematie met bijzetting op maaiveldniveau of vlak daaronder. Zoals eerder gezegd, hoeft het grafritueel daarom nog niet in alle opzichten armoedig te zijn geweest. In Liebenau blijkt feitelijk het tegendeel. Verdwenen was nu echter de inhumatie en daarmee de ‘internationale’ oriëntatie van het Drentse dodenbestel, wat ook een vorm van versoering is. De introductie van de inhumatie in ca. 400 wordt wel als een Romeinse import op Germaanse bodem beschouwd.³⁰⁷ De afschaffing ervan zou dus een terugkeer naar eigen wortels kunnen inhouden.

5.4. Fase 4: ca. 675–750

Aan het begin van fase 4 wordt in onze opvatting de crematieritus weer – indirect – zichtbaar in de recht-hoekige constructies van vier palen. Hun functie is

niet helemaal opgehelderd, maar wij kiezen voor de optie dat zij crematiebijzettingen markeerden, eventueel anderszins vertegenwoordigden.³⁰⁸ Vergelijkbare paalopstellingen staan in Dunum aan het begin van het grafveld.³⁰⁹ Zij omkaderen daar meestal nog een crematiebijzetting, wat in Zweeloo niet zichtbaar het geval is, waarschijnlijk omdat het graf hier te ondiep in de bodem reikte. In Dunum komen paalconstructies onder meer voor onder de initiale tumuli. Zij hebben daar geen gemeenschappelijke oriëntatie en ook richten zij zich niet naar nabij gelegen inhumatiegraven. Buiten de grafheuvels doen zij dat laatste vaak wel, terwijl een inhumatiegraf soms een paalgat op één of meer hoeken laat zien. Een opmerkelijk voorbeeld is een rijtje van vier graven waartussen een vier-palenconstructie van grafkuilafmetingen met in het midden een crematiegraf als equivalent van de inhumaties is opgenomen.³¹⁰ Dit is precies wat wij in Zweeloo ook zien: vier-palenconstructies als equivalent van inhumaties, en wel uitsluitend van Z-N inhumaties. Zij gaan daaraan ook direct vooraf, zoals ten oosten van graf 51 te zien is. De twee rijen ten noorden van de tumulusgraven 17 en 20 zouden ongeveer gelijktijdig met die ten oosten van graf 51 kunnen zijn. Ongetwijfeld zijn er paalconstructies door de zandgraverij verdwenen. Over zijn er nog ca. twintig, wat in met één generatie bijzettingen kan overeenkomen.

Vervolgens maakten de vier-palenconstructies plaats voor Z-N gerichte inhumaties. Hoe abrupt de overgang van crematie naar inhumatie is geweest, is voor discussie vatbaar. De crematiebijzetting binnen vier palen lijkt bedoeld als een compromis tussen beide vormen van dodenbestel: de verbranding van de oude gecombineerd met de afmetingen van de nieuwe vorm. Aanwijzingen dat de crematie naast de inhumatie werd voortgezet, zijn er niet en ongeveer halverwege fase 4 lijkt het 'definitief', dat wil zeggen voor de volgende 12 eeuwen, gedaan met de lijkverbranding. Het moment waarop de inhumatie – weer – werd geïntroduceerd, moet omstreeks 700 hebben gelegen. Bij een eerdere gelegenheid is het op ca. 640 gesteld, maar dat is te vroeg.³¹¹ Figuur 17 vertoont weliswaar enkele schaarse vondsten die – ook – uit de 7^e eeuw kunnen dateren, maar deze komen voor in een jongere context en zijn als erfstukken te verklaren, als hun omlooptijd al niet zo lang is dat men er alle kanten mee uit kan. Het zijn in feite alleen de twee Domburgfibulae uit de graven 49 en 50, alsmede het paar piramidale bronzen zwaardknoppen uit graf 74 die er voor pleiten de inhumatie omstreeks 700 te laten (her)starten. De twee graven met een Domburgfibula kunnen in tijd niet veel verschillen. Graf 49, horizontaal-stratigrafisch de jongste van bei-

de, bevat een 'originale' Domburgbroche, graf 50 een vermoedelijk regionale namaak. Dit suggereert dat het originele exemplaar enige tijd na zijn vervaardiging in het graf belandde, maar veel meer dan het tijdsverloop van twee generaties zal dat toch niet zijn geweest.

Opvallend is verder dat alle 7^e-eeuwse voorwerpen in Z-N graven voorkomen, dat alleen Z-N graven palen op de hoeken hebben en dat de paalconstructies rond – hypothetische – crematies altijd Z-N richting bezitten. Het is duidelijk dat paalconstructies en Z-N graven ook in de tijd direct op elkaar aansluiten. Gedurende deze fase was de blik uitsluitend op het noorden gericht. Oriëntatie op het oosten was nog geen gebruik. Graf 72 lijkt op het eerste gezicht in dit opzicht een uitzondering te zijn, omdat het schijnbaar tussen twee paalconstructies en twee Z-N graven ingeklemd ligt. Aan te nemen is echter dat de paalconstructies al niet meer overeind stonden toen 72 gegraven werd, en dat dit graf in werkelijkheid een van de laatste graven uit fase 5 is.

Alle Z-N graven zijn op royale afstand van de rand van de zandafgraving gelegen, reden om te veronderstellen dat er geen inhumaties uit fase 4 verloren zijn gegaan. Dit opent voor het eerst de mogelijkheid om de omvang van de bijbehorende nederzetting te schatten. In totaal zijn er 22 Z-N graven en het paardengraf P7 (fig. 18). Dit laatste bevat als grafgift een umbo, wat voor een paardengraf uitzonderlijk is en doet vermoeden dat dit graf ook, al was het maar symbolisch, voor de ruiter was bedoeld. Drie van de graven (12, 52, 55) zijn van niet al te kleine kinderen. De lengte van deze grafjes varieert van ca. 1,10 tot 1,50 m, wat overeenkomt met lichaamslengtes van kinderen beneden de zeven of acht jaar.³¹² De overige personen waren op grond van de grafmaten volwassenen. Het kinderaantal is veel te gering. Volgens Ahrens bedroeg het in Ketzendorf 50–60% van het totale aantal begravenen. Als dit percentage ook voor Zweeloo geldt, bestond de populatie die daar door de Z-N graven wordt vertegenwoordigd, uit in totaal ongeveer dertig personen. De crematie in de paalzettingen zijn goed voor tenminste ca. twintig personen, maar in dit geval is er geen garantie dat dit alles was. Bij een aantal van dertig crematies komt het totale aantal volwassenen die in fase 4 zijn overleden, op ongeveer vijftig. Met de ontbrekende kinderen mee wordt dat ca. 100 sterfgevallen. Deze zijn te verdelen over de ongeveer twee generaties van elk 30–35 jaar die fase 4 omvat. Tussen 675/80 en 740/50 was de bevolking van Zweeloo dus ongeveer 25 volwassenen en evenveel kinderen groot. De overgang van crematie naar inhumatie moet ook volgens deze berekening ongeveer in het midden van dit tijdssegment hebben plaatsgehad.

De plattegrond van de begraafplaats laat drie groepen of begraafgemeenschappen onderscheiden: één in het noorden, één in het midden en één in het zuiden.³¹³ Aangenomen dat deze even groot waren, bestond elk daarvan uit ongeveer acht volwassenen en acht kinderen. De werkelijkheid komt – uiteraard – niet precies met bovenstaande schematische berekening overeen. De zuidgroep heeft zes volwassenen en twee kinderen, de middengroep vier volwassenen (P7 meegerekend) en de noordgroep tien volwassenen en één kind. Het aantal volwassenen in Z-N graven blijft dus iets beneden de verwachting. De verklaring zal zijn dat de introductie van de Z-N begraving niet precies in het midden van fase 4 viel en bovendien niet noodzakelijkerwijs in de drie groepen op hetzelfde moment. Interessanter is dat de noordgroep bijna dubbel zoveel volwassen Z-N graven omvat als de zuidgroep.

De noordgroep trekt bovendien de aandacht door zijn twee tumuli. Daarvan is de heuvel over graf 17 vermoedelijk de jongste, omdat een paal die ter markering van deze tumulus kan hebben gediend, de greppel rond de heuvel over graf 20 oversnijdt. Het tijdsverschil hoeft niet groot te zijn geweest.³¹⁴ De aanwezigheid van twee tumuli suggereert dat de noordelijke begraafgemeenschap in twee eenheden uiteenviel, die ongeveer tegelijkertijd van dit deel van de begraafplaats gebruik maakten. Dat wekt vervolgens het vermoeden dat de drie groepen juist niet even groot zijn geweest. Wellicht was de noordgroep twee keer zo groot als de andere, met twaalf volwassenen tegen zes in de twee overige. Daarmee verkrijgt de noordelijke gemeenschap een numeriek overwicht. In het grafritueel trekt zij niet alleen met de tumuli de aandacht. Zij neemt een aparte plaats in op het hoogste deel van de zandrug en lijkt de voortzetting te zijn van de minstens twee eeuwen oudere groep van de 'Prinses'. De graven onder de tumuli zijn op het eerste gezicht niet 'rijk'. Opmerkelijk is echter dat beide een 'prikkel' bevatten, alsmede een klapmes. Graf 17 heeft buiten dat nog een bronzen pincet en een gewoon mes, graf 20 een vuurslag(?), een gordel(?)gesp en heel misschien een ijzeren lanspunt. Alles bij elkaar zijn dit in Zweeloo geen gewone inventarissen. De symboolwaarde van de prikkels is niet eenduidig vast te stellen. Als wapen zou hij de krijgsman kunnen aanduiden, als instrument om ossen aan te drijven de landbezitter, en als teken van waardigheid de bestuurder, zonder dat deze betekenissen elkaar behoeven uit te sluiten. Het vermoeden is gewettigd dat de noordgroep gedurende fase 4 het dominante element in Zweeloo vormde. Dit vermoeden wordt versterkt door de twee wapengraven uit deze periode: 118 en 74, waarvan het laatste een van de weinige graven in

dit grafveld is die oversneden worden door een latere bijzetting. Beide onderdelen van de noordgroep hebben er elk, wat de tweedeling onderstreept. Overigens heeft ook de zuidgroep een wapengraf, 47, en de middengroep steekt met zijn paard plus umbo ook niet ongunstig af. Al te groot kan het statusverschil tussen de groepen dus niet zijn geweest. Als de noordelijke gemeenschap domineerde, dan vooral in aantal, vermoedelijk ook in grondbezit, wellicht tevens in (bestuurs)functie, maar niet in sociale positie. Het ging in al de drie gevallen om 'eigenerfden', die het kort na 700 nodig achtten op hun krijgsmanschap nadruk te leggen.

Wat heeft de bewoners van Zweeloo in die tijd bewogen de crematie af te zweren en de inhumatie in Z-N graven te omarmen? Het eerste wijst in zuidelijke richting, want op Merovingisch rijksgebied kwam omstreeks 700 crematie niet meer voor. Sommige grafgraven uit deze fase doen eveneens contacten met zuidelijker streken veronderstellen, zoals bijvoorbeeld de Domburgfibulae en de millefiorikralen van soort 3. De productieplaatsen daarvan lagen waarschijnlijk niet verder weg dan het Neder-Rijng gebied. Vooral Dorestad komt als ontmoetingsplaats in aanmerking en er is geen reden bewoners van Zweeloo tot diep in Merovingisch territorium te laten reizen. Het Merovingische rijk kwam daarentegen zelf steeds dichterbij. In 719 was aan het Friese koninkrijk in de Rijndelta met de dood van Radboud een einde gekomen en de Franken rukten op langs de Hollandse kust tot in de huidige provincie Friesland. In 734 reikt Francia tot tenminste Rijn en Lauwers. Misschien was de relatief vroegtijdige verlaten van de lijkverbranding in Zweeloo, maar ook in Aalden, Wijster-Looveen en mogelijk geheel Drenthe, inderdaad geïnspireerd op zuidelijke ideeën die inhielden dat deze vorm van dodenbestel ouderwets en dus verwerpelijk was. Uit het noordelijke kustgebied kwam die gedachte zeker niet, want daar bleef blijkens het onderzoek van Knol crematie nog minstens een eeuw naast inhumatie in gebruik.³¹⁵

De Z-N richting van de graven was echter allesbehalve Frankische import. Volgens Wand was die grafrichting sinds de 5^e eeuw in Westfalen endemisch gebleven tot in haar periode B, die zij tussen 670/80 en 720 laat beginnen.³¹⁶ Het opwerpen van tumuli met kringgreppen behoorde daar eveneens tot de gewoonten. Westfalen stond sinds het eind van de 7^e eeuw onder druk van de Saksen in het noorden. Vanuit het Merovingische rijk was al veel langer van pressie sprake geweest.

Het gebied kwam omstreeks het begin van onze fase 4 klem te zitten tussen de twee rivalen. Westfalen

was Zweeloo's dichtstbij gelegen 'buitenland', dat langs de Overijsselse Vecht en de Eems gemakkelijk te bereiken was. Ook in Zweeloo en in de rest van Drenthe zal men zich zorgen hebben gemaakt. De acceptatie van de nieuwe vorm van dodenbestel kan aan Westfalen zijn ontleend als demonstratie van anti-Merovingische gezindheid. Een andere mogelijkheid is dat het een uiting was van algehele 'noordelijke' solidariteit, want de Z-N inhumatie kwam in deze tijd ook voor langs de Noord-Nederlandse en Noord-Duitse kust. De aanwezigheid van wapengraven getuigt in Zweeloo van ambitie deel te nemen aan het 'internationaal' gebeuren. Of die ambitie nieuw was, valt niet te zeggen, omdat het grafritueel uit de voorafgaande tijd onbekend is.

Op het gebied van de huizenbouw vond zeker vernieuwing plaats: huistype Odoorn C verving het oudere Odoorn B. De ontwikkeling van Odoorn C zou zich in een groot gebied tussen Rijn/Maas/Schelde-delta en Eems hebben voltrokken.³¹⁷ Toch lijkt het Odoorn C huis met zijn gebogen wanden en buitenstaanders vooral voor te komen op de Noordoost-Nederlandse zandgronden en in Westfalen. Te Warendorf in laatstgenoemd gebied is dezelfde ontwikkeling van de huisvorm als in Odoorn te bespeuren. Ook dat kan een aanwijzing zijn dat Zweeloo in deze tijd zijn lot met Westfalen had verbonden. Mogelijk heeft de nederzetting van Zweeloo in fase 4 bestaan uit boerderijen van het type Odoorn C. Zij zal naar analogie van de bijbehorende begraafplaats in drie eenheden verdeeld zijn geweest. Twee daarvan omvatten gezien de populatiegrootte niet meer dan één boerderij, maar op het erf van de derde, dominante groep kunnen er twee hebben gestaan.

5.5. Fase 5: ca. 750–825

De fase kenmerkt zich door W-O inhumatiegraven. De overgang van de Z-N richting op de oriëntatie lijkt abrupt te zijn geweest en heeft omstreeks het midden van de 8e eeuw plaatsgevonden. De verandering viel misschien in de verschillende begraafgemeenschappen niet precies op hetzelfde ogenblik, maar nergens kunnen de twee grafrichtingen lang naast elkaar hebben bestaan. Enige onzekerheid in de begrenzing van de fase is onvermijdelijk, omdat slechts enkele graven 'dateerbaar' zijn. Het wapengraf 76 en de graven met rechthoekige en kleine gelijkarmige fibulae (11, 29, 33, 38, 45) laten zien dat het zwaartepunt in de tweede helft van de 8^e eeuw lag, eventueel met een korte uitloop in de 9^e eeuw. Deze datering wordt door de millefiori *Augenperlen* (soorten 2 en 4) en de bronzen sleutels ondersteund. De grafgraven zijn zelden

indrukwekkend, maar dat waren zij in de vorige fase ook al niet. Acht graven, waaronder de drie kindergraven, zijn vondstloos (14, 16, 21, 22, 30, 63, 77, 82) en elf bevatten alleen maar een mes (10, 19, 25, 28, 34, 39, 61, 62, 64, 72, 78).

Het totale aantal graven dat aan deze fase is toebedeeld, bedraagt 48, waarvan drie kindergraven (30, 63, 82). Alle zijn W-O graven behalve die uit de groep van de 'Prinses' alsmede de graven 89–103, die een aparte groep vormen in de zuidoosthoek van het opgegraven terrein. Die laatsten zijn ingedeeld in fase 6. De drie begraafgemeenschappen uit de vorige fase zijn ook nu nog te herkennen. De noordelijke is goed voor de helft (24), de zuidelijke heeft er 15 en aan de middengroep vallen negen graven toe. De verdeling over de drie groepen is niet zonder problemen en de genoemde aantallen zijn een benadering.³¹⁸ De tendens lijkt echter ook nu weer te zijn dat de noordgroep ongeveer twee keer zo groot was als de andere twee. Het totaal aan volwassenen verschilt niet wezenlijk van dat uit de vorige fase en, omdat beide fasen ongeveer even lang zijn, moet de populatie ook in grote lijnen gelijk zijn gebleven. Dus: in de nederzetting nog steeds een 'dubbelerf' en twee enkelvoudige. De noordgroep behield vermoedelijk zijn dominante positie. Wapengraf 76 en het mogelijke wapengraf 24 behoren er toe. Beide dateren gezien hun locatie niet uit het begin van de fase en hebben behalve de (mogelijke) sax ook een prikkel onder hun grafgraven. Graf 76 is voor Zweeloose begrippen uitzonderlijk rijk. Prikkels zijn er ook in de graven 26, 41, 43(?) en 44(?), alle uit de zuidgroep. Heel uitzonderlijk kan deze grafgraven dus niet zijn geweest. De vrouwengraven met fibulae (11, 29, 33, 38, 45) verdelen zich eveneens over de noord- en zuidgroep. Het bronzen sleutelpaar lag in graf 11 van de noordgroep, maar nu is de middengroep met twee sleutelgraven ook goed vertegenwoordigd. Die groep heeft ook het enige grote kralensnoer (graf 59). De twee naaldenkokers vallen eveneens in de middengroep (graven 59, 60). De sierschijfjes en millefiori *Augenperlen* zijn daarentegen gelijkmatig verdeeld. Over het geheel genomen getuigen de grafgraven dus niet van grote verschillen in status tussen de groepen.

De oriëntatie van de graven in fase 5 is onzes inziens een teken van Frankisering. Zij was in het Merovingische rijk al lang de norm. Hoe zij Zweeloo bereikte, blijft onduidelijk, mogelijk via Westfalen. Daar was de W-O grafrichting sinds de 5^e eeuw naast de Z-N richting blijven bestaan, wat door Wand in elk geval gedeeltelijk – voorzover het de rijke W-O kamergraven betreft – aan Merovingische invloed, of beter agressie wordt toegeschreven.³¹⁹ In fase 3 had ook Zweeloo deze vorm van dodenbestel gekend,

maar zij was daarna voor eeuwen verdwenen. Haar introductie was hier dus omstreeks 750 weer iets nieuws. Dit geldt niet allen voor Zweeloo, maar waarschijnlijk voor geheel Drenthe. De min of meer abrupte wisseling van de grafrichting is in Wijster-Looveen op hetzelfde moment waar te nemen. In deze tijd was de Frankische verovering van Noord-Nederland voltooid, althans zo goed als, en Drenthe was inmiddels in de ban geraakt van het Merovingische machtsblok. Voor de toenmalige inwoners van Zweeloo moet dat hebben betekend dat zij geen keus meer hadden. In de voorafgaande fase had hun positie tussen Franken, Friezen en Saksen de bewoners van Drenthe nog een zekere mate van vrijheid gegeven. Symbool daarvan was, zoals gezegd, de 'Westfaalse' Z-N grafrichting geweest. Nu was het daarmee echter gedaan: de Drentse 'keuze' was op de Franken gevallen. Als de bewoners van dat gebied nu in interregionaal verband een rol wensten te spelen, kon dat nog alleen in een Merovingisch kader. De adoptie van de W-O grafrichting legt daarvan getuigenis af. Dat de Saksen in het kustgebied nog niet definitief onderworpen waren, zal voor de Drenten weinig uitgemaakt hebben, omdat hun gebied inmiddels grotendeels door de Franken was omsingeld. Mogelijk moeten wij de wapengraven 24(?) en 76 zien tegen de achtergrond van Karel de Grote's strijd met de Saksen tussen 772 en 804. Een inwoner van Zweeloo die in die worsteling heldendaden wilde verrichten, heeft daartoe aan Frankische zijde de gelegenheid moeten zoeken.

Frankisering hield ook kerstening in. De invoering van het christendom in Drenthe is in duisternis gehuld. Ten tijde van Willibrord heeft dit gebied waarschijnlijk nog weinig van de nieuwe religie gemerkt. Willibrord was er, volgens Van Berkum, de man niet naar om systematisch te werken aan de opbouw van zijn (aarts)bisdom. Die nam eerst Bonifatius in de jaren veertig van de 8^e eeuw ter hand. Diens dood bij Dokkum kan in de bekering van Drenthe een terugslag hebben teweeggebracht, maar op zijn laatst omstreeks 800 had het christendom daar vaste voet gevat. Dat komt naar voren uit Boersma's reconstructie van de vroegste geschiedenis van de kerk van Vries.³²⁰ Boersma betreft namelijk de schenking door Theadgrim in 820 van diens van Ricfrid geërfde kerk in Arlo aan Ludger's klooster te Werden aan de Ruhr op de eerste kerk van Vries. Dat was een houten gebouw, vergelijkbaar met een boerderij van het type Gasselte C1. Deze kerk was in oorsprong een eigenkerk van een leek. Was Ricfrid die leek of had de kerk een oudere bouwheer? De stichtingsdatum is niet nauwkeurig te bepalen, maar kan niet ver voor 800 liggen. Toen had tenminste op enkele plaatsen in Drenthe – behalve in Vries ook ze-

ker in Groningen – het christendom wortel geschoten. Een halve eeuw eerder was dat ongetwijfeld nog niet het geval geweest en het ligt dus niet voor de hand de introductie van de oriëntatie van de graven direct met de kerstening in verband te brengen. Indirect verkreeg het regionale dodenbestel door de acceptatie van deze Frankische mode natuurlijk wel een christelijk trekje.

Interessant in de oudste geschiedenis van de kerk van Vries is dat daarin voor het eerst de band met Westfalen en het Rijngebied in het licht van de geschiedenis verschijnt. Graag zouden wij iets meer willen weten van Theadgrim en Ricfrid. De vererving van de kerk van Arlo/Vries tussen hen beiden wijst op verwantschap en hetzelfde zal gelden voor de kerkstichter, als dat een ander dan Ricfrid was. Boersma vermoedt dat er familiebetrekkingen bestonden tussen hen en Ludger, de apostel van het Noorden. Theadgrim draagt zelfs dezelfde naam als diens vader.³²¹ Ludger's familie was afkomstig uit, of in elk geval gegoed in het Utrechtse Vechtgebied, dat tot Frisa Citerior behoorde. Zijn vader had echter voor de Frankische zaak gekozen en wellicht moet van Ricfrid en de zijnen hetzelfde worden verondersteld. Wij stuiten met deze personen op de grootgrondbezittende elite van het Merovingische en later Karolingische rijk. Dat dit soort aristocraten in de tweede helft van de 8^e eeuw goederen en machtspositie in Drenthe verwierf, verbaast niet. Maar waren zij daar ook blijvend woonachtig, bijvoorbeeld in Zweeloo? De enige die daar in deze tijd als aristocraat in aanmerking kwam, was de man die begraven werd in het 'rijke' wapengraf 76. De rijkdom van zijn uitrusting blijft echter beneden het niveau van de 'rijksadel'. Hij zal één of meer treden lager hebben gestaan op de maatschappelijke ladder dan een Ricfrid of een Theadgrim.

5.6. Fase 6: ca. 825–850

Aan deze laatste fase schrijven wij de W-O graven in de zuidoosthoek van het opgegraven terrein toe (89–103). Wat de bijgaven betreft is het beeld nog armoediger dan voorheen. Zij ontbreken echter niet. In feite zijn slechts vier van de 29 geheel vondstloos, waaronder het kleine kindergraf 92. De overige hebben minstens één bijgave: meestal een mesje of een gesp, één keer een prikkels(?) (graf 93) en twee keer een betrekkelijk groot kralensnoer (graven 89 en 96). De groep is met behulp van de grafgiften niet goed te dateren. Uit graf 89 komt een fragmentaire schijffibula, die waarschijnlijk 5e-eeuws is. Een grafgift kan het nauwelijks zijn, of het zou een eeuwenoud erfstuk moeten zijn, want de kralen in hetzelfde graf zijn veel jonger. De ligging van de fibula in het graf is niet be-

kend en dat zou kunnen betekenen dat zij in de vulling van de grafkuil is aangetroffen en in feite uit een ouder graf afkomstig is. Waar dat dan moet hebben gelegen, blijft onduidelijk. Het gebied direct ten noorden van 89 is *terra incognita*. De enige 5^e-eeuwse graven die wij in Zweeloo kennen, zijn die uit de groep van de 'Prinses'. Opmerkelijk genoeg bevatten de beide kralensnoeren ook relatief oude elementen. In graf 89 zijn dat de twee polyedrische blauwe kralen met rode stip, die in het Merovingische gebied al in de tweede helft van de 6^e eeuw optreden.³²² Het snoer uit graf 96 heeft als oudste element de amethystkralen, maar vanwege de millefiorikralen kan het toch niet eerder dan in de eerste helft van de 8e eeuw zijn samengesteld. Op grond van deze 'vroeg' grafgraven hebben wij de graven 89–103 in een eerdere publicatie gedateerd tussen 680 en 800 en hen daarmee op één lijn gesteld met de W-O graven die wij nu aan fase 5 toeschrijven.³²³ Naar ons huidige inzicht is het echter ook mogelijk dat 89–103 een aparte groep vormen die de slotfase van het grafveld vertegenwoordigt.

Deze groep onderscheidt zich van de overige in de eerste plaats door zijn geïsoleerde ligging op een 'nieuwe' plek waar niet eerder was begraven. Het is niet met zekerheid vast te stellen of hij zich naar het noorden voortzette, maar tussen de rand van de zandafgraving en de graven 89, 97 en 104 is nog enige ruimte, zodat de indruk ontstaat dat de groep wel eens compleet zou kunnen zijn. De ligging herinnert aan Wijster-Looveen, waar de jongste W-O graven eveneens een apart gedeelte van het grafveld vormen. Het percentage vondstloze graven is in Wijster in de slotfase veel hoger dan onder de graven 89–103, maar vergeleken met de andere W-O graven van Zweeloo zijn deze laatste wel vondstarm. Tenslotte valt de keurige aanleg in drie parallelle rijtjes op. In deze vorm komt dat verder in Zweeloo niet voor. Het lijkt wel alsof elk van de drie begraafgemeenschappen uit de vorige fase zijn sepultuur nu heeft verlegd naar de nieuwe plek en daar één rijtje heeft bijgedragen. In dat geval zou dit deel van de begraafplaats ongeveer een generatie lang in gebruik zijn geweest. Een totaal van 18 volwassen overledenen is namelijk wat te verwachten valt gedurende een tijdsverloop van 30 tot 40 jaar bij een inwoneraantal zoals dat in de voorafgaande fasen voor Zweeloo berekend is. Een afdoend bewijs voor deze alternatieve interpretatie van de graven 89–103 is niet te leveren. Daarmee is het bestaan van fase 6 dubieus geworden en blijft het einde van het grafveld enigszins in de lucht hangen. Dit kan in het begin van de 9^e eeuw gelegen hebben, maar ook omstreeks 850. Het laatste is misschien het aannemelijkst, omdat ook Wijster-Looveen niet voor het midden van de 9^e eeuw

lijkt te eindigen.

Het opgeven van de traditionele begraafplaatsen, die eeuwen, zo niet millennia in gebruik waren gebleven, wordt algemeen in verband gebracht met een hechtere integratie van de Kerk in de inheemse samenleving. Dat het einde van het grafveld in Zweeloo het gevolg zou zijn van een onderbreking in de bewoning, is onzes inziens niet meer dan een theoretische mogelijkheid. Elders in Drenthe lijkt de bevolking omstreeks het midden van de 9^e eeuw eerder toe te nemen. De nederzetting uit ongeveer 850–1050 die bij Gasselte is opgegraven, wordt beschouwd als een uitbreiding bij een oude kern. De toegenomen omvang van de gebouwen wordt verklaard uit ingrijpende wijzigingen in de economische omstandigheden.³²⁴ Als dat geen lokale ontwikkeling was, kunnen ook in Zweeloo omstreeks deze tijd veranderingen zijn opgetreden. Misschien heeft toen een laatste verschuiving van de nederzetting plaatsgevonden vanaf de dekzandrug – ter hoogte van de toekomstige kerkplaats in westelijke richting het beekdal in. Een meeromvattende heroriëntatie, zowel in economisch als mogelijk ook in sociaal opzicht, zou tevens het opgeven van de traditionele begraafplaats begrijpelijker maken. Het dodenbestel werd uit zijn oude context losgemaakt om in een nieuw door de Kerk geschapen kader te worden ondergebracht. Het nieuwe kader omvatte idealiter een kerk die van de begraafplaats een kerkhof maakte. Het probleem is dat er in deze tijd in Drenthe nog zo weinig kerken waren. Eén hebben wij al ontmoet: die van Arlo/Vries. Boersma neemt echter aan dat de eerste houten kerk aldaar, die aan Werden was geschonken, na 850 te gronde ging en ook niet direct is herbouwd.³²⁵ Maar zelfs zonder kerk is de kerkstee enige tijd – ongeveer een halve eeuw? – gebruikt als begraafplaats. De bijzettingen waren vondstloze W-O graven van volwassenen en vooral van vele kinderen. De laatsten lagen bij voorkeur op en rond de plaats van het voormalige altaar. Deze merkwaardige bevindingen leiden tot twee conclusies.

Ten eerste: de kleine kinderen, die in het grafveld van Zweeloo zo goed als geheel ontbraken, zijn te Vries in de begraven gemeenschap opgenomen, zij het op een eigen min of meer aparte plaats. De weinige kinderen die in Zweeloo al wel waren toegelaten tot het traditionele grafveld, moeten uitzonderingen zijn geweest. Bij het enige zuigelingengraf (92) ging het waarschijnlijk om een kind waarvan de geboorte ook de moeder (graf 91?) ten grave had doen dalen, wat overigens destijds niet zo uitzonderlijk zal zijn geweest. De andere kinderen in Zweeloo waren ouder en ook bij hen moet er een speciale reden geweest zijn om hen in het grafveld op te nemen, al blijft het

gissen welke. Ahrens constateerde in Ketzendorf dat kinderen van zeven en van tien tot elf jaar iets oververtegenwoordigd waren en vroeg zich af of hier een initiatieritueel in het spel was, "*welches nicht alle Aspiranten überlebt haben*". Wat er in heidense tijden met de ontbrekende kinderen gebeurd is, is onduidelijk. Het christelijke initiatieritueel, de H. Doop, was in elk geval niet moorddadig en wierp blijkbaar ook minder belemmeringen op voor een vroegtijdige opname in de gemeenschap.

Ten tweede: het vast houden aan de kerkstee ondanks het ontbrekende kerkgebouw is een bewijs dat de plaatselijke bevolking in betrekkelijk korte tijd een krachtige band met het nieuwe heiligdom had ontwikkeld. Nu bestond daarvoor in Vries waarschijnlijk een speciale reden. Wij vermoeden namelijk dat de oudste kerk aldaar, die mogelijk was gewijd aan de H. Bonifatius, op of bij het plaatselijk traditionele grafveld was aangelegd. Aangevoerd langs archeologische weg is dit in Vries nog niet, maar van de eerste, houten, Sint Maartenskerk in Groningen, die de oudste kerk van Drenthe wordt genoemd, staat vast dat zij bij een ouder voorchristelijk grafveld is opgericht.³²⁶ Een ander Drents voorbeeld is Diever.³²⁷ Het zou ook niet meer dan logisch zijn als de oudste kerken van Drenthe, die van vóór 850 dateren, alle op bestaande grafvelden zijn gebouwd, omdat dit de acceptatie van het nieuwe kerkelijke dodenbestel ten goede zou zijn gekomen. Om welke kerken het ging, is niet met zekerheid te zeggen. Wellicht komen de centra van de grote oerparochies daarvoor in de eerste plaats in aanmerking. Daartoe behoorde Zweeloo zeker niet.

Volgens Boersma stond de moederkerk van Zuidenveld in Sleen. Anderen opteren voor Emmen, maar ook als Emmen niet het eerste kerkelijk centrum van de regio was, is een kerk van vóór 850 daar niet onaannemelijk, omdat zich ter plaatse een bisschoppelijke hof bevond. Het zal dan ook geen toeval zijn dat zich onder het veel latere kerkgebouw in Emmen bij een opgraving graven uit fase 5 van Zweeloo te voorschijn kwamen. Ook Boersma, die het te ver vindt gaan om één van deze W-O graven met als grafgiften onder meer sleutels te bestempelen als de laatste rustplaats van de kerkstichtster, sluit een of ander verband tussen de kerk en de 'heidense' begraafplaats niet uit. Er waren dus kerkhoven omstreeks het midden van de 9e eeuw, maar in Zweeloo zou de eerste kerk pas eeuwen later – niet eerder dan het einde van de 12^e eeuw – zijn gesticht. Bij zijn opgraving vond Boersma onder de bestaande kerk de veldkeienfundering van een op een grondbalk gebouwde houten voorganger. Voor de tweede houten kerk van Vries, die tot hetzelfde bouwtype behoort, acht hij thans een datering vanaf

het einde van de 10^e eeuw mogelijk.³²⁸ Misschien dat de ouderdom van de eerste kerk in Zweeloo dus nu ook wat mag worden opgerekt, maar tot het midden van de 9^e eeuw komen wij daarmee toch niet terug. Het houten gebouw zou dan wel erg lang moeten hebben gestaan, want zijn opvolger dateert uit de 13^e eeuw. Hoewel dit misschien niet beslist onmogelijk is, doen wij er toch veiliger aan rekening te blijven houden met een tijds lacune tussen het einde van het grafveld van Zweeloo en de bouw van de eerste kerk aldaar. Dit houdt in dat de bewoners van Zweeloo een tijdlang naar het dichtstbijzijnde kerkdorp hebben moeten lopen, wilden, of moesten, zij hun doden op een kerkhof ter aarde bestellen. Als zij daarvoor in Sleen terecht konden in plaats van in Emmen, zou dat de reistijd met ongeveer de helft verkorten. Of zou er misschien nog een andere oplossing hebben bestaan?

Meerdere onderzoekers hebben op de mogelijkheid gewezen dat delen van bestaande grafvelden door middel van een wijding tot christelijke begraafplaats kunnen zijn verheven, alvorens in de nabijheid na verloop van tijd een kerk werd opgericht.³²⁹ Zo zou men zich kunnen voorstellen dat in Zweeloo omstreeks het midden van de 9^e eeuw de sepultuur is verlegd naar een andere, 'christelijke' plek niet al te ver van de oude begraafplaats. Terugredenerend zou daarvoor het latere kerkterrein in aanmerking kunnen komen, dat inmiddels door de 'burgerlijke' nederzetting was ontruimd.³³⁰ Een dergelijke hypothese is moeilijk te bewijzen, omdat de graven op deze nieuwe plek vanaf het begin 'christelijk', dus W-O gericht en vondstloos, zouden zijn geweest en derhalve niet gemakkelijk van latere te onderscheiden. Door de nieuwe begraafplaats dicht bij de oude aan te leggen, werden heden en verleden in het dodenbestel minder scherp gescheiden en hield men de eigen voorouders bij de hand. Het zou een praktische en dus verstandige maatregel zijn geweest naast de andere mogelijkheid van kerkbouw bij een bestaand grafveld. Ook tezamen boden zij echter niet voor alle gevallen een oplossing. Het oude grafveld van Zweeloo's satelliet Aalden heeft in de directe omgeving nooit voortzetting gevonden. De christelijke herinrichting van het dodenbestel moet hier en daar pijn hebben gedaan.

Het breken met de lange traditie en het loslaten van de voorouders kan niet anders dan spanningen hebben opgeroepen. Anderhalve eeuw eerder had de Friese vorst Radboud die stap nog niet willen wagen.³³¹ Er was tijd en kracht voor nodig om de verandering te bewerkstelligen. In Zweeloo hebben pas de achterkleinkinderen van hen die op W-O begraving waren overgegaan, de oude begraafplaats opgeheven. De krachten die in deze richting drongen, kwamen uit het

zuiden. Zij werden belichaamd door de Frankische elite en de Kerk, in ons geval het bisdom Utrecht en enkele grote abdijen, zoals Werden. Deze krachten zijn in de eerste helft van de 9^e eeuw op nog volle sterkte werkzaam geweest. Daarna ging het een tijdlang mis. Ten tijde van Lodewijk de Vrome kwam de macht in de Rijndelta feitelijk in handen van Deense ‘vazallen’, wier geloofsijver, als zij zich al bekeerden, niet moet worden overschat.³³² Over de loyaliteit aan de Karolingische cultuur van de Friese en Saksische bevolking in het kustgebied hoeft men zich evenmin veel illusies te maken. Het moet ook voor Drenthe, waar geen Vikinginvallen zijn overgeleverd, een tijd zijn geweest van onzekere machtsverhoudingen, waarin de nog maar sinds kort versterkte invloed vanuit het zuidelijk aangrenzende Frankische gebied sterk is afgenomen. De bisschop van Utrecht verbleef vanaf 857 tot 910 te Deventer in ballingschap. Hoewel hij van daaruit misschien gelegenheid vond zich nog wat met het Drentse deel van zijn diocese te bemoeien, was het geen tijd voor kerkstichtingen. En ook de grote abdijen hadden wel wat anders aan hun hoofd. Het is dan ook zeer begrijpelijk dat de kerk van Vries in deze tijd niet is herbouwd. Blijkens de vele graven die ondertussen op de kerkstee werden aangelegd, is men de plek trouw gebleven. In Boersma’s bewoordingen: “De gemeente van Vries bleef standvastig in het geloof”. Nu was dat in Vries misschien gemakkelijker dan elders, als het waar is dat het voorchristelijke grafveld en de kerk daar ook ruimtelijk in elkaars verlengde lagen. Maar in Zweeloo, waar een dergelijke plaatscontinuïteit niet heeft bestaan, was de tijd evenmin terug te draaien. De oude begraafplaats bleef verlaten en zonk in de vergetelheid.

6. CATALOGUS VAN DE GRAVEN

Van elk graf worden, voorzover mogelijk, onderstaande gegevens vermeld:

- a. Globale oriëntatie van het graf. Hierbij is slechts onderscheid gemaakt tussen de twee hoofdrichtingen. De meestal geringe afwijkingen zijn niet aangegeven. Van de graven waarin skeletresten of skeletsporen gevonden zijn, staat de oriëntatie vast: notatie bijvoorbeeld W-O. Van een deel van de overige graven kan de richting met behulp van de ligging van de grafgraven met zekerheid of met een hoge mate van waarschijnlijkheid worden vastgesteld: notatie bijvoorbeeld [W-O]. Van de resterende graven kan de richting niet met zekerheid worden bepaald. Theoretisch heeft men in die

gevallen de keus uit twee tegenovergestelde mogelijkheden. De waarschijnlijkste van de twee wordt opgegeven: notatie bijvoorbeeld W-O?

- b. Afmetingen van de grafkuil: lengte × breedte of diameter (in meters); diepte beneden opgravingsvlak (in meters);
- c. Bijzonderheden betreffende vorm en aanleg van het graf;
- d. Vorm van het kistspoor. Afmetingen: lengte × breedte (in meters); over de hoogte van de kist zijn zelden gegevens beschikbaar.
- e. De graven die skeletresten of -sporen bevatten, zijn herkenbaar aan de notatie van hun grafrichting (zie onder a). Van de min of meer volledige skeletsporen wordt de lengte (in meters) opgegeven.
- f. Grafgraven: ligging en beschrijving (maten in centimeters). Tussen haakjes wordt achter elk voorwerp het vondstnummer uit de opgraving vermeld. Dit nummer vormt tevens het verkorte inventarisnummer van het Provinciaal Museum van Drenthe in Assen, waar de voorwerpen worden bewaard. In het volledige inventarisnummer wordt het vondstnummer voorafgegaan door 1952/III;
- g. Geslacht van de overledene, voorzover af te leiden uit de grafgraven. Graven met een lengte van <1,50 m zijn kindergraven genoemd.

De crematiegraven zijn genummerd C1–14, de inhumatiegraven 1–107, de paardengraven P1–7. Achter het grafnummer wordt tussen tussen haakjes het betreffende kaartvak van de plattegrond in figuur 5 aangegeven. De vondsten zijn afgebeeld in de figuren 19, 20 en 22–25.

CREMATIEGRAVEN (zie ook bijlage 2)

C 1 (H/J-25)

- b. 0,48; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. ongeveer rond kuiltje, waarin vermoedelijk houtskool: *Brandgrube*.

C 2 (J-24)

- b. 0,64; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. ongeveer rond kuiltje, waarin vermoedelijk houtskool; op veldtekening aangeduid als “brandplek”: *Brandgrube*.

C 3 (H-24)

- b. 0,40–0,60; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. ovaal kuiltje, waarin vermoedelijk houtskool: *Brandgrube*.

C 4 (H-24)

- b. 0,52; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. ongeveer rond kuiltje, waarin vermoedelijk houtskool: *Brandgrube*.

C 5 (K-20)

- b. 0,32; diepte 0,13.
- c. rond kuiltje met crematieresten: crematiebijzetting.
- f. 1: 25 gram tamelijk grove gecalcineerde botfragmenten (97).

C 6 (J-17)

- b. 0,32; diepte 0,14.
- c. rond kuiltje met o.a. crematieresten: crematiebijzetting.
- f. 1: 25 gram voor het merendeel vrij fijne gecalcineerde botfragmenten (96).
- f. 2: brokje gesmolten metaal, brons of zilver (96).

C 7 (H-11)

- b. 0,40; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. rond kuiltje met crematieresten: crematiebijzetting.
- f. 1: 120 gram overwegend tamelijk fijne gecalcineerde botfragmenten (106).

C 8 (H-5)

- b. 0,40; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. rond kuiltje zonder crematieresten, maar op veldtekening aangeduid als crematiegraf: *Brandgrube*.

C 9 (G-5)

- b. 0,30; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. rond kuiltje met crematieresten: crematiebijzetting.
- f. 1: 30 gram gedeeltelijk zeer grove gecalcineerde botfragmenten (102).

C10 (G-4/5)

- b. 0,30; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. rond kuiltje zonder crematieresten, maar op veldtekening aangeduid als crematiegraf: *Brandgrube*.

C11 (H-4)

- b. 0,30; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. rond kuiltje met crematieresten: crematiebijzetting.
- f. 1: 210 gram overwegend grove gecalcineerde botfragmenten (101).

C12 (G-4)

- b. 0,90; diepte onbekend.
- c. slechts gedeeltelijk opgegraven. Waarschijnlijk ronde kuil die houtskool bevatte: *Brandgrube*?

C13 (F-3)

- b. 0,30; diepte onbekend, maar waarschijnlijk gering.
- c. rond kuiltje met o.a. crematieresten: crematiebijzetting.
- f. 1: bovendeel van situla van aardewerk, verwant aan Von Uslar Typ II; met zand gemagerd; gepolijst, lichtbruin; diameter rand 19 (104).
- f. 2: staafje, brons; ronde dwarsdoorsnede, (thans) licht gebogen, het ene einde eindigt in een biconische(?) knop, het andere eind plat; lengte in gebogen toestand 2,85 (104?): asje van *tutulus*fibula??
- f. 3: gesmolten bronsfragmentje (104?).
- f. 4: 330 gram grotendeels vrij grove gecalcineerde botfragmenten, waartussen enkele kleine fragmenten houtskool (104?).
- f. 2 en 3: temidden van 4. De herkomst van 2–4 uit dit kuiltje is niet absoluut zeker. Dat dit kuiltje een graf was en een

crematiebijzetting bevatte, staat ook niet geheel vast.

C14 (G-2)

- b. 0,85; diepte onbekend.
- c. ronde kuil, waarin houtskool: *Brandgrube*.
- f. 1: houtskool (105, ontbreekt).

INHUMATIEGRAVEN

1 (H-17)

- a. W-O?
- b. $2,25 \times 0,75$; 0,13.

2 (G-17)

- a. W-O.
- b. $1,90 \times 0,80$; 0,20.
- e. 1,68.

3 (G-17)

- a. W-O?
- b. $1,10 \times 0,45$; 0,18.
- g. kindergraf.

4 (G/H-18)

- a. Z-N.
- b. $1,75 \times 0,50$; 0,63.
- e. ca. 1,50.

5 (H-18)

- a. W-O.
- b. $1,65 \times 0,50$; ?
- e. ca. 1,45.

6 (H-18/19)

- a. W-O.
- b. $1,90 \times 0,55$; 0,20.
- e. 1,62.

7 (G-19)

- a. W-O.
- b. $1,60 \times 0,70$; 0,23.
- f. 1: "pen, ijzer"; lengte 8–9 (98, ontbreekt). Op het middel.

8 (G/H-20)

- a. Z-N.
- b. $1,80 \times 0,6$; 0,18.
- e. ca. 1,55.

9 (K-24/25)

- a. W-O.
- b. $2,10 \times 0,80$; 0,12.
- c. oversnijdt ronde kuil.
- e. 1,60.
- f. 1: haaksleutel(?), ijzer, haak op doorsnede ongeveer vierkant, schacht op doorsnede rechthoekig en aan uiteinde tot een oog omgebogen; lengte 8,5 (88).
- f. 2: sierschijf, brons; opengewerkt ornament in de vorm van een gelijkarmig kruis met verbrede uiteinden; diameter 3,15; rand – op de plaats van bevestiging? – beschadigd (89a).
- f. 1 en 2: bij elkaar op het middel.
- g. vrouwengraf.

10 (K-24/25)

- a. W-O.
- b. $2,60 \times 0,75; 0,30$.
- e. ca. 1,70.
- f. 1: mes, ijzer, aan beide zijden van lemmet twee groeven langs een gedeelte van de rug die in een punt samenkomen; lengte 15,9; houtresten aan schachtdoorn (92). Links naast het middel.

11 (L-25)

- a. W-O.
- b. $2,10 \times 0,75; 0,10$.
- e. ca. 1,80.
- f. 1: paar bandvormige gelijkarmige fibulae, zilver; langs de lange randen versierd met twee rijen ingeponste indrukjes; lengte 3,6 en 3,7; naaldhouder en spiraal ontbreken, soldeerplaatsen deels zichtbaar; één met groene corrosie (91b en c).
- f. 2: paar sleutels, brons; plat, ovale greep, gekartelde baard, aan beide zijden op baard en greep versierd met puntcirkels; lengte (beiden) 6,5 (91, 91a). De sleutels zijn in vorm en versiering geheel identiek.
- f. 3: naaldenkoker, brons; versierd met groepjes van drie omlappende groeven; lengte 10,3, diameter 1,0; het uit een bronzen plaat gebogen kokertje is aan de naadzijde beschadigd (91d). In het kokertje weefselfragmenten en fragmenten van ijzeren(?) naald.
- f. 4: "mes, ijzer" (91e, ontbreekt).
- f. 5: fragment van opengewerkt sierschijfje? (91f, ontbreekt).
- f. 1: op de borst, de ene links, de andere rechts, op verschillende hoogte.
- f. 2-5: waarschijnlijk allen dicht bij elkaar, gedeeltelijk buiten naast de linker onderarm, de sleutels waarschijnlijk nog links op het middel.
- g. vrouwengraf.

12 (L/M-25/6)

- a. Z-N?
- b. $1,50 \times 0,80; 0,20$.
- g. kindergraf.

13 (L/M-26)

- a. Z-N?
- b. $2,05 \times 0,80; 0,22$.

14 (L-26)

- a. W-O.
- b. $2,60 \times 0,90; 0,2$.
- c. oversnijdt graf 15.
- e. ca. 1,50.

15 (L-26)

- a. W-O.
- b. $2,50 \times 1,20; 0,60$.
- c. oversneden door graf 14 en 16.
- f. 1: kraal: cilindrisch, barnsteen (93).
- f. 2: mes, ijzer; lengte 14,6; deel van schachtdoorn ontbreekt (93a).

- f. 3: gesp, ijzer; lengte 2,3 (93b).

- f. 1: op hals.

- f. 2-3: waarschijnlijk dicht bij elkaar op of links naast het middel.

- g. vrouwengraf.

16 (K/L-26)

- a. W-O.
- b. $2,00 \times 0,95; 0,30$.
- c. oversnijdt graf 15.

17 (L/M-26/7)

- a. Z-N?
- b. $2,65 \times 1,00; 1,10$.
- c. excentrisch binnen kringgreppel. Diameter greppel binnenwerks ca. 3,40, breedte 0,40-0,90, diepte 0,30. Greppel oversnijdt aan noordzijde een paalgat van een vier-palenconstructie. Greppel vertoont aan zuidzijde een uitstulpsel, of oversnijdt daar een kuil. Oversnijdt aan zuidzijde een smal greppeltje dat waarschijnlijk niet tot het grafveld behoort. Uit de vulling van de greppel is een serie grondmonsters genomen (89a-f, "a onder, f boven", ontbreken).
- d. rechthoekig; $1,90 \times 0,50; 0,31$.
- f. 1: punt van een prikkels(?), ijzer; lengte 7,2; schachtdoorn steekt gedeeltelijk nog in hout van ca. 2 cm dikke schacht, waarop de sporen van een ca. 2 cm brede, thans verdwenen ijzeren ring te zien zijn (90a).
- f. 2: mes, ijzer; lengte 11,1; mes zelf is grotendeels vergaan, maar grote delen van de lederen schede zijn met roest doordrenkt en zo bewaard gebleven; de schede was aan de snede dichtgenaaid, tussen leer en mes lijkt een laagje hout aanwezig te zijn geweest; schachtdoorn, waaraan houtresten, deels afgebroken (90b).
- f. 3: klapmes, ijzer; lengte 9,5; vorm van het einde met de as onzeker; aan één zijde menselijk(?) bot aangeroest (90).
- f. 4: pincet, brons; versierd met in een driehoek geplaatste puntcirkels aan beide zijden van de bek, midden over de benen een rij ingeslagen putjes; lengte 6,2; bek aan één zijde beschadigd (90b).
- f. 1: naast linker arm, ongeveer ter hoogte van bovenarm?
- f. 2: naast rechter been, ongeveer ter hoogte van knie?
- f. 3-4: bij elkaar rechts naast middel? De ligging van de graf-giften is onzeker. Mogelijk zijn verwisselingen opgetreden, bijvoorbeeld van 2 met 3-4.
- g. mannengraf.

18 (L/M-26/7)

- a. Z-N.
- b. $2,60 \times 0,75; 0,60$.
- c. een paalgat op elke hoek; diepte van twee paalgaten bekend: 0,28. Oversnijdt smal greppeltje dat waarschijnlijk niet tot het grafveld behoort.
- d. boomkist(?) $2,00 \times 0,35$.
- e. ca. 1,52.
- f. 1: fragment van een sax, ijzer; greepangel aan einde beschadigd, benedendeel lemmet met punt afgebroken; totale

lengte nog ca. 43, lengte greepangel ca. 8, breedte lemmet ca. 4,5. Volgens oude tekening, die het voorwerp in sterk gecorrodeerde toestand weergeeft, lengte sax oorspronkelijk minstens 56, lengte lemmet minstens 45 en breedte 5 (94a).

- f. 2: mes, ijzer; lengte 17,0 (94).
- f. 1–2: naast elkaar met mes aan de binnenzijde, links naast onderarm en bovenbeen met mes ongeveer ter hoogte van middel. Hierbij twee fragmenten menselijk(?) bot.
- g. mannengraf.

19 (K-26/27)

- a. W-O.
- b. $2,00 \times 1,00$; 0,20.
- e. 1,50.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 14,7; punt afgebroken (95). Links naast het middel.

20 (L/M-27/8)

- a. Z-N?
- b. $2,00 \times 1,00$; 1,00.
- c. excentrisch binnen onregelmatig gevormde kringgreppel. Diameter greppel binnenwerks ca. 4,00, breedte greppel 0,40–1,00, diepte 0,20–0,40. Aan de zuidzijde heeft de greppel mogelijk een annex gehad. Hier is een fragment van een 0,32 brede greppel waargenomen die bij de kringgreppel aansluit of daardoor wordt oversneden. Het smalle greppeltje is gebogen en is niet volledig opgegraven. Het zou een deel kunnen zijn van een greppel die graf 21 omsloot. Waarschijnlijker is echter dat het, evenals het vergelijkbare greppeltje bij graf 17, een konijnenpijp is. Daarom is het niet op onze plattegrond van het grafveld ingetekend. De kringgreppel lijkt aan de noordzijde paalgaten van twee kleine vier-palenconstructies te oversnijden. De greppel wordt zelf ongeveer in het midden van de westzijde door een rond paalgat oversneden (diepte onbekend). De paal in dit paalgat heeft mogelijk gediend ter markering van graf 17. Op geringe afstand van de oostzijde van de kringgreppel rond graf 20 komt, tegenover het zojuist genoemde paalgat, nog een paalgat voor. Het is rechthoekig en ongeveer 0,26 diep. Stond hier een paal die graf 20 markeerde?
- d. rechthoekig, $1,60\text{--}1,70 \times 0,60$; 0,43. De kist bestond uit 0,05 dikke planken. In de noordwesthoek zijn – drie? – ijzeren nagels (“spijkers”) waargenomen.
- f. 1: punt van een prikkel(?), ijzer; lengte 11,8; schachtdoorn steekt nog gedeeltelijk in het hout van een ca. 2 cm dikke schacht, waarop de sporen van een 2 cm brede, thans verdwenen, ijzeren ring (81b).
- f. 2: klapmes, ijzer; uiteinde met as afgerond? Lengte 9,3 (81).
- f. 3: brokje bewerkte(?) vuursteen, bruingrijs; lengte 4,1: van vuurslag? (81).
- f. 4: gesp, ijzer; lengte 5,2 cm (81c).
- f. 5: fragment ijzer (roest). Volgens opgravingsdocumentatie “mes”. In werkelijkheid een plat roestfragment met, naar

het lijkt, houtsporen aan de binnenzijde: zelf geen voorwerp, hoogstens van een voorwerp – mes of iets anders – afkomstig (81a).

- f. 1: in noordwesthoek van kist, waarschijnlijk naast linker voet.
- f. 2–3: bij elkaar niet ver van midden van westwand kist, waarschijnlijk links naast middel.
- f. 4: onbekend.
- f. 5: in zuidwesthoek kist, waarschijnlijk links naast hoofd.
- g. mannengraf.

21 (L-27/28)

- a. W-O.
- b. $3,00? \times 1,30$; 0,45.
- c. noordwesthoek verstoord door perceelscheiding. Oversnijdt smal greppeltje, waarschijnlijk konijnenpijp.

22 (K/L-27/8)

- a. W-O.
- b. $1,70 \times 0,88$; 0,25.
- c. westeinde verstoord door perceelscheiding. Waarschijnlijk oversneden door graf 23.

23 (K-27/28)

- a. W-O.
- b. $>2,10 \times 0,95$; 0,30.
- c. westeinde verstoord door perceelscheiding. Oversnijdt waarschijnlijk graf 22.
- e. $>1,60$.
- f. 1: kraal: buisvormig, glas met *Einlagen* (85);
- f. 2: twee fragmentjes van sleutel(?), brons; passen aaneen, afkomstig van een smalle band die aan alle zijden beschadigd is (85a).
- f. 3: klein ijzerfragment: vanwege de wigvormige dwarsdoorsneden waarschijnlijk van mes (85a).
- f. 1: op hals.
- f. 2–3: bij elkaar op linker heup.
- g. vrouwengraf.

24 (K-27/28)

- a. W-O.
- b. ca. $2,60 \times 1,00$; 0,25.
- c. westeinde verstoord door perceelscheiding.
- e. $>1,80$.
- f. 1: punt van een prikkel(?), ijzer; lengte 13,1; uiteinde van piramidale punt ontbreekt (79a).
- f. 2: mes – of fragment van sax? –, ijzer; lengte 12,4; schachtdoorn en deel lemmet ontbreken; aan één zijde resten van lederen schede in roest bewaard gebleven (79b).
- f. 3: mes, ijzer; volgens oude tekening schachtdoorn en klein deel van lemmet van mesje (79, ontbreekt).
- f. 1: naast rechter voet.
- f. 2–3: Bij elkaar links naast middel.
- g. mannengraf.

25 (K-27/28)

- a. W-O.
- b. $2,50 \times 1,00$; 0,30.

- e. ca. 1,80.
 - f. 1: mes, ijzer; zeer slecht geconserveerd; thans nog slechts vier fragmenten en vele kleine schilfers; vorm en maten onbekend; lengte volgens oude tekening tenminste 12 (71). Links naast middel.
- 26 (K/J-27/8)
- a. W-O.
 - b. $2,50 \times 0,95$; 0,20.
 - d. rechthoekig; $2,15 \times 0,45$.
 - e. ca. 1,72.
 - f. 1: punt van een prikkel(?) en cilindrische schachthuls, ijzer; lengte punt 7,5, huls 3,0, diameter huls 2,4 (65a).
 - f. 2: mes, ijzer (65, ontbreekt).
 - f. 1: tussen benen ter hoogte van knieën.
 - f. 2: links naast middel.
 - g. mannengraf.
- 27 (J-27/28)
- a. W-O.
 - b. $2,25 \times 0,70$; ?
 - d. rechthoekig; $2,10 \times 0,40$.
 - f. 1: mes, ijzer; lengte 10,6; groot deel lemmet ontbreekt (57a).
 - f. 2: gesp, ijzer; volgens oude tekening kleine ovale gesp zonder beslagplaat, lengte 3,5 (57, ontbreekt).
 - f. 1: links naast middel.
 - f. 2: onbekend, mogelijk bij 1.
- 28 (H/J-27/8)
- a. W-O.
 - b. $2,60 \times 0,95$; 0,30.
 - c. oversneden door graf 39.
 - d. trapezoidaal; $2,30 \times 0,50-0,40$.
 - e. ca. 1,76.
 - f. mes, ijzer, lengte 11,5; uiteinde schachtdoorn ontbreekt (56). Links naast middel.
- 29 (H-27/28)
- a. W-O.
 - b. $2,15 \times 0,90$; 0,45.
 - c. trapezoidaal; $2,00 \times 0,50-0,30$.
 - f. 1: 10 kralen, glas; 2 gesegmenteerde *Überfangperlen*, 3 segmenten van *Überfangperlen*, goudglanzend, 5 klein schijfvormig, doorzichtig blauw waarvan één vastgecorrodeerd aan fibula (55a).
 - f. 2: paar gelijkarmige fibulae, brons; lengte 3,45 en 3,4; geprofileerde contour; met putjes en groeven; dwars geplaatste haakvormige naaldhouder van brons, meegegoten, ijzeren naald, ontbreekt maar herkenbaar aan roestsporen; in ijzerroest bij beiden geringe weefselafdrukken, bij één (55b) kraal (55b en c).
 - f. 3: sierschijfje, brons; diameter 2,75; opengewerkt ornament in de vorm van rad met 4 spaken; helft ontbreekt (55).
 - f. 4: mes, ijzer; lengte 14,6; punt van lemmet ontbreekt (55d).
 - f. 1-3: op borst.
- f. 4: links naast middel.
 - g. vrouwengraf.
- 30 (G-27/28)
- a. W-O?
 - b. $0,95 \times 0,35$; 0,15.
 - g. kindergraf.
- 31 (L-28)
- a. Z-N.
 - b. $2,15 \times 0,95$; 0,53.
 - d. rechthoekig?; $1,90 \times 0,55$.
 - f. 1: mes, ijzer; lengte 11,4; houtresten aan schachtdoorn, uiteinde schachtdoorn en punt lemmet ontbreken (77a).
 - f. 2: staafje met aan één uiteinde een oog, andere einde afgebroken(?), ijzer; lengte volgens oude tekening ca. 11,5 (77, ontbreekt).
 - f. 3: 2 randscherven van kommen met naar binnen gebogen rand en 4 wandscherven, uit de hand gevormd aardewerk; verschralling tamelijk grof steengruis; oppervlak onregelmatig tengevolge van doorstekende magering, geelgrijs (77b).
 - f. 4: houtskool.
 - f. 1: waarschijnlijk links naast middel.
 - f. 2: waarschijnlijk op lichaam, iets hoger dan middel.
 - f. 3: in kuilvulling, buiten kist, noordoosthoek graf.
 - f. 4: in kuilvulling, buiten kist, zuidwesthoek graf.
- 32 (L-29)
- a. [Z-N].
 - b. $1,80 \times 0,88$; 0,82.
 - f. 1: 8 kralen: 3 groot dubbelconisch en 3 plat dubbelconisch, barnsteen, 2 cilindrische buisjes – kralen? –, doorschijnend blauw glas (70).
 - f. 2: mes, ijzer; lengte 11,75; schachtdoorn beschadigd (70a).
 - f. 1: op borst.
 - f. 2: ligging onbekend.
 - g. vrouwengraf.
- 33 (K-28)
- a. W-O.
 - b. $2,35 \times 0,85$; ?
 - d. trapezoidaal; $2,15 \times 0,50-0,35$.
 - e. 1,67.
 - f. 1: 2 kralen, glas: 1 schijfvormig, groen met *Einlagen*, 1 fragmentair buisvormig, millefiori (72a en c).
 - f. 2: ring of hangertje van ijzer- of zilverdraad; diameter 3,4; helft ontbreekt (72d).
 - f. 3: rechthoekige fibula, brons; lengte 5,0; voorzijde ingestempeld ornament; naaldhouder en naaldophanging ontbreken, brons of ijzer, soldeerplaatsen aan beide einden; naald ontbreekt, blijkt roestsporen ijzer (72).
 - f. 4: mes, ijzer; lengte 16,7; houtresten aan één zijde van schachtdoorn (72e).
 - f. 5: ovale gesp zonder beslagplaat, ijzer; lengte 3,3 cm (72b).
 - f. 1-3: midden op borst.

- f. 4: links naast middel.
f. 5: waarschijnlijk op middel bij 1–3.
g. vrouwengraf.
- 34 (K-28/29)
a. W-O.
b. $2,60 \times 0,85$; 0,40.
c. verbreding langs grootste deel noordzijde: instorting noordrand grafkuil.
d. rechthoekig; $2,15 \times 0,45$.
e. ca. 1,60.
f. 1: ijzerfragment, mes? (67, ontbreekt). Links naast middel.
- 35
a. W-O.
b. $3,10 \times 1,00$; 0,40.
d. rechthoekig; $2,40 \times 0,55$.
e. ca. 1,75.
f. 1: klapmes, ijzer, lengte 12,2 (66).
f. 2: mes, ijzer; lengte 14,1; uiteinde schachtdoorn ontbreekt (66a).
f. 1: op linkerzijde boven middel.
f. 2: links naast middel.
- 36 (J/K-28/9)
a. W-O.
b. $2,45 \times 1,10$; 0,20.
d. rechthoekig; $2,15 \times 0,50$.
e. 1,75.
f. 1: mes, ijzer; lengte 8,9; fragmentair, waarschijnlijk mesje uit een klapmes; aan één zijde houtresten (62).
f. 2: rechthoekige gesp zonder beslagplaat, ijzer; lengte 2,9; één korte zijde ontbreekt (62a).
f. 1: naast linker knie.
f. 2: links naast middel.
- 37 (J-28)
a. [W-O].
b. $1,50 \times 0,60$; 0,33.
f. 1: kraal: schijfvormig ondoorzichtig groen glas met *Einlagen* (64a).
f. 2: mes, ijzer; lengte 11,4 (64).
f. 1: op hals of borst.
f. 2: links naast middel.
- 38 (J-28)
a. W-O.
b. $2,30 \times 0,70$; 0,26.
d. trapezoidaal; $2,10 \times 0,50$ –0,35.
e. 1,50.
f. 1: rechthoekige fibula, brons; lengte 4,0; voorzijde versierd met groeven, arcering en *Tremolierstich*; naaldhouder en -ophanging ontbreken, vermoedelijk brons, soldeerplaatsen aan uiteinden zichtbaar; naald ontbreekt, ijzer vanwege roestsporen (63a).
f. 2: mes, ijzer; lengte 13,9 (63).
f. 1: op borst.
f. 2: links naast middel.
- g. vrouwengraf.
- 39 (H/J-28)
a. W-O.
b. $2,65 \times 0,80$; 0,30.
c. oversnijdt graf 28.
d. rechthoekig; $2,15 \times 0,50$.
e. ca. 1,66.
f. 1: mes, ijzer; lengte 17,4 (59). Links naast middel.
- 40 (H-28)
a. W-O.
b. $2,55 \times 0,75$; 0,40.
e. 1,65.
f. 1: 3 kralen van millefioriglas: 2 schijf- tot tonvormig, 1 druppelvormig (60).
f. 2: mes, ijzer; lengte 7,7; schachtdoorn en deel lemmet ontbreken (60a).
f. 1: op borst.
f. 2: rechts naast middel.
g. vrouwengraf.
- 41 (H-28)
a. W-O.
b. $2,50 \times 0,90$; 0,47.
d. rechthoekig; $2,15 \times 0,45$.
e. 1,70.
f. 1: punt van een prikkels(?), ijzer; lengte 6,2; houtresten aan schachtdoorn (58a).
f. 2: mes, ijzer; lengte 17,7; uiteinde schachtdoorn ontbreekt (58).
f. 3: klapmes(?), ijzer; lengte 9,8; aan beide zijden groef langs deel van de rug; punt lemmet ontbreekt; geen schachtdoorn: waarschijnlijk mes uit een klapmes; aan rechte uiteinde aangeroeste bot(?)fragmenten (58b).
f. 1: naast linker hiel.
f. 2: rechts naast middel.
f. 3: links naast elleboog.
g. mannengraf?
- 42 (G/H-28)
a. [W-O].
b. $2,20 \times 0,90$; 0,20.
f. 1: 5 kralen: 1 tonvormig en 1 onregelmatig-schijfvormig, barnsteen, 1 schijfvormig, doorschijnend groen, 1 schijfvormig, ondoorzichtig wit, 1 buisvormig, millefiori, glas (53).
f. 2: staaf, ijzer; lengte 12,9; op dwarsdoorsnede vierkant(?); één einde puntig(?), andere afgebroken(?); aangeroeste weefselrest (53a).
f. 1: op hals of borst.
f. 2: in opgravingsdocumentatie “mes”; links naast middel.
g. vrouwengraf.
- 43 (J-29)
a. W-O.
b. $2,10 \times 0,90$; 0,13.
d. rechthoekig; ca. $1,60 \times 0,40$.

- e. ca. 1,56.
 - f. 1: punt van prikkel(?), ijzer; lengte 11,6; houtresten aan schachtdoorn (61).
 - f. 2: mes, ijzer; lengte 16,3; houtresten aan beide zijden van schachtdoorn (61a).
 - f. 3: ovale of ronde gesp met ovaal of niervormig *Laschenbeschlag* lengte 4,8 (61b).
 - f. 4: ijzerfragment (61c, ontbreekt).
 - f. 1: naast rechter knie.
 - f. 2: links naast middel.
 - f. 3: rechts naast middel.
 - f. 4: bij 1.
- 44 (J-29)
- a. W-O.
 - b. $2,50 \times 0,90$; 0,19.
 - d. trapezoidaal; $2,35 \times 0,60-0,40$.
 - e. 1,64.
 - f. 1: punt van prikkel(?), ijzer; lengte 8,85; houtresten aan schachtdoorn (45).
 - f. 2: mes, ijzer; lengte 16,9; punt lemmet ontbreekt, schachtdoorn op twee plaatsen gebroken (45a).
 - f. 3: klapmes, ijzer; lengte 12,4; enkele losse roestfragmenten met houtresten (45b).
 - f. 1: in noordoosthoek kist.
 - f. 2: links op middel of iets daarboven.
 - f. 3: tussen benen direct onder bekken.
 - g. mannengraf?
- 45 (J-29)
- a. W-O.
 - b. $2,40 \times 0,95$; 0,35.
 - d. rechthoekig; $2,05 \times 0,45$.
 - e. 1,65.
 - f. 1: 2 kralen, glas: 1 cilindrisch – beschadigd –, ondoorzichtig roodbruin, 2 aaneen passende helften, buisvormig, millefiori (50c).
 - f. 2: ringetje of hangertje, zilver(?)draad; lengte 2,5; fragment bestaande uit de in elkaar gestrengelde draaduiteinden (50b).
 - f. 3: rechthoekige fibula, brons; lengte 5,8; voorzijde met ingeponst kettingmotief langs randen en met patroon in *Tremolierstich* op middenveld; naaldhouder brons, aangesoldeerd, grotendeels afgebroken; aan tegenoverliggende einde is de onderzijde bedekt met een grote roestklomp waarop een weefselfragment bewaard is gebleven: onder de roest verbergen zich de bronzen(?) naaldophanging en ijzeren(?) naald (50f).
 - f. 4: mes, ijzer; lengte 18,4 (50d).
 - f. 5: ovale gesp zonder beslagplaat, ijzer; lengte 3,4 (50a).
 - f. 6: staaf, aan één einde uitlopend in verbrede platte knop(?), omvat aan andere eind een ring, ijzer; lengte met ring ca. 14, diameter ring 3,3; staaf aan einde met knop gebogen, op dwarsdoorsnede rond(?), ring op dwarsdoorsnede plat-rechthoekig; staaf gebroken; op staaf kleine weefselfaafdruk-ken (50 en 50e).
- f. 1–3: op hals.
 - f. 4: links op middel.
 - f. 5–6: op borst?
 - g. vrouwengraf.
- 46 (H-29)
- a. [Z-N];
 - b. $1,80 \times 0,90$; 0,20?
 - c. paalgat op de hoeken; diepte paalgaten onbekend. Noordoostelijk paalgat oversneden door 0,14 diepe kuil, waaronder het paalgat teruggevonden is: diepte paalgat dus $>0,14$.
 - f. 1: 13 kralen: 1 schijfvormig, barnsteen – ontbreekt –, 1 klein bolvormig, doorschijnend blauw, 2 schijfvormig en 1 bolvormig, ondoorzichtig groen, 1 diamantvormig gefaceteerd, doorschijnend groen, 1 dubbelconisch, ondoorzichtig groen met *Einlagen*, 1 dubbelconisch, ondoorzichtig roodbruin met *Einlagen*, 1 platrechthoekig en 4 tonvormig, millefioriglas (54).
 - f. 2: hangertje, brons- of zilverdraad; diameter 3,45; einden tot cilindervormig oogje samengewonden, in cilindertje lijkt fragment ijzer(?)draad aanwezig; in tweeën gebroken (54a).
 - f. 3: mes, ijzer; lengte 11,1; aan beide zijden twee groeven langs deel van rug (54b).
 - f. 1–2: op hals.
 - f. 3: midden op middel.
 - g. vrouwengraf.
- 47 (H-29)
- a. [Z-N].
 - b. $2,50 \times 0,95$; ?
 - c. paalgat op beide westhoeken; diepte onbekend.
 - d. trapezoidaal; $2,15 \times 0,60-0,40$.
 - f. 1: “zwaard”, volgens oude tekening spatha, ijzer; lengte ca. 95, lengte lemmet ca. 79; vorm gevest door roest onherkenbaar (52, ontbreekt).
 - f. 2: mes, ijzer; lengte 10,2; punt van lemmet en einde schachtdoorn ontbreken; houtresten aan één zijde schachtdoorn (52a).
 - f. 3: fragmentaire ovale(?) gesp met scharnierende beslagplaat, brons; lengte onbekend; beslagplaat met spiraal- of cirkelvormige groef, tenminste drie (niet)gaatjes; delen van beugel en beslagplaat ontbreken, restant in drieën gebroken (52c).
 - f. 4: ijzerfragment: mogelijk punt van prikkel(?) (52b, ontbreekt).
 - f. 5: paardentanden (52d, ontbreken).
 - f. 1: aan westzijde van dode met gevest naar zuiden. Blijkens deze ligging graf Z-N, wat door de kistvorm wordt bevestigd. Zwaard dus links naast dode met gevest ter hoogte van elleboog en punt bij knie.
 - f. 2: links van middel, tussen 1 en wand kist.
 - f. 3: op borst.

- f. 4: in noordwesthoek kist, dus bij linkervoet.
- f. 5: in kuilvulling buiten kist aan zuidoostkant.
- g. mannengraf.

48 (H-29)

- a. Z-N?
- b. $2,70 \times 0,95$; 0,56.
- d. trapezoidaal; $2,20 \times 0,52$ –0,40.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 17,3; in drieën gebroken (51a).
- f. 2: ronde gesp met vierkant *Laschenbeschlag*, ijzer; lengte 3,0; geen doorn, waarschijnlijk nooit aanwezig geweest: *Schlaufe* (51b).
- f. 3: ijzerfragment: klapmes?; lengte 5,3; aan één uiteinde rest van ijzeren asje?; houtsporen aan beide zijden (51).
- f. 1–3: bij elkaar op of bij middel.

49 (H-30)

- a. [Z-N].
- b. $1,55 \times 0,90$; 0,15.
- c. nisje of paalgat in het midden van oostzijde. Klein paalgat op beide noordhoeken; diepte onbekend.
- d. trapezoidaal?; $1,30 \times 0,32$ –0,24.
- f. 1: 18 kralen, glas: 4 schijfvormig, ondoorzichtig groen, 1 schijfvormig, ondoorzichtig roodbruin, 1 klein bolvormig, doorzichtig groen, 1 schijfvormig, ondoorzichtig zwart met *Einlage*, 1 cilindrisch, ondoorzichtig zwart met gele ribben, 2 schijfvormig, ondoorzichtig groen met *Einlagen*, 1 platrechthoekig, 2 schijfvormig en 5 tonvormig tot dubbelconisch, millefiori (49).
- f. 2: beugelfibula, brons, gegoten; lengte 5,9; voetplaat en kopplaat beschadigd: in vorm waarschijnlijk vergelijkbaar met Wijster-Looveen graf 19:1; voet- en kopplaat met ingegroefde lijnen; in de lengte geplaatste naaldhouder onder voetplaat, brons, meegegoten, rand afgebroken; onder kopplaat twee in de lengte geplaatste doorboorde plaatjes, brons, meegegoten, waartussen roest met resten van ijzeren asje en naald(?) (49b).
- f. 3: mes, ijzer; lengte 7,9 cm; grootste deel van lemmet en schachtdoorn ontbreken (49a).
- f. 1-2: op hals of borst.
- f. 3: links naast middel.
- g. vrouwen-/kindergraf.

50 (H-30)

- a. [Z-N].
- b. $2,35 \times 1,35$; 0,75.
- c. paalgat op drie hoeken; diepte 0,40–0,50. Graf oversneden door paalgat, 0,60 diep;
- d. rechthoekig; $1,60 \times 0,50$.
- f. 1: 12 kralen: 2 groot, tonvormig, barnsteen; 4 cilindrisch, ondoorzichtig roodbruin; 2 groot, schijfvormig, ondoorzichtig blauw met *Einlagen*; 2 platrechthoekig en 2 buisvormig, millefioriglas (46).
- f. 2: 5 fragmentjes van beugelfibula als Wijster-Looveen graf 19:1, brons; rijen puntjes onder meer langs de randen, rij kruisstempeltjes langs rand(en) (46).

- f. 3: mes, ijzer; lengte ca. 13,4 cm; lemmet gebroken, deel ontbreekt; op lemmet resten van lederen schede met gegolfde naadkant langs snede; houtresten aan schachtdoorn (46b).

- f. 4: 4 ijzerfragmenten: onbepaalbaar; 1 met weefselresten; 1 mogelijk een gesp; 1 staafvormig: nagel?; 1 platrechthoekig: vuurslag of tasbeugel? (46a).

- f. 1–2: op hals.

- f. 3–4: links naast middel of iets lager.

- g. vrouwengraf.

51 (H-30)

- a. [Z-N].
- b. $2,30 \times 1,00$; 0,70.
- d. trapezoidaal; $1,85 \times 0,64$ –0,54.
- f. 1: 15 kralen: 5 schijfvormig en 1 onregelmatig tonvormig, barnsteen, 2 cilindrisch, ondoorzichtig wit, 2 rechthoekig, ondoorzichtig groen, 2 cilindrisch, ondoorzichtig wit met *Einlagen*, 1 schijfvormig, doorzichtig blauw met *Einlagen*, 2 platrechthoekig, millefiori, glas (43).
- f. 2: ovale gesp met rechthoekig *Laschenbeschlag*, ijzer; lengte 4,6 (43a);
- f. 3: gebogen en gevouwen voorwerp of aaneengeroeste voorwerpen, ijzer: ketting van grove schakels of staafvormige leden? (43a).
- f. 1: op hals.
- f. 2–3: links naast middel.
- g. vrouwengraf.

52 (J/H-31)

- a. Z-N? (of N-Z op grond van kistvorm).
- b. $1,10 \times 0,60$; 0,60.
- d. trapezoidaal; $0,70 \times 0,30$ –0,20.
- g. kindergraf.

53 (G/H-29)

- a. W-O?
- b. $1,50 \times 0,80$; 0,11.
- d. rechthoekig; $1,05 \times 0,35$.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 21,1; schachtdoorn gebroken, puntje lemmet ontbreekt (48). Links naast middel.
- g. kindergraf.

54 (H-29/30)

- a. [W-O].
- b. $2,05 \times 0,75$; 0,25.
- c. paalgat op vier hoeken, diepte 0,22–0,24.
- d. boomkist?; $>1,40 \times 0,35$.
- f. 1: 4 kralen, glas: 1 schijfvormig, doorzichtig blauw, 1 amandelvormig gefacetteerd, doorzichtig blauw, 2 platrechthoekig, millefiori (47a).
- f. 2: ringvormig hangertje, zilver(?)draad; uiteinden tot buisvormig oogje verstrengeld; diameter 1,9 (47).
- f. 1–2: op hals.
- g. vrouwengraf.

55 (H-31)

- a. Z-N?

- b. $1,25 \times 0,65$; 0,30.
 - g. kindergraf.
- 56 (K-29)
- a. Z-N.
 - b. $2,30 \times 0,80$; 0,25.
 - d. onregelmatig; $1,95 \times 0,55$.
 - e. 1,65.
 - f. 1: mes, ijzer; lengte 14,1 (35). Links naast middel.
- 57 (K-29/30)
- a. Z-N.
 - b. $2,10 \times 1,10$; 0,20.
 - c. oversneden door graf 61.
 - d. rechthoekig; $1,95 \times 0,40$.
 - e. ca. 1,60.
 - f. 1: punt van prikkel(?), ijzer; lengte 5,3; houtresten aan schachtdoorn (39c?).
 - f. 2: ovale gesp, ijzer; lengte 2,6 (39b).
 - f. 3: mes, ijzer; lengte 9,5; schachtdoorn en punt lemmet ontbreken (39a).
 - f. 4: pincet, brons; lengte 6,8; in de buiging rest van ijzeren staafe of ringetje (39).
 - f. 5: grondmonster (A, ontbreekt).
 - f. 1: rechts naast knie.
 - f. 2: op middel.
 - f. 3-4: links naast middel.
 - f. 5: ongeveer midden aan westkant buiten kist.
 - g. mannengraf?
- 58 (L-30)
- a. W-O.
 - b. $2,40 \times 1,00$; 0,22.
 - d. Rechthoekig; $2,15 \times 0,40$.
 - e. ca. 1,64.
 - f. 1: sleutel, brons; lengte 6,25; ringvormige greep en tweezijdige baard; mogelijk aan één zijde tand van baard afgebroken (30).
 - f. 2: naaldenkoker, brons; lengte 5,8; versierd met paren ribben; sterk beschadigd, waarschijnlijk beide einden ontbreken; in kokertje fragment van opgerold weefsel met corrosieresten, vermoedelijk van ijzeren(?) naald (30a).
 - f. 1-2: rechts naast middel.
 - g. vrouwengraf.
- 59 (L-30)
- a. W-O.
 - b. $2,40 \times 1,10$; 0,30.
 - c. oversnijdt graf 67.
 - d. rechthoekig; $2,05 \times 0,50$.
 - e. ca. 1,88?
 - f. 1: 39 kralen: 2 schijfvormig en 1 ongeveer tonvormig, barnsteen, 12 schijfvormig, ondoorzichtig oranje, 4 schijfvormig, ondoorzichtig groen, 1 klein bol, ondoorzichtig groen, 1 klein bol, ondoorzichtig blauw, 1 rechthoekig, ondoorzichtig roodbruin, 1 cilindrisch, doorzichtig blauw met *Einlagen*, 2 platrechthoekig, 5 tonvormig, millefiiori, 2 enigszins gefacetteerd buisvormig en 7 buisvormig, millefiiori, glas (31d).
 - f. 2: naaldenkoker, brons; lengte 8,85; aan koker een bronzen ring, thans daaraan vastgeoxideerd, oorspronkelijk mogelijk door smal lederen riempje met koker verbonden; de koker lijkt met een gewezen lapje gevuld; waarschijnlijk versierd met paren fijne groeven: alleen aan uiteinde nog zichtbaar; enkele kleine beschadigingen, onder meer aan uiteinde (31).
 - f. 3: mes, ijzer; lengte 11,7; schachtdoorn gebroken, punt lemmet ontbreekt (31c).
 - f. 4: klapmes, ijzer; lengte 9,2; één van dekplaten ontbreekt grotendeels zodat mes zichtbaar is; mes met geknikte rug (31b).
 - f. 5: 2 fragmentjes leder die oorspronkelijk tegen elkaar bevestigd waren; insnijdingen voor doorgeregende draad; van messchede? (31a).
 - f. 1: op hals.
 - f. 2: links naast middel.
 - f. 3-4: rechts naast heup.
 - f. 5: onbekend: bij 3?
 - g. vrouwengraf.
- 60 (K/L-30)
- a. W-O.
 - b. $2,30 \times 1,05$; 0,36.
 - c. paalgat aan midden hoofdzijde; diepte 0,22. Graf oversneden door twee paalgaten van vier-palenconstructie; diepte van één 0,35, andere onbekend.
 - d. trapezoidaal; $2,10 \times 0,45-0,30$.
 - e. ca. 1,50.
 - f. 1: sleutel, brons; lengte 9,15; ovale greep en eenzijdige baard; drie ribben op overgang van greep en schacht; weefselfragmenten aan baard, bij conservatie los gemaakt, thans vier fragmentjes (34a).
 - f. 2: naaldenkoker, brons; lengte 10,0; groepjes van drie omlopende groeven; langs de naad over volle lengte beschadigd, aan één einde deel rand afgebroken, maar bewaard gebleven; in de koker fragmenten van een opgerold weefsel en resten van een ijzeren(?) naald (34).
 - f. 3: opengewerkt sierschijfje, brons; diameter 2,9; ongeveer derde gedeelte met daarin drie gaatjes ontbreekt (34b).
 - f. 4: fragment van smal lederen riempje; lengte ca. 2,0, breedte 1,0; riempje gebogen en aan beide einden afgebroken; groene corrosiesporen en houtresten (34).
 - f. 5: 3 houtfragmenten (34?).
 - f. 6: fragment menselijk(?) bot met sporen groene corrosie en ijzerroest – uit dit graf geen ijzeren voorwerpen bekend – (34?).
 - f. 1-3: rechts op middel.
 - f. 4-6: op veldtekening niet aangegeven, maar waarschijnlijk wel uit dit graf: bij 1-3?
 - g. vrouwengraf.

61 (K-30)

- a. W-O.
- b. $2,70 \times 0,95$; 0,25.
- c. oversnijdt graf 57.
- d. rechthoekig; $2,30 \times 0,50$.
- e. ca. 1,50.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 14,2; groef(?) langs deel van rug aan één(?) zijde; houtresten aan één zijde schachtdoorn; aankoetsel van lederen schede(?) aan benedendeel lemmet; punt lemmet gebroken, einde schachtdoorn ontbreekt (37).
- f. 2: 11 wandscherven, uit hand gevormd aardewerk; verschaald met grof kwarts(?)gruis; oppervlak ruw en pokdalig, geelbruin; 9 van deze met horizontale en verticale rijen 'wikkeldraadachtig' ornament; alle van één pot (37a-d).
- f. 3: grondmonster (B, ontbreekt).
- f. 1: links naast middel tussen middel en arm.
- f. 2: binnenkant linker knie: grafgift?
- f. 3: zuidoosthoek graf buiten kist.

62 (K-30)

- a. W-O.
- b. $2,30 \times 0,90$; 0,30.
- c. noordoosthoek oversneden door ronde kuil; diepte 0,20.
- d. trapezoidaal; $2,00 \times 0,50-0,30$.
- e. ca. 1,60.
- f. 1: mes, ijzer; lengte ca. 15; deel lemmet bij schachtdoorn ontbreekt (40).
- f. 2: randscherf van halsloze kom, uit hand gevormd aardewerk; verschaald met grof steengruis; oppervlak min of meer glad, zwartgrijs (38).
- f. 3: wandscherfje als 2; zwart aankoetsel aan binnenkant (38).
- f. 4: wandscherfje met 'wikkeldraadachtig' ornament; zelfde pot als graf 61:4 (38?).
- f. 5: grondmonster (C, ontbreekt).
- f. 1: links naast of op middel.
- f. 2-4: binnenkant linker knie; grafgift?
- f. 5: zuidoosthoek graf buiten kist.

63 (K-30)

- a. W-O? (of O-W op grond van vorm kist).
- b. $1,40 \times 0,50$; 0,05.
- c. trapezoidaal; $1,15 \times 0,50-0,35$.
- g. kindergraf.

64 (J-30)

- a. W-O?
- b. $1,70 \times 0,75$; 0,40.
- c. oversnijdt graf 69.
- f. 1: mes, ijzer, ontbreekt (41). Links(?) naast middel.

65 (J-30)

- a. [W-O].
- b. $1,95 \times 0,75$; 0,32.
- d. rechthoekig; $1,35 \times 0,30$.
- f. 1: 6 kralen; 1 schijfvormig, ondoorzichtig groen, 1 klein schijfvormig, ondoorzichtig geel, 1 klein bolvormig,

ondoorzichtig roodbruin, 2 schijfvormig, ondoorzichtig roodbruin met *Einlagen*, 1 buisvormig, millefiori (42).

- f. 2: mes, ijzer; lengte 10,35; puntje schachtdoorn ontbreekt 42a.
- f. 1: op hals.
- f. 2: links naast middel.
- g. kindergraf, meisje.

66 (J-30)

- a. [W-O].
- b. $2,45 \times 1,00$; 0,40.
- c. langs zuidrand één ronde en twee rechthoekige kuilen of paalgaten, waarvan één graf oversnijdt; diepte 0,25-0,35
- d. rechthoekig; $2,00 \times 0,40$.
- f. 1: 9 kralen: 2 schijfvormig, barnsteen, 1 schijfvormig, ondoorzichtig oranje, 1 schijfvormig, ondoorzichtig groen, 1 cilindrisch gefacetteerd, ondoorzichtig groen, 1 bolvormig en 1 schijfvormig, ondoorzichtig wit met *Einlagen*, 2 plat-rechthoekig, millefiori, glas (44).
- f. 2: mes, ijzer; lengte 17,7; houtresten aan één zijde schachtdoorn (44a).
- f. 1: op hals.
- f. 2: links naast bovenbeen.
- g. vrouwengraf.

67 (L-30)

- a. Z-N.
- b. $1,95 \times 0,40$; 0,15.
- c. oversneden door graf 59.
- e. ca. 1,76.

68 (J-30)

- a. Z-N? (sterk afwijkende oriëntatie).
- b. $1,45 \times 1,00$; 0,55.
- c. waarschijnlijk geen graf. Paalgat op zuidoosthoek; diepte onbekend.

69 (J-30)

- a. Z-N? (sterk afwijkende oriëntatie).
- b. $1,70 \times 0,85$; 0,39.
- c. mogelijk geen graf. Oversneden door graf 64.

70 (N-27)

- a. [Z-N].
- b. $2,00 \times 0,95$; 0,50.
- c. zuidoosthoek perceelscheiding niet opgegraven.
- d. rechthoekig; $1,90 \times 0,55$; 0,27.
- f. 1: 24 kralen: 1 schijfvormig, 1 tonvormig, 1 dubbelconisch en 1 langovaal, barnsteen, 3 rechthoekig, ondoorzichtig roodbruin, 1 gefacetteerd cilindrisch, ondoorzichtig roodbruin, 2 klein bolvormig, ondoorzichtig roodbruin, 2 schijfvormig, ondoorzichtig groen, 1 schijfvormig, doorzichtig blauw, 1 klein schijfvormig, doorzichtig lichtgroen, 2 cilindrisch, doorzichtig blauw met *Einlagen*, 1 schijfvormig, doorzichtig lichtgroen met *Einlagen*, 1 schijfvormig, ondoorzichtig wit met *Einlagen*, 2 schijfvormig, ondoorzichtig roodbruin met *Einlagen*, 4 tonvormig, millefiori, glas (86).

- f. 2: mes, ijzer, lengte 11,35; houtresten aan schachtdoorn (86a).
- f. 3: 2 grondmonsters van zoden (B, ontbreken).
- f. 1: op hals.
- f. 2: links naast middel.
- f. 3: midden noordkant binnen kist.
- g. vrouwengraf.
- 71 (N-28).
- a. Z-N? (of [Z-N] op grond van vorm kist).
- b. $2,05 \times 0,95$; 0,20.
- d. trapezoidaal; $2,00 \times 0,52$ –0,40.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 13,55 (82). Links naast middel.
- 72 (N-28)
- a. W-O.
- b. ca. $2,60 \times 0,90$; 0,25.
- c. westrand op perceelscheiding niet opgegraven. Aan zuidzijde één zes-palen- en twee vier-palenconstructies.
- d. rechthoekig? $2,00 \times 0,50$.
- e. 1,65.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 11,85; lemmet aan rug en snede beschadigd, punt lemmet ontbreekt. Links naast middel.
- 73 (O-28)
- a. W-O.
- b. $2,40 \times 0,80$; 0,06.
- c. oversnijdt graf 74.
- d. rechthoekig; $2,00 \times 0,45$.
- e. 1,60.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 8,2; aan beide zijden groef langs deel rug; benedendeel lemmet ontbreekt (84a).
- f. 2: 9 fragmenten van staafje met ringvormig omgebogen uiteinde, ijzer: sleutel?; lengte 10,1; rechthoekig(?) op dwarsdoorsnede (84).
- f. 1–2: links naast middel.
- g. vrouwengraf?
- 74 (N/O-28)
- a. [Z-N].
- b. $>1,70$ (maximaal $2,40$) $\times 0,80$; 0,13.
- c. oversneden door graf 73 – en 75? –.
- f. 1: “zwaard”, ijzer; blijktens oude tekening ontbraken gevest en punt lemmet; thans lengte ca. 67; blijktens piramidale knoppen: spatha; ontbreekt (69e).
- f. 2: paar holle piramidale knoppen, brons; aan bases $1,8 \times 1,5$ en $2,0 \times 2,0$; aan onderzijde staafvormig beugeltje waarin nog resten van lederen riempje (69c en d).
- f. 3: mes, ijzer, lengte 14,6; houtresten aan schachtdoorn (69).
- f. 4: ronde ring, brons; diameter 3,0; rond op dwarsdoorsnede (69a).
- f. 5: ijzerfragment: blijktens oude tekening rechthoekig beslag of riemtong?; lengte ca. 3,6, breedte ca. 2,5; ontbreekt (69b).
- f. 1: links naast lichaam van elleboog tot knie met punt naar beneden.
- f. 2–5: tussen benedendeel spatha en bovenbeen.
- 75(N/O-28/9)
- a. W-O?
- b. $>1,60 \times 0,90$; ca. 0,00?
- c. oversnijdt graf 74? Alleen oosthelft waargenomen.
- f. 1: punt van prikkel(?), ijzer; lengte 11,3 cm (68). Tussen bovenbenen?
- g. mannengraf?
- 76 (N-28/29)
- a. W-O?
- b. $2,65 \times 0,90$; 0,38.
- f. 1: blijktens oude tekening sax, ijzer; lengte ca. 78; ontbreekt (78).
- f. 2: punt van prikkel(?), ijzer; houtresten aan schachtdoorn; lengte 7,3 (78g).
- f. 3: klapmes, ijzer; één dekplaat met deel mes afgebroken; lengte 9,0 (78c).
- f. 4: 2 fragmenten van pincet met brede bek, ijzer; lengte 5,1 (78b en d).
- f. 5: gesp met rechthoekige(?) beugel – en smal *Laschenbeschlag*? –, ijzer; dwarsgroeven op beugel; bovenop gesp fragment van ca. 1,5 cm breed lederen riempje; lengte 4,2 (78f).
- f. 6: 3 fragmenten van twee priksoren, ijzer; beugels driehoekig op dwarsdoorsnede; benedeneind van beugels – boven de afgebroken riemopening? – geprofileerd; vrij lange conische prikkels, waarvan één aan basis nog ingelegd met omlopende messingdraad; lengte 8,6 (78e).
- f. 7: halsloze kom, uit hand gevormd aardewerk (78a).
- f. 1: links(?) naast lichaam van middel tot onderbeen.
- f. 2–6: ligging onbekend: mogelijk tijdens opgraving niet als afzonderlijke voorwerpen opgemerkt omdat zij samengeroest waren met sax?
- f. 7: naast of iets lager dan rechter(?) voet.
- g. mannengraf.
- 77 (N-28/29)
- a. W-O?
- b. $2,50 \times 0,80$; 0,29.
- d. trapezoidaal; $2,25 \times 0,44$ –0,36.
- 78 (M/N-28/9)
- a. W-O.
- b. $2,60 \times 0,90$; 0,27.
- d. trapezoidaal; $2,00 \times 0,55$ –0,40.
- e. 1,75.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 15,9; benedendeel lemmet ontbreekt (80). Links naast de heup.
- 79 (M-29)
- a. Z-N.
- b. $1,65 \times 1,00$; ?
- d. trapezoidaal; $1,50 \times 0,40$ –0,32.
- f. 1: 7 kralen: 2 schijfvormig, 2 langovaal en 1 onregelmatig gevormd, barnsteen, 1 cilindrische, ondoorzichtig roodbruin, 1 fragmentair buisvormig, millefiori, glas (75).
- f. 2: mes, ijzer; lengte 10,9; vastgeroest enkele fragmentjes

menselijk(?) bot (75a).

- f. 3: wandscherfje, uit hand gevormd aardewerk; verschaald met tamelijk fijn steengruis; oppervlak glad, bruin (75a).
- f. 1: op hals en borst.
- f. 2–3: links naast middel of bovenbeen.
- g. vrouwengraf.

80 (N/O-29)

- a. W-O.
- b. $2,80 \times 1,10$; 0,26.
- d. trapezoidaal; $2,00 \times 0,48$ –0,40.
- e. 1,77.

81 (N/O-29)

- a. [W-O].
- b. $2,50 \times 0,80$; 0,25.
- f. 1: 6 kralen: 1 tonvormig, en 1 langovaal, barnsteen, 1 cilindrisch, ondoorzichtig roodbruin met *Einlagen*, 1 beschadigd buisvormig, en 2 gefacetteerd buisvormig millefiori, glas (76).
- f. 2: mes, ijzer; lengte 15,4; punt lemmer ontbreekt (76a).
- f. 1: op hals of borst.
- f. 2: midden op middel.
- g. vrouwengraf.

82 (N-29)

- a. W-O?
- b. $1,30 \times 0,70$; 0,16.
- f. 1: wandscherfje, uit hand gevormd aardewerk; verschaald met grof steengruis; oppervlak glad, bruin (73). Midden in grafkuil – op bodem?
- g. kindergraf.

83 (O-31)

- a. Z-N?
- b. $1,30 \times 1,05$; 0,49.
- d. rechthoekig; $1,10 \times 0,30$.
- g. kindergraf.

84 (O-32)

- a. W-O?
- b. $1,00 \times 0,80$; 0,42.
- g. kindergraf?

85 (N-31)

- a. [Z-N].
- b. $0,80 \times 0,35$; 0,50.
- f. 1: 12 kralen: 1 onregelmatig gevormd, barnsteen, 1 rechthoekig, ondoorzichtig groen, 1 bolvormig en 1 schijfvormig, ondoorzichtig roodbruin, 1 cilindervormig, ondoorzichtig wit, 1 cilindrisch, ondoorzichtig zwart, 1 schijfvormig, ondoorzichtig geel, 1 buisvormig, ondoorzichtig wit met *Einlagen*, 2 tonvormig en 2 schijfvormig, ondoorzichtig roodbruin met *Einlagen*, glas (23). Aan zuidwestkant graf = links naast hals?

86 (N-32)

- a. Z-N.
- b. $1,85 \times 0,75$; 0,40.
- c. oversneden door P4.

e. 1,60.

- f. 1: 5 kralen van glas: 3 schijfvormig, ondoorzichtig wit, 1 schijfvormig, ondoorzichtig roodbruin, 1 vrij groot schijfvormig, ondoorzichtig wit glas met *Einlagen* (25).
- f. 2: paar *Stützarmfibulae*, brons; lengtes 3,7 en 3,8; resten van ijzeren naald en spiraal in klomp roest en zand; *Stützarmen* met groeven, voet met groeven, langs zijranden voet facet; Böhme type Perlberg, maar beugel en voet atypisch (25c en d).
- f. 3: smalrechthoekig gordelbeslag aan één einde uitlopend in oog, brons; lengte 4,6; groeven, langs zijden facetten, twee putjes op overgang naar oog; nietgat aan ene einde en op overgang naar oog, tegenover dit laatste ook nietgat in oog; oog op buiging uitgesleten (25a).
- f. 4: 2 fragmenten van ringetjes, brons; diameter ca. 1,5; uitgesleten op twee tegenover elkaar gelegen plaatsen en op die plaatsen gebroken: mogelijk van 3 (25).
- f. 5: fragment *Zwiebelknopf*fibula, door vuur aangetast, brons; bewaard gebleven de gegolfde kam op bovenzijde *Stützarm* en plat gesmolten uiteinde beugel met eveneens gesmolten rest van middelste knop (25b).
- f. 6: ijzer(?)fragmentje en enkele – niet gecremeerde – fragmenten van menselijk bot (25).
- f. 1: op hals.
- f. 2–3, 5: op borst.
- f. 4, 6: onbekend. Beenderresten deels van schedel, deels van pijpbeenderen.
- g. vrouwengraf.

87 (O-32/33)

- a. W-O.
- b. $2,50 \times 0,95$; 1,04.
- c. langs westdeel van lange wanden grafkuil is rij korte en smalle – enkele centimeters brede – banden van "bruine substantie" – aldus vermelding op veldtekening – waargenomen. Deze bevinden zich enkele centimeters binnen de grafwanden en buigen op sommige plaatsen iets naar binnen (Van Es & Ypey, 1977: Abb. 4). De bandjes zouden afdrukken van verticaal geplaatste, ca. 10 cm brede planken kunnen zijn: kuil met hout afgezet?
- d. rechthoekig-lange zijden naar binnen gedrukt; $2,35 \times 0,55$.
- e. 1,65 à 1,70 m.
- f. zie Van Es & Ypey, 1977 en Bijlage 1.
- g. vrouwengraf ('Prinses' van Zweelo).

88 (N-32)

- a. W-O?
- b. $1,70 \times 0,90$; 0,77.
- c. kist aan noordzijde kuil.
- d. trapezoidaal; $1,30 \times 0,40$ –0,30.
- f. 1: spitsbeker, lichtgroen glas; hoogte 13,5 cm; onder de enigszins uitgebogen afgeronde rand spiraalvormig opgelegde glasdraad met 15 omlopende windingen; wand verder schuin gegroefd (24). Tegen midden westzijde in kist: achter hoofd?

- g. kindergraf.
- 89 (E-32/33)
- a. [W-O].
- b. $2,45 \times 0,70$; 0,24.
- c. noordwestpunt bij zandwinning vergraven.
- f. 1: 6 kralen: 1 onregelmatig gevormd, barnsteen, 2 schijfvormig, ondoorzichtig roodbruin, 1 rechthoekig, ondoorzichtig groen, 2 diamantvormig gefacetteerd, doorzichtig blauw met *Einlagen*, glas(19).
- f. 2: *komponierte Scheibenfibel*, brons; diameter 3,2; grondplaat met bronzen naald en naaldhouder, vrijwel intact, ijzeren as door spiraal, spiraal opgehangen aan één bronzen plaatje; van bovenplaat klein fragment bewaard gebleven: *Pressblech*, brons, parelrand langs rand(?), daarbinnen waarschijnlijk *Kerbschnitt*versiering; tussen boven- en onderplaat restant van vulmateriaal, thans grijsgroen (19a?).
- f. 3: mes, ijzer; lengte 14,6; schachtdoorn ontbreekt; houtresten op overgang van schachtdoorn naar lemmer (19b). Bij mes fragmentje ijzer(roest) met aan binnenzijde houtresten.
- f. 1: op hals of borst.
- f. 2–3: ligging onbekend. Niet zeker dat 2 uit dit graf komt omdat de fibula niet op veldtekening is vermeld en vondstnummer 39c draagt. Oude tekening beeldt haar echter af met nummer 19a.
- g. vrouwengraf.
- 90 (E-32/33)
- a. W-O?
- b. $2,15 \times 0,55$; 0,02.
- 91 (D-32/33)
- a. W-O?
- b. $2,40 \times 1,10$; 0,18.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 14,6; gebroken (11). Links(?) naast middel.
- 92 (D-32)
- a. W-O?
- b. $0,85 \times 0,25$; ?
- g. kindergraf.
- 93 (D-32/33)
- a. W-O?
- b. $2,50 \times 1,05$; 0,25.
- f. 1: punt van prikkel(?), ijzer; lengte 10,2; restant van schachtring, ijzer, waarin houtresten (9).
- f. 2: ovale gesp zonder beslag, ijzer; lengte 3,1 (9a, oorspronkelijk waarschijnlijk 8).
- f. 3: fragment van ovale gesp zonder beslag, ijzer; lengte thans 2,5 (8, moet zijn waarschijnlijk 3 en dan afkomstig uit graf 101).
- f. 1: naast rechter(?) onderbeen of voet.
- f. 2–3: op middel. Aanwezigheid van tweede gesp bij voet is onwaarschijnlijk: veldtekening vermeldt onder vondstnummer 9 alleen “ijzer”, wat waarschijnlijk slaat op pas na reiniging in laboratorium ROB herkende ‘prikkel’. De

thans 9a genummerde gesp is waarschijnlijk het oorspronkelijke vondstnummer 8: veldtekening vermeldt onder dat nummer “gesp”. Het thans 8 genummerde gespfragment was waarschijnlijk in werkelijkheid nummer 3 uit graf 101.

- 94(C/D-32/3)
- a. W-O?
- b. $3,25 \times 1,10$; 0,31.
- f. 1: fragment mes, ijzer; lengte 10,7; schachtdoorn en deel van lemmer ontbreken; aan één zijde resten van hout en leder(?) (18). Links naast middel.
- 95 (C-32/33)
- a. W-O.
- b. $2,50 \times 0,60$; 0,02.
- 96 (C-32/33)
- a. [W-O].
- b. $2,30 \times 0,90$; 0,38.
- f. 1: 21 kralen: 2 min of meer amandelvormig, amethyst, 1 schijfvormig, barnsteen, 1 buisvormig gefacetteerd, 1 rechthoekige 1 dubbelconisch en 3 schijfvormig, ondoorzichtig roodbruin, 2 schijfvormig, ondoorzichtig oranje, 1 schijfvormig, ondoorzichtig geel met *Einlagen*, 1 cilindrisch, ondoorzichtig wit met *Einlagen*, 1 groot schijfvormig, ondoorzichtig wit(?) met *Einlagen*, 2 tonvormig, 1 platdubbelconisch en 4 buisvormig – waarvan 1 fragmentair –, millefiori, glas (1). Op de hals.
- g. vrouwengraf.
- 97 (E-33)
- a. W-O?
- b. $>2,10 \times 1,00$; 0,23.
- c. gedeeltelijk vergaven bij zandwinning.
- d. vorm onduidelijk; $>1,45 \times \text{ca. } 0,40$.
- f. 1: mes, ijzer; lengte $>15,3$; uiteinde schachtdoorn ontbreekt (7). Links(?) naast middel.
- 98 (E-33)
- a. W-O?
- b. $2,65 \times 0,95$; 0,27.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 13,2; uiteinde schachtdoorn ontbreekt (17). Links(?) naast of op middel.
- 99 (E-33)
- a. W-O.
- b. $3,00 \times 0,70$; 0,20.
- e. 1,80.
- f. 1: ovale gesp zonder beslag, ijzer; lengte 3,4 (16a).
- f. 2: mes, ijzer; lengte 13,4; punt lemmer en einde schachtdoorn ontbreken (16).
- f. 1–2: links naast middel.
- 100 (D-33)
- a. W-O?
- b. $2,30 \times 0,75$; 0,30.
- f. 1: 4 fragmentjes van mes, ijzer (13). Links(?) naast of op middel.
- 101 (D-33)
- a. W-O?

- b. $2,50 \times 0,75$; 0,30.
- f. 1: gesp(?), ijzer; veldtekening vermeldt “stukjes ijzer, vermoedelijk van gesp” (3). Op middel. Zie onder graf 93.

102 (C/D-33)

- a. W-O?
- b. $2,70 \times 1,00$; 0,30.
- f. 1: veldtekening vermeldt “ijzer” (12, ontbreekt). Op middel.

103 (C-33)

- a. W-O?
- b. $2,70 \times 0,70$; 0,21.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 14,3 (2). Links(?) naast middel.

104 (E-34)

- a. W-O?
- b. $2,50 \times 0,90$; 0,30.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 16,2 (10). Links(?) naast middel.

105 (E-34)

- a. W-O?
- b. $2,30 \times 0,80$; 0,26.

106 (E-33/34)

- a. W-O?
- b. $2,45 \times 0,90$; 0,16.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 11,5 (14). Midden(?) op middel.

107 (D-33/34)

- a. W-O?
- b. $2,30 \times 0,75$; 0,34.
- f. 1: mes, ijzer; lengte 15,8 (15). Links(?) op middel.

PAARDENGRAVEN

P1(N/O-30/1)

- a. N-Z.
- b. $2,40 \times 0,95$; 0,53.
- e. op rechter zij; skeletresten (28, ontbreken).

P2 (N/O-31)

- a. N-Z.
- b. $2,20 \times 1,25$; 0,30.
- e. op rechter zij; skeletresten (29, ontbreken).

P3 (N/O-31)

- a. N-Z.
- b. $2,10 \times 1,10$; 0,29.
- e. op rechter zij; skeletresten (27, ontbreken).

P4 (N/O-32)

- a. N-Z.
- b. $1,85 \times 0,70$; 0,40.
- c. oversnijdt graf 86.
- e. op rechter zij; skeletresten (22, ontbreken).

P5 (N/O-32)

- a. N-Z.
- b. $1,75 \times 0,60$; 0,24.
- c. uitstulping in midden oostwand.
- e. oprechter zij?; skeletresten (20, ontbreken).

P6 (O-33)

- a. N-Z.
- b. $1,80 \times 0,80$; 0,15.
- e. op rechter zij; skeletresten (21, ontbreken).

P7 (M-31)

- a. N-Z.
- b. $2,05 \times 1,00$; 0,70 – in midden 0,92.
- e. overeen met poten in dieper uitgegraven middendeel van kuil; skeletresten (32a, ontbreken).
- f. 1: *Zuckerhutumbo*, ijzer; bronzen strip om rand en aan basis bol; diameter 16; rand beschadigd, thans nog 5 nieten (32).
- f. 2: veldtekening vermeldt “scherven en stukje been” (32a, ontbreken).
- f. 1: in noordwestdeel graf, op bodem(?), naast voorpoten paard(?).
- f. 2: boven uit vulling graf.

Tabel 11. Overzicht van grafvormen en aantal bijgaven.

Kolom 1-2: x = oriëntatie afgeleid uit skeletresten; [x] afgeleid uit bijgaven; ? onzeker = geen skeletresten, geen bijgaven; kolom 3: oppervlakte grafkuil in m² (afgerond op 5 cm); kolom 4: diepte in meters beneden opgravingsvlak; kolom 5-7: kistvorm als aangegeven op veldtekening; kolom 9: aantal bijgaven: kralensnoer telt voor 1, maar met draadhangertjes voor 2, paar fibulae voor 2, paar sleutels voor 2, paar zwaardpiramiden voor 1, paar sporen voor 2, scherven uit vulling niet meegeteld; kolom 10-11: geslacht afgeleid uit bijgaven; kolom 13: aantal palen die tot grafconstructie behoren.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
grafnr.	Z-N	W-O	oppervlak	diepte	trapkist	rechth. kist	boomkist	skeletsporen	bijgaven	m	v	oversnijdt	palen	bijzonderheden
1		?	1,70	0,13										
2		x	1,50	0,20				x						
3		?	0,50	0,18										kindergraf
4	x		0,90	0,63				x						
5		x	0,80	?				x						
6		x	1,05	0,20				x						
7		x	1,10	0,23				x	1					
8	x		1,10	0,18				x						
9		x	1,70	0,12				x	2		x	kuil		
10		x	1,95	0,30				x	1					
11		x	1,60	0,10				x	6		x			
12	?		1,20	0,20										kindergraf
13	?		1,65	0,22										
14		x	2,35	0,20				x				graf 15		
15		x	3,00	0,60				x	3		x			
16		x	1,90	0,30								graf 15		
17	?		2,65	1,10		x			4	x			1	kringgriepel
18	x		1,95	0,60			?	x	2	x		griepel	4	
19		x	2,00	0,20				x	1					
20	?		2,00	1,00		x			4 of 5	x			1	kringgriepel
21		x	3,90?	0,45				x				griepel		
22		x	1,50	0,25				x						W-einde verstoord
23		x	2,00	0,30				x	3		x	graf 22		
24		x	2,60	0,25				x	3	x				
25		x	2,50	0,30				x	1					
26		x	2,40	0,20		x		x	2	x				
27		x	1,60	?		x		x	2					
28		x	2,47	0,30	x			x	1					
29		x	1,95	0,45	x			x	5		x			
30		?	0,33	0,15										kindergraf
31	x		2,05	0,53		?		x	2					
32	[x]		1,60	0,82					2		x			
33		x	2,00	?	x			x	5		x			
34		x	2,20	0,40		x		x	1					
35		x	3,10	0,40		x		x	2					
36		x	2,70	0,20		x		x	2					
37		[x]	0,90	0,33					2		x			kindergraf?
38		x	1,60	0,26	x			x	2		x			
39		x	2,10	0,30		x		x	1			graf 28		
40		x	1,90	0,40				x	2		x			
41		x	2,25	0,47		x		x	3	x				
42		[x]	2,00	0,20					2		x			
43		x	1,90	0,13		x		x	3 of 4	x				
44		x	2,25	0,19	x			x	3	x				

Tabel 11 (vervolg).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
grafnr.	Z-N	W-O	oppervlak	diepte	trapkist	rechth. kist	boomkist	skeletsporen	bijgaven	m	v	oversnijdt	palen	bijzonderheden
84		?	0,80	0,42										kindergraf?
85	[x]		0,30	0,50					1		x			kindergraf
86	x		1,40	0,40				x	4 of 5		x			oversneden door paardengraf P4
87		x	2,40	1,05		x		x	14		x			houten bekleding van grafkuil?
88		?	1,55	0,77	x				1					kindergraf; kist aan N-zijde grafkuil
89		[x]	1,70	0,24					3		x			NW-punt vergraven
90		?	1,20	0,02										
91		?	2,65	0,18					1					
92		?	0,20	?										kindergraf
93		?	2,60	0,25					2					
94		?	3,60	0,31					1					
95		x	1,50	0,02				x						
96		[x]	2,05	0,38					1		x			
97		?	2,10	0,23		?			1					gedeeltelijk vergaven
98		?	2,50	0,27					1					
99		x	2,10	0,20				x	2					
100		?	1,70	0,30					1					
101		?	1,90	0,30					1					
102		?	2,70	0,30					1?					
103		?	1,90	0,21					1					
104		?	2,25	0,30					1					O-zijde vergraven
105		?	1,85	0,26										
106		?	2,20	0,16					1					
107		?	1,70	0,34					1					
P1	x		2,30	0,53				x						
P2	x		2,75	0,30				x						
P3	x		2,30	0,29				x						
P4	x		1,30	0,40				x				graf 86		
P5	x		1,05	0,24				x						uitstulping aan O-wand
P6	x		1,45	0,15				x						
P7	x		2,05	0,70-0,92				x	1					paard 'staat'

grafnr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
66							1		9									
70							1		24									
73							1											ijzeren staafje
79							1		6									
81							1		6									
93			1					1										
99							1	1										
3 bijgaven																		
15							1	1	1									
23							1?		1				1?					
24	1?		1				1											
41			1			1	1											
43			1				1	1										ijzerfragment
44			1			1	1											
46							1		13	1								
47	1						1	1										ijzerfragment paardentuig
48						1?	1	1										
49							1		18		1							
50							1		12		1							ijzerfragment
51								1	15									
60												1	1	1				ijzer; schakels
89							1		6		1							
4 bijgaven																		
17			1		1	1	1											
20			1		1			1										vuursteen; 'roest'
57			1		1		1	1										
59						1	1		39					1				
5 bijgaven																		
33							1	1	2	1	1							
74	1	1					1											ijzerfragment, bronzen ring
86									5		2 of 3							
29							1		10		2	1						bronzen beslag, bronzen ring, ijzerfragment
6 bijgaven																		
45							1	1	2	1	1							ijzeren staafje
7 bijgaven																		
11							1				2	1	2	1				
8 bijgaven																		

Tabel 13. Ligging van de grafgraven: l. = links, r. = rechts, x = zeker (vanwege skeletresten), [x] = waarschijnlijk (vanwege bijgaven), ? = mogelijk.

<i>mes</i>	<i>l. naast middel</i>	<i>op middel</i>	<i>r. naast middel</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>				
10	x			
11	x?			
15	x?			
17			?	rechter knie?
18	x			
19	x			
20?				links naast hoofd? lanspunt?
23	x			
24	x			
25	x			
26	x			
27	x			
28	x			
29	x			
31	x?			
32				onbekend
33	x			
34	x			mes?
35	x			
36				linker knie; klapmes?
37	[x]			
38	x			
39	x			
40			x	(deze graven naast elkaar)
41			x	
43	x			
44		l. x		
45		l. x		
46		[x]		
47	[x]			
48		?		
49	[x]			
50	[x]			
53	?			
56	x			
57		x		
59			x	
61	x			
62	x			
64	?			
65	[x]			
66	[x]			
70	[x]			
71			?	
72	x			
73	x			
74	?			
78	x			

Tabel 13 (vervolg).

<i>mes</i>	<i>l. naast middel</i>	<i>op middel</i>	<i>r. naast middel</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>				
79	x			
81		[x]		
89				onbekend
91	?			
94	?			
97	?			
98	?			
99	x			
100	?			
103	?			
105	?			
106		?		

<i>klapmes</i>	<i>l. naast middel</i>	<i>op middel</i>	<i>r. naast middel</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>				
17			?	
20?	?			
35	x			hoger dan middel
41	x			naast elleboog
44		x		tussen de benen net onder bekken
48?		x		of bij middel
59			x	naast heup
76				onbekend: links naast lichaam met zwaard?

<i>prikkel</i>	<i>l. naast voet</i>	<i>r. naast voet</i>	<i>tussen benen ca. knie</i>	<i>l. naast bovenarm</i>
<i>grafnr.</i>				
17				?
20	?			
24		x		
26			x	
41	x			
43			x naast r.knie	
44	x			
47			x naast r.knie	
75			? tussen bovenbenen	
76				? (onzeker waar precies) eventueel bij zwaard
93		?		

<i>zwaard/sax</i>	<i>l. naast onderarm/bovenbeen</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>		
18	x	
24?	x middel	naast middel; saxpunt?
49	[x]	elleboog tot knie
74	?	elleboog tot knie; punt naar beneden
76	?	middel tot onderbeen

Tabel 13 (vervolg).

<i>pinct</i>	<i>l. naast middel</i>	<i>r. naastmiddel</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>			
17		?	
57	x		
76	x		onbekend: eventueel bij zwaard

<i>sporen</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>	
76	onbekend: eventueel bij zwaard??

<i>kralen</i>	<i>op hals/borst</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>		
15	x	
23	x	
29	x	
32	[x]	
33	x	
37	[x]	
40	x	
42	[x]	
45	x	
46	[x]	
49	[x]	
50	[x]	
51	[x]	
54	[x]	
59	x	
65	[x]	
66	[x]	
70	[x]	
79	x	
81	[x]	
85	[x]	links? naast hals
86	x	
87	x	'prinses' ook gordel op middel
89	[x]	
96	[x]	

<i>hangers</i>	<i>op hals/borst</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>		
33	x	
45	x	
46	[x]	
54	[x]	
87?	x	

Tabel 13 (vervolg).

<i>fibulae</i>	<i>op borst</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>		
11	x	paar: links en rechts op borst, verschillende hoogte
29	x	
33	x	
38	x	
45	x	hoog op de borst = hals
49	[x]	
50	[x]	op hals
86	x	
87	x	+ paar schijffibulae op schouders: 'prinses'
89		onbekend

<i>sierschijf</i>	<i>op middel</i>	<i>l naast middel</i>	<i>op borst</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>				
9	x			
11		x		
29			x	geen sleutels/naaldenkoker
60	x r			

<i>sleutels</i>	<i>op middel</i>	<i>op l heup</i>	<i>r naast middel</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>				
9?	x			sleutel? ijzer
11	x?			waarschijnlijk nog links op middel
23?		x		sleutel?
58			x	
60	x r			
87	x l			

<i>naaldenkoker</i>	<i>op middel</i>	<i>l. naast middel</i>	<i>r naast middel</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>				
11		x		
58			x	
59		x		
60	x r			

<i>pot/glas</i>	<i>bij r voet</i>	<i>l naast hoofd</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>			
76	?		pot
87		x	pot
88		?	glas; achter hoofd

Tabel 13 (vervolg).

<i>gespen</i>	<i>op middel</i>	<i>l naast middel</i>	<i>r naast middel</i>	<i>diversen</i>
<i>grafnr.</i>				
15	x			of links naast middel
20				onbekend
27				onbekend: links naast middel?
33	x			waarschijnlijk op middel
36		x		
43			x	
45				op de borst?
47	[x]			bronzen gesp: zwaard?
48	?			
51		[x]		
57		x		
76				onbekend: eventueel bij zwaard
93	?			
99		x		
101	?			

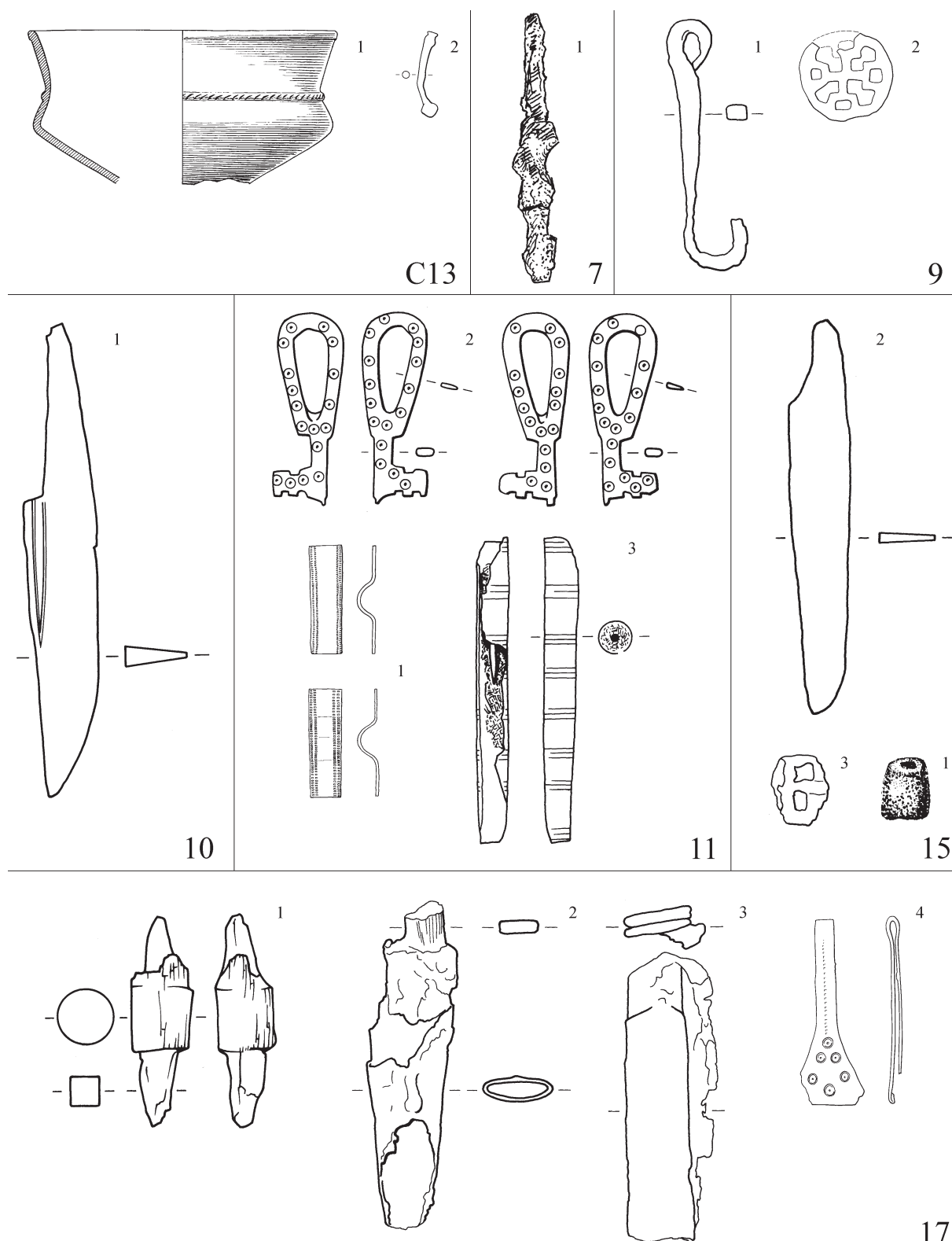

Fig. 19. Zweeloo 1952: vondsten uit de graven, met uitzondering van graf 87 (de 'Prinses'). Nummering overeenkomstig de beschrijvingen in de catalogus. De vondsten uit graf 87 zijn afgebeeld in de figs 22-25 bij Bijlage I. Kleurenafbeldingen van kralen uit de graven 32, 40, 42, 46, 49, 50, 51, 54, 59, 65, 66, 70, 81, 85, 89 en 96 zijn te vinden in fig. 20 (achter Literatuur). C13/1: 1/4, 15/1: 1/1; overige 1/2.

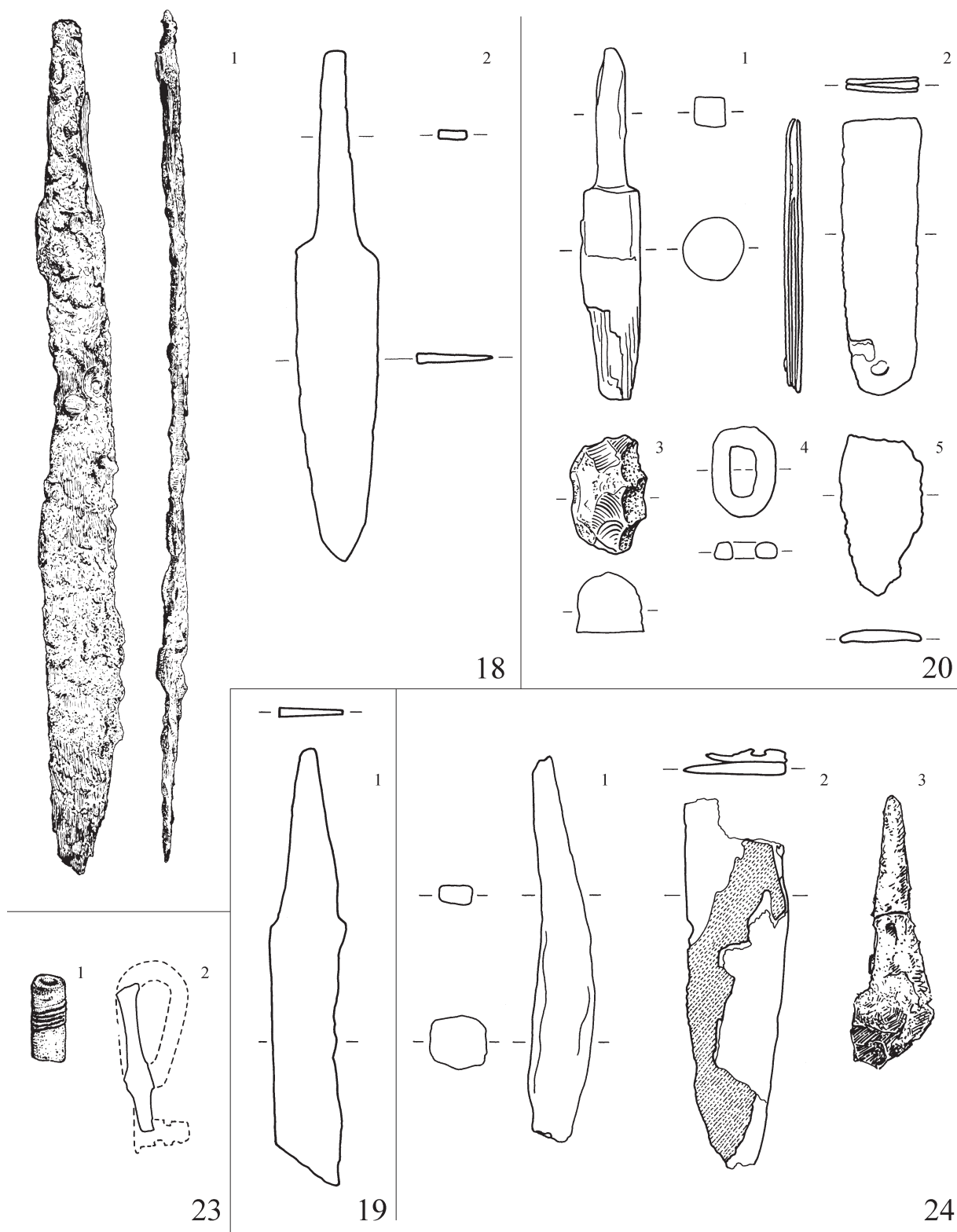

Fig. 19 (vervolg). 18/1: 1/4; 23/1: 1/1; overige 1/2

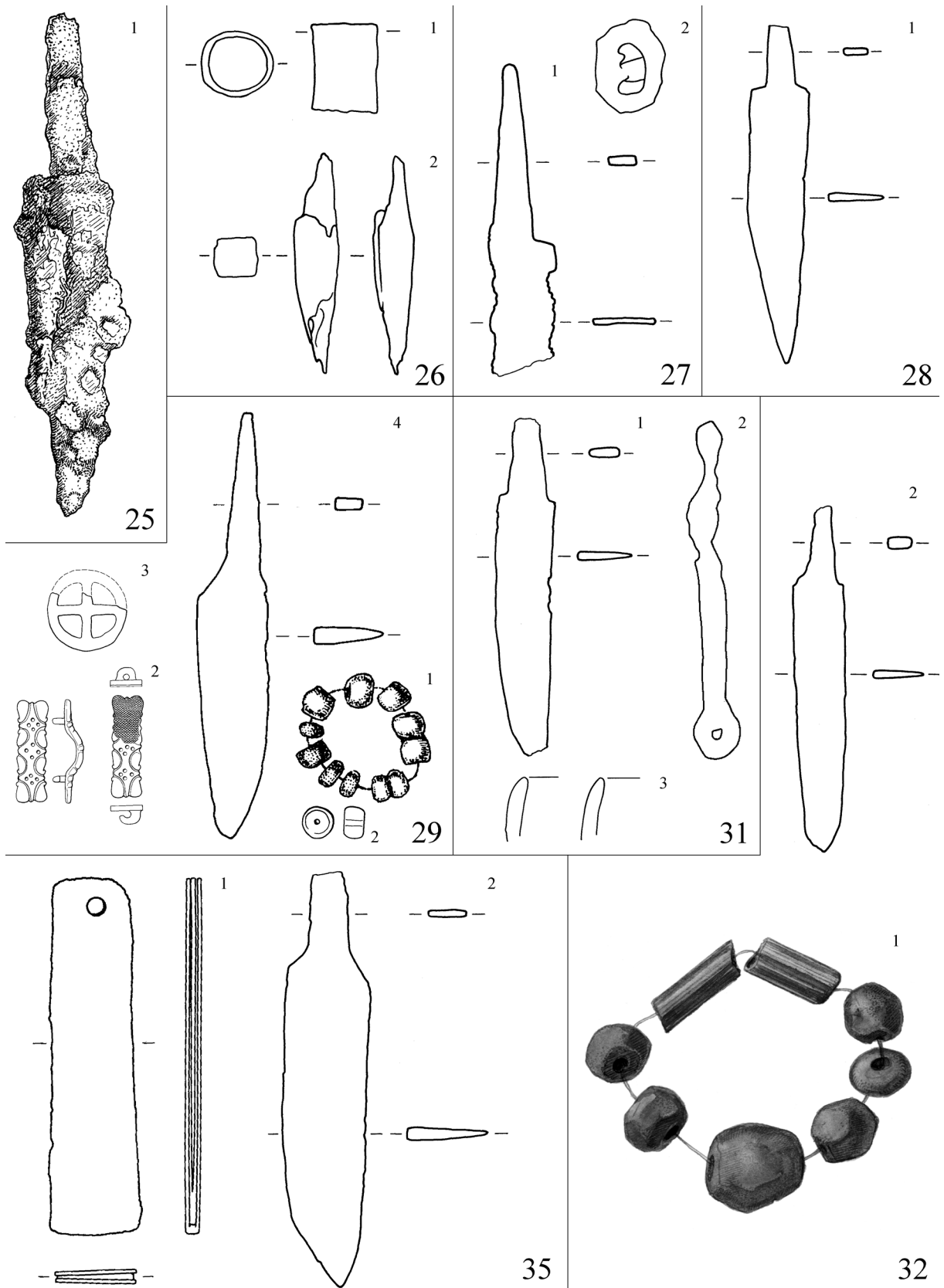

Fig. 19 (vervolg). 29/1 + kraal 2 en 32/1: 1/1; 31/3: 1/4; overige 1/2. Voor 32/1 zie ook fig. 20.

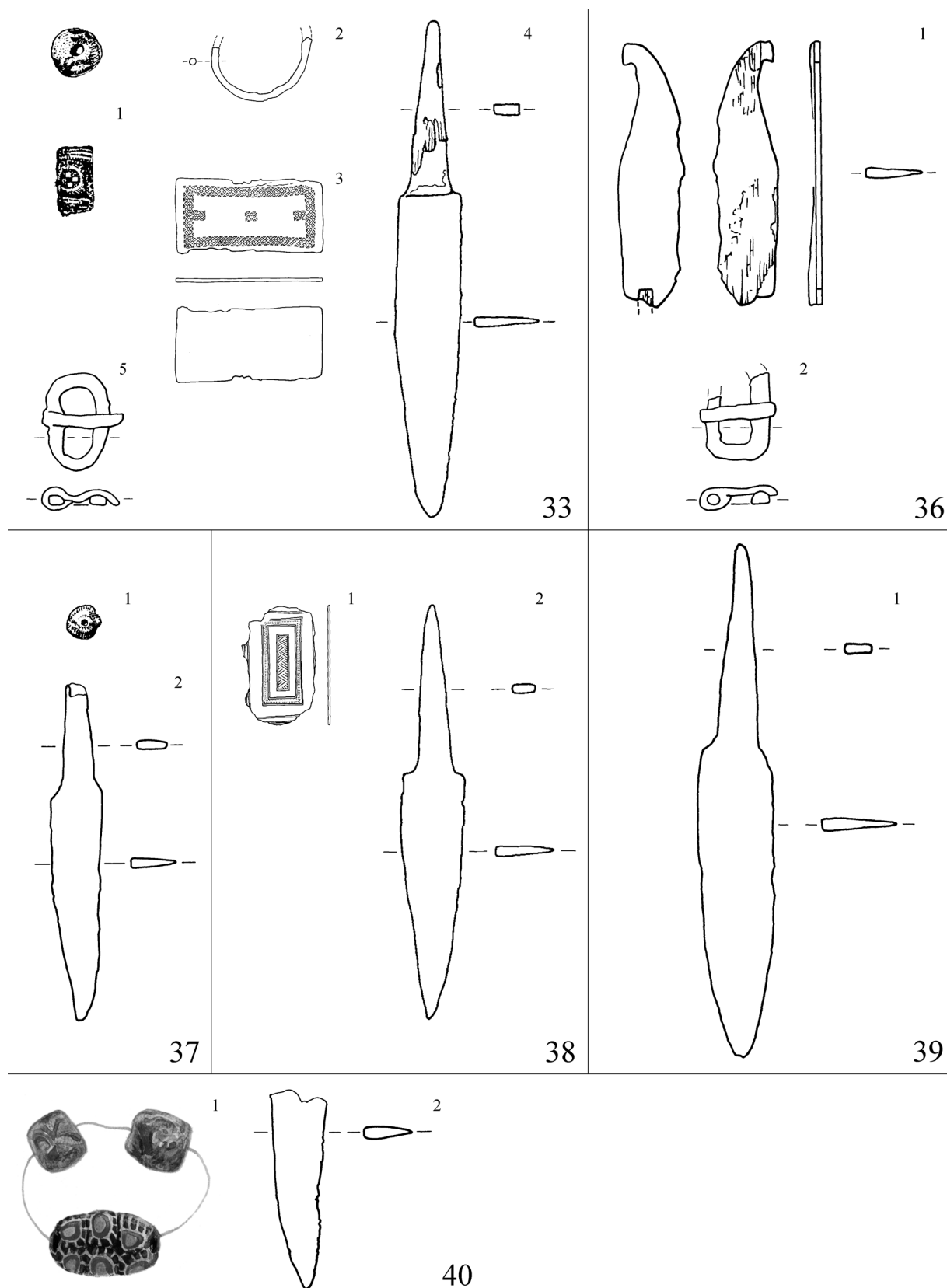

Fig. 19 (vervolg). 33/1, 37/1 en 40/1: 1/1; overige 1/2. Voor 40/1: zie ook fig. 20.

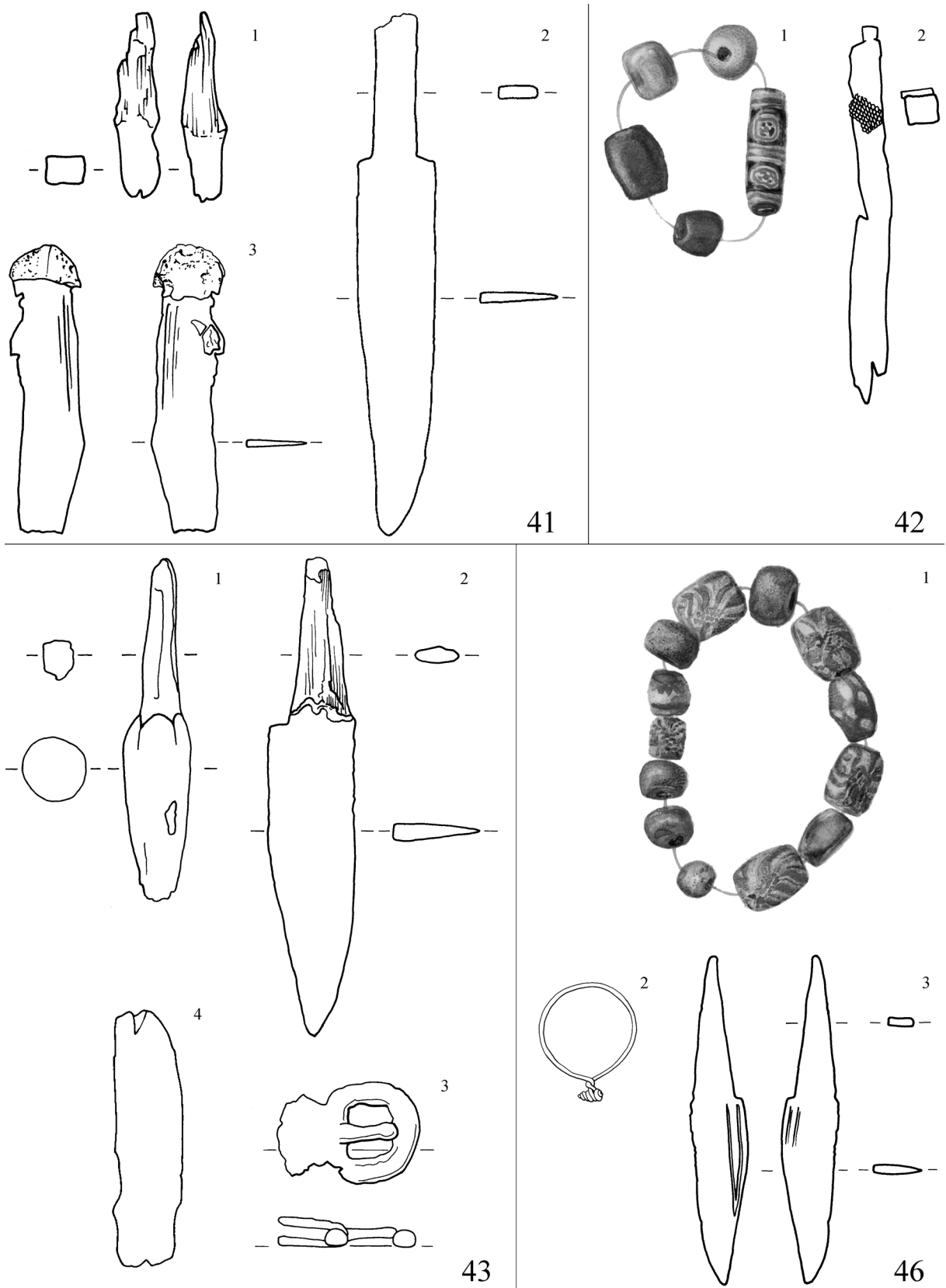
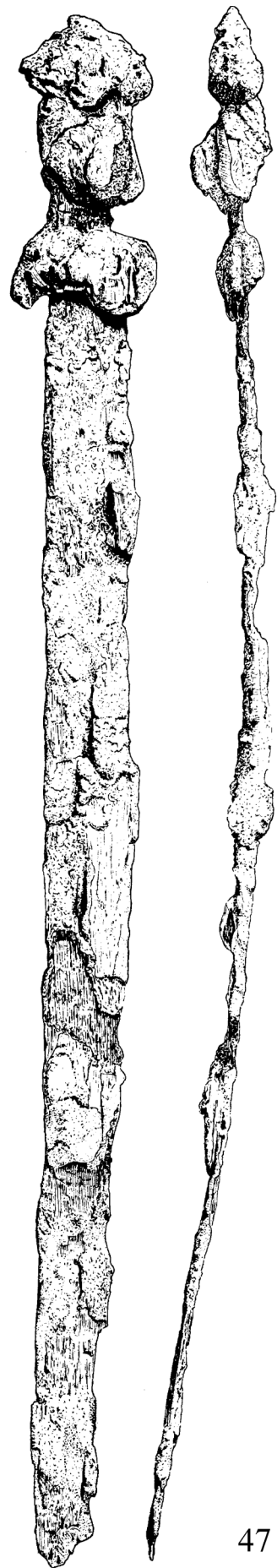
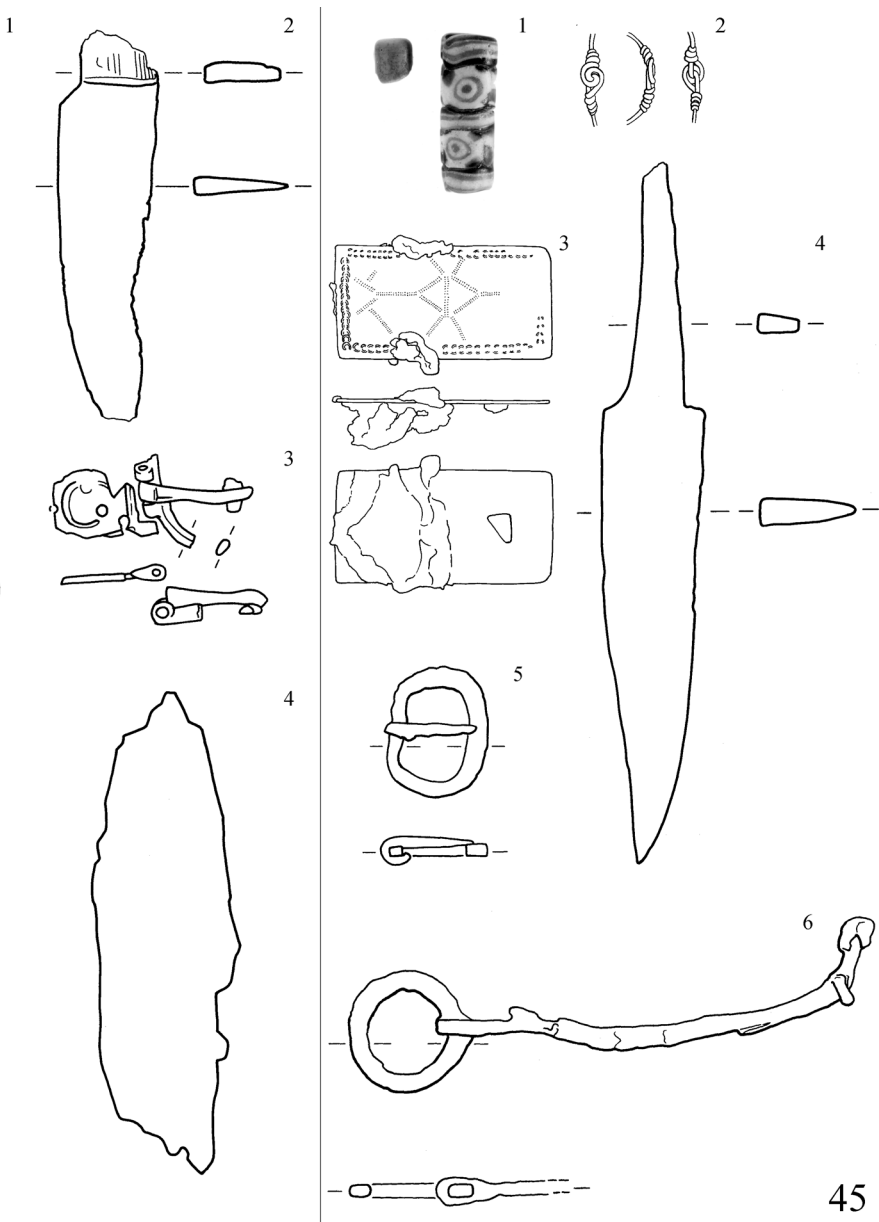

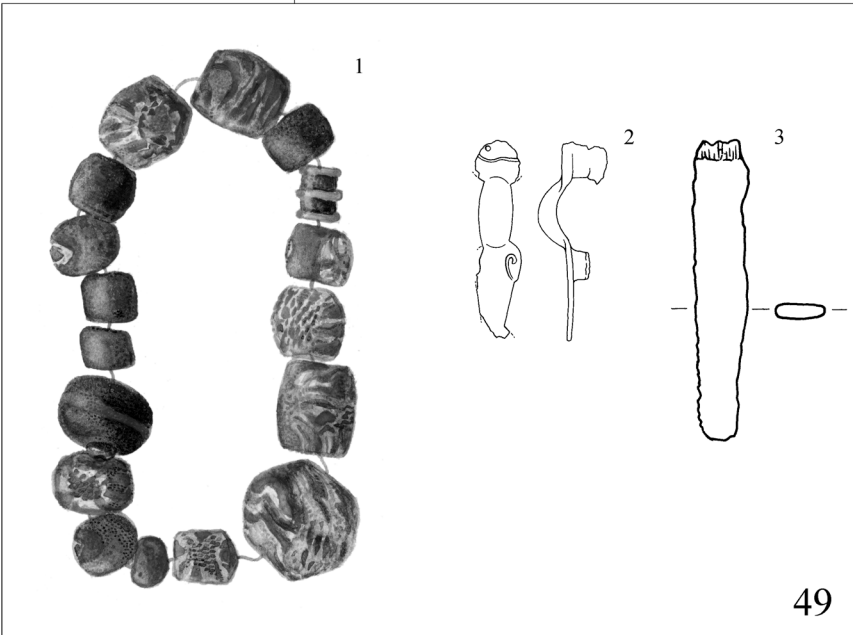
Fig. 19 (vervolg). 42/1 en 46/1: 1/1; overige 1/2. Voor 42/1 en 46/1: zie ook fig. 20.

47

45

49

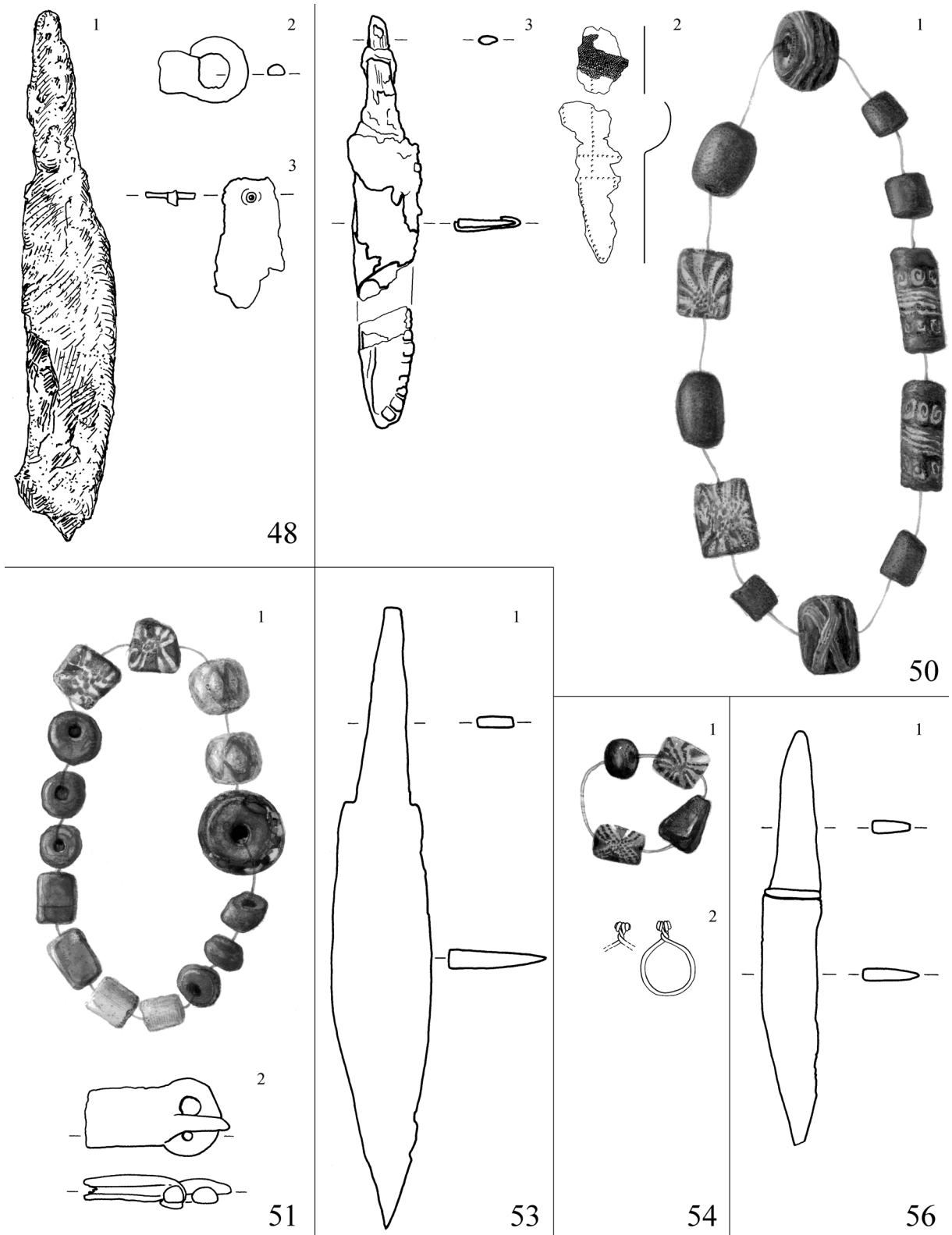

Fig. 19 (vervolg; boven). 50/1, 51/1 en 54/1: 1/1; overige 1/2. Voor 50/1, 51/1 en 54/1: zie ook fig. 20.

Fig. 19 (vervolg; links). 45/1 en 49/1: 1/1; 47/1: 1/4; overige 1/2. Voor 49/1: zie ook fig. 20.

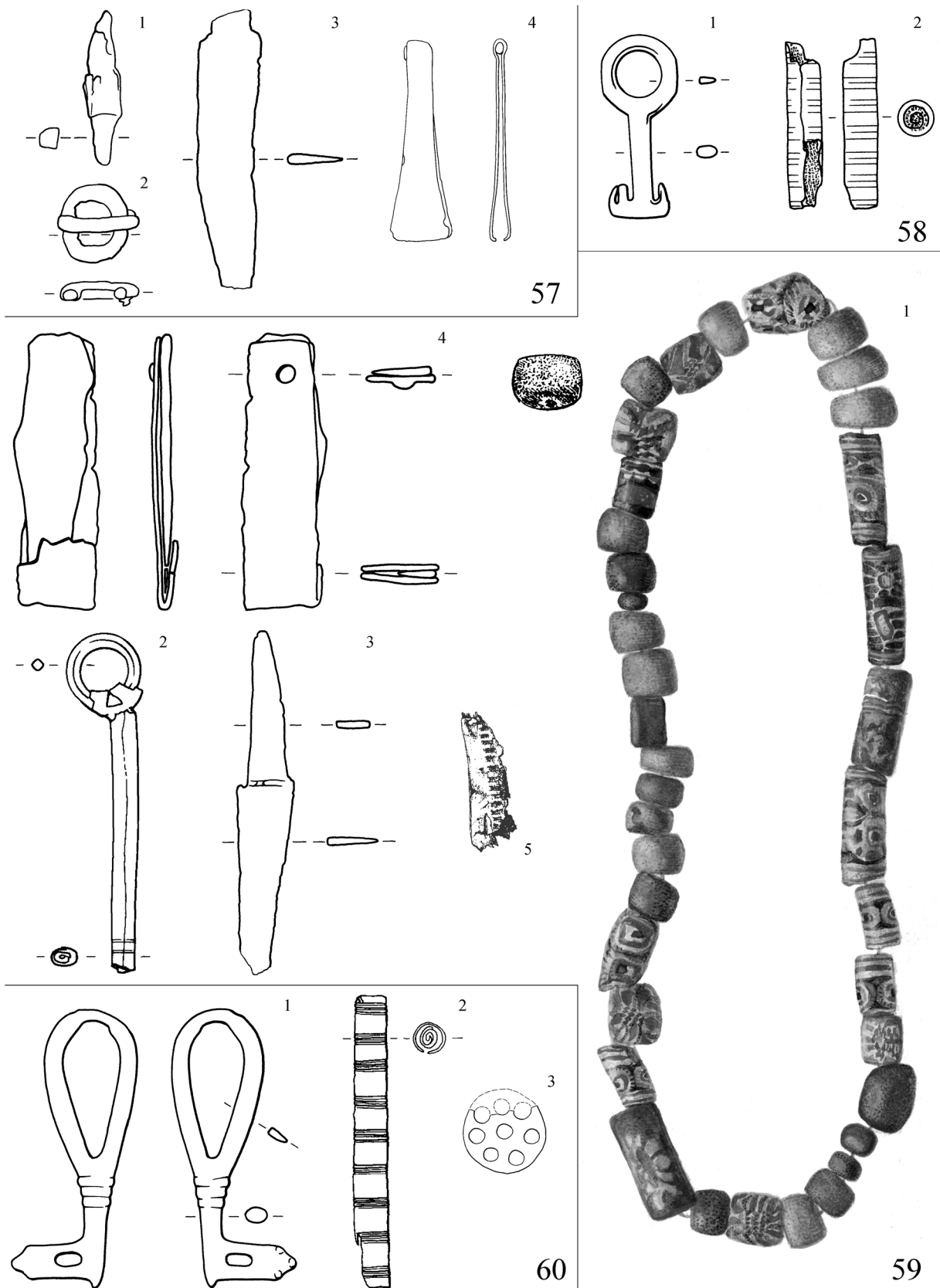

Fig. 19 (vervolg). 59/1: 1/1; overige 1/2. Voor 59/1: zie ook fig. 20.

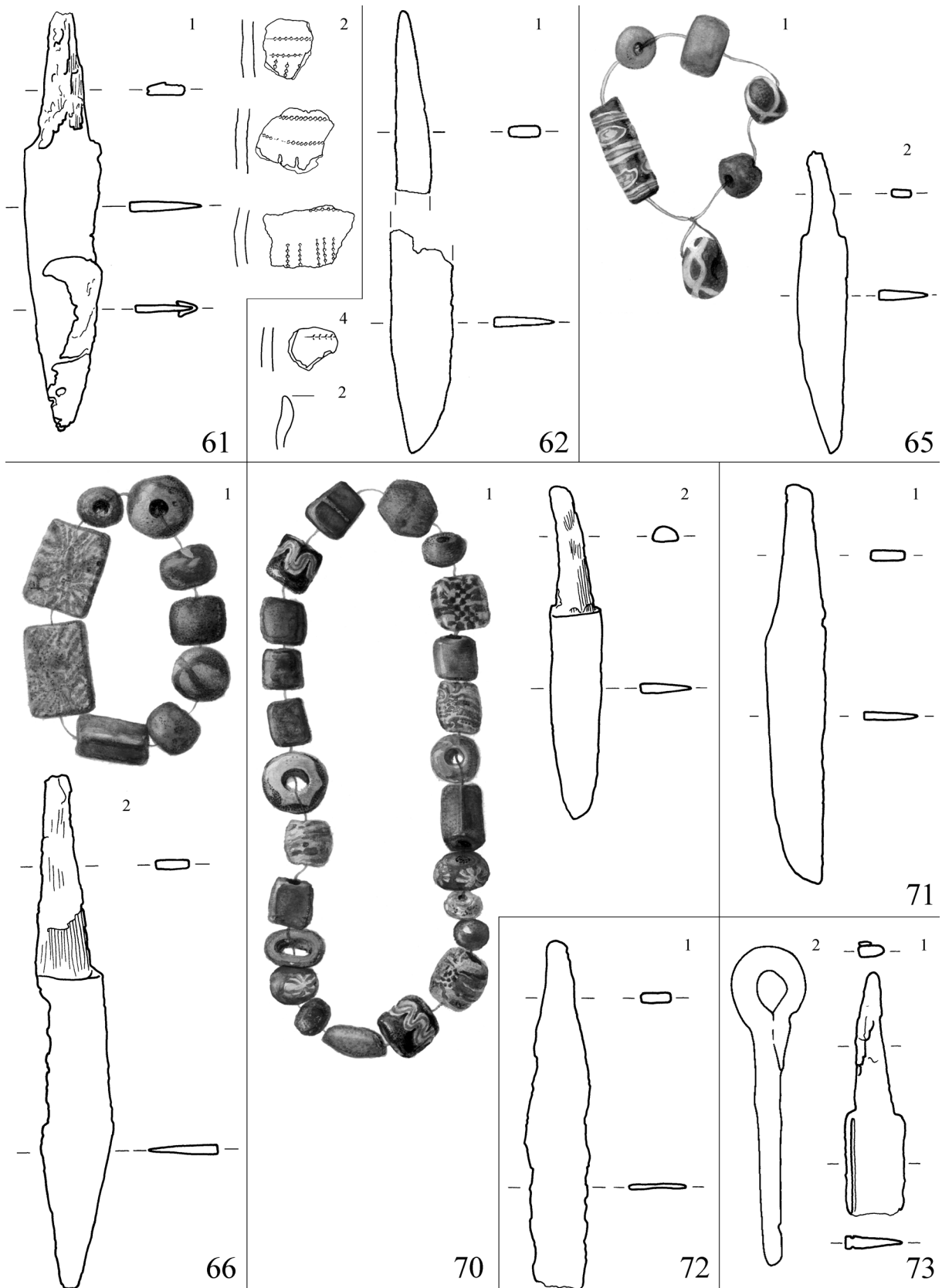

Fig. 19 (vervolg). 65/1, 66/1 en 70/1: 1/1; 61/2, 62/2 en 62/4: 1/4; overige 1/2. Voor 65/1, 66/1 en 70/1: zie ook fig. 20.

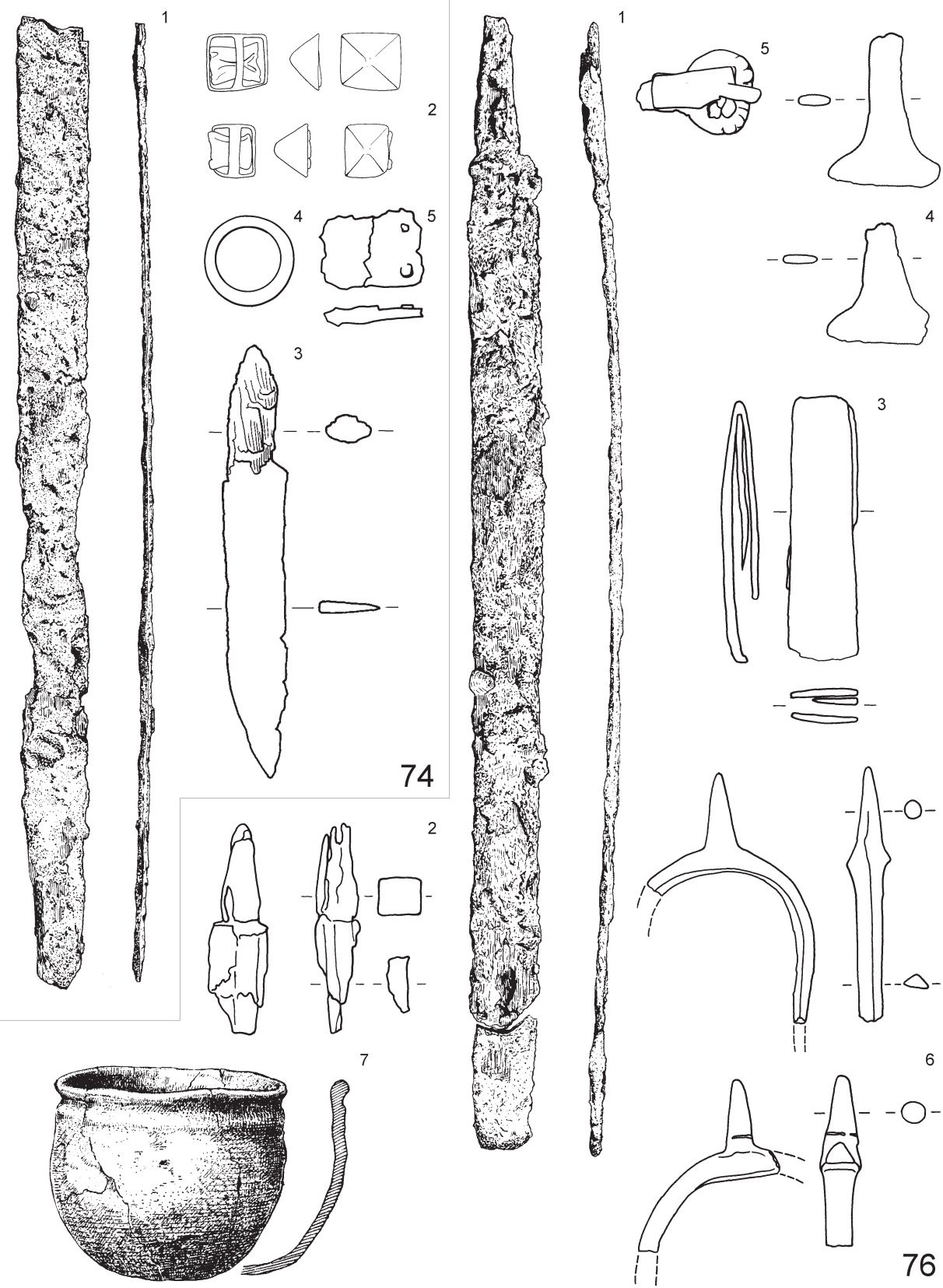

Fig. 19 (vervolg). 74/1, 76/1 en 76/7: 1/4; overige 1/2.

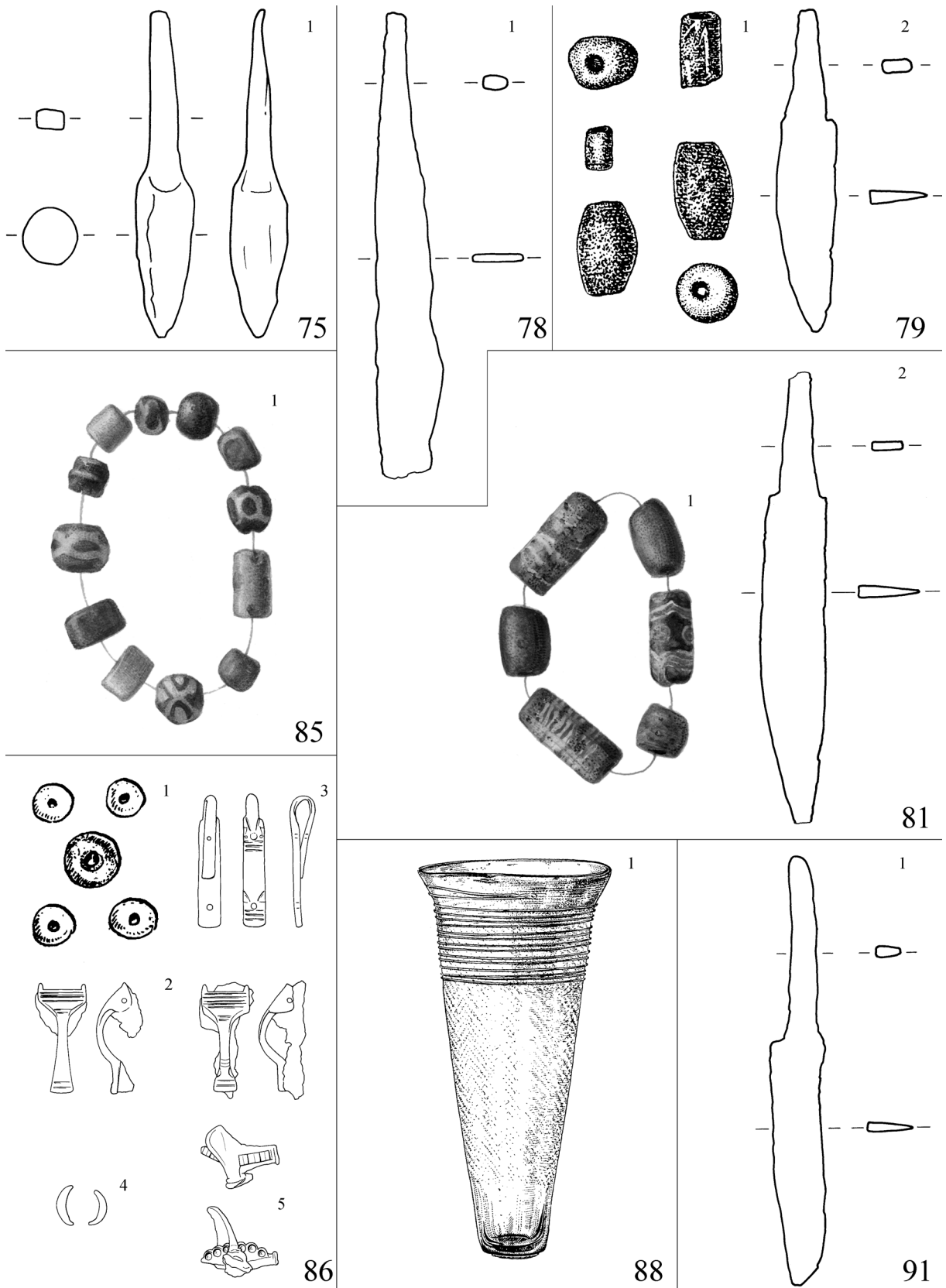

Fig. 19 (vervolg). 79/1, 81/1, 85/1 en 86/1: 1/1; overige 1/2. Voor 81/1 en 85/1: zie ook fig. 20. Voor graf 87: zie figs. 21-25 in Bijlage I.

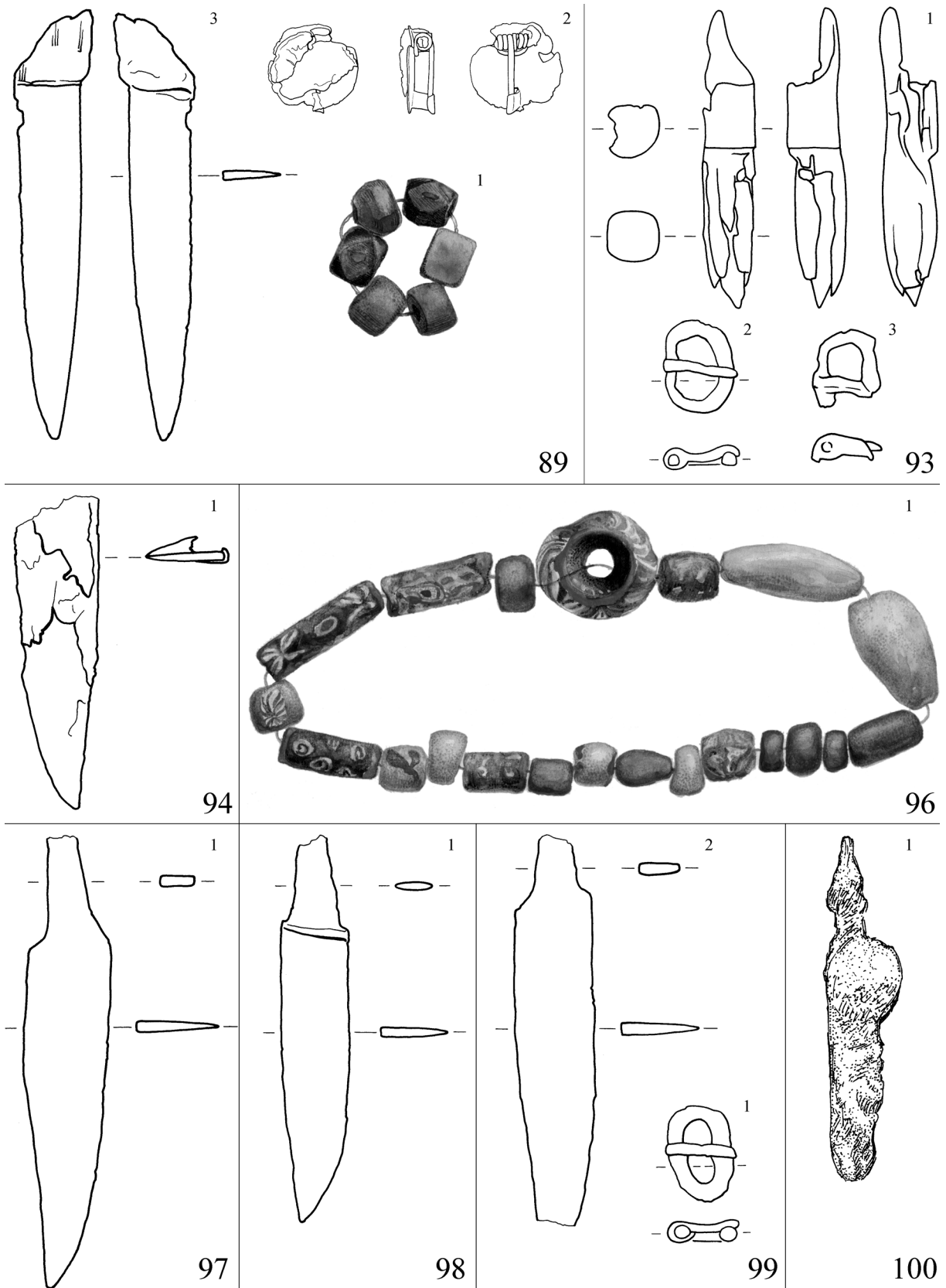

Fig. 19 (vervolg). 89/1 en 96/1: 1/1; overige 1/2. Voor 89/1 en 96/1: zie ook fig. 20.

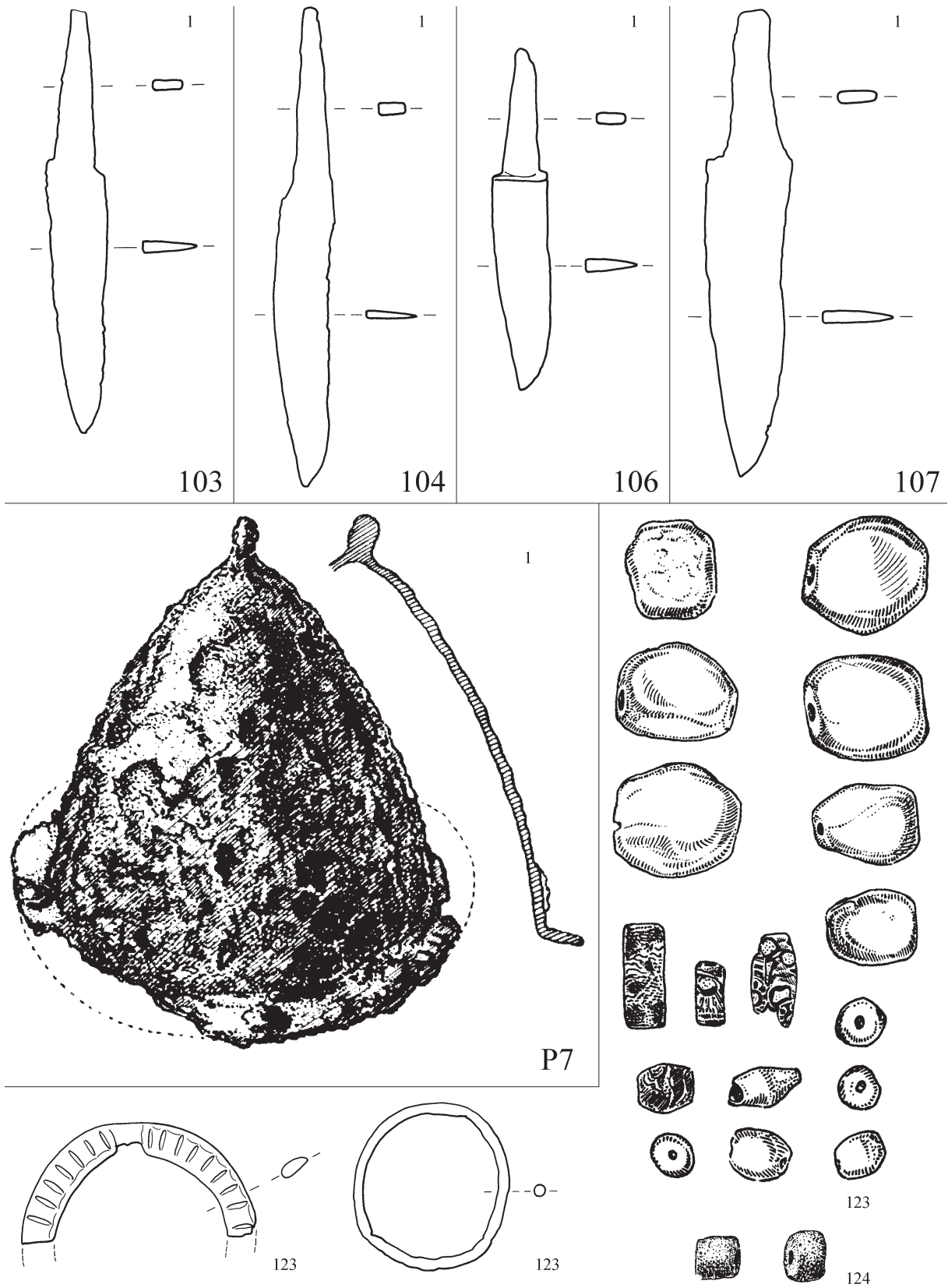

Fig. 19 (vervolg). Kralen 123 en 124: 1/1; overige 1/2.

7. NOTEN

1. Het was in die tijd nog ongebruikelijk iedereen onmiddellijk te tutoyeren en bij de voornaam te noemen. De voornamen waren meestal nog van vaderlandse snit, bijvoorbeeld Jan, Albert, Henk of Wim.
 2. De oriëntatie van het kerkje is niet exact, maar vertoont een duidelijke afwijking naar het noordoosten, ongeveer parallel aan de weg van Zweeloo naar Noordsleen.
 3. Jelsma, 1991: 72–77.
 4. Van Es & Ypey, 1977.
 5. Anonymus, 2007; Van der Sluijs, 2007.
 6. De vondsten van Zweeloo en Aalden waren daarvoor nog eens verhuisd, van Amersfoort naar Amsterdam deze keer. Inmiddels zijn zij al weer jaren geleden op hun basis in Assen teruggekeerd.
 7. Zie Bijlage 2.
 8. Schoen, 1998.
 9. Van Es, 1996.
 10. Spek, 2004.
 11. Kooi, 1979: 176–177, afb. 163; voor *Wezup* 108–111.
 12. De ware toedracht vernam ik van de heer Jeuring zelf, die ik begin maart 2008 in zijn woning aan de Bargerweg 114 te Emmen opzocht. Hij bleek zich de ontdekking van het grafveld perfect te herinneren en in feite is het aan hem te danken dat er nog een opgraving heeft kunnen plaatsvinden. De toedracht wijkt op enkele punten af van onze veronderstellingen. De lezing – met lichtbeelden – op de avond van 18 februari 1952 had plaatsgevonden in café Habing in Zweeloo. Spreker was W. Glasbergen, die voor zijn voordracht de titel had geleend van een – nog te verschijnen – boekje door Dr. J. Naarding: *“Uit Zweeloos grijs verleden”*. Dit boekje is in april 1952 uitgegeven door de Vereniging De Aalder Meul. Bij Glasbergen's voordracht toonde de wijkverpleegster mevrouw Hoefman enkele “scherfjes en kralen”. De kralen deden Glasbergen vermoeden dat zij afkomstig waren uit een vroegmiddeleeuws grafveld. Zuster Hoefman kende de vindplaats: zij had de voorwerpen gekregen van de draglinemachinist die zand aan het afgraven was op de es “bij de kerk van Zweeloo”. Waar de vondsten gebleven zijn, is niet bekend.
- Jeuring, die bij Glasbergen's voordracht aanwezig was en hem toen voor het eerst ontmoette – later zouden zij samen grafheuvels karteren in de omgeving van Emmen, waarbij Jeuring met zijn motorfiets voor het transport zorgde – begaf zich de volgende morgen terstond naar de vindplaats. De avond na de voordracht was het al te donker geweest. In de steilkant van de afgraving ontdekte hij enkele grafkuilen in verticale doorsnede, waarin de verkleuring van de kistwanden en -bodems nog zichtbaar waren. In deze verkleuringen verzamelde hij (resten van) ijzeren nagels. Uit één van de graven was verder de beugel van een bronzen gesp met – ontbrekend – *Laschenbeschlag* afkomstig. Deze vondsten zijn door de heer Jeuring destijds aan Professor Van Giffen ter bestudering in bruikleen gegeven.

Bij mijn bezoek heeft hij hen nu geschonken aan het Asser Museum, waarheen zij inmiddels door mij zijn overgebracht.

De steilkant van de afgraving zal ongeveer noord-zuid hebben gelopen. Omdat de graven in de breedte gesneden waren, moeten het W-O graven zijn geweest. Hun locatie is niet meer te bepalen: ten oosten van de graven 21, 26 en 24, of ten noorden van 19, 7 en 10?

Jeuring heeft zijn ontdekking onmiddellijk gerapporteerd aan de burgemeester. De school van Zweeloo was in die tijd gevestigd in de gemeentesecretarie: burgemeester en onderwijzer waren dus burens. Twee dagen verliepen zonder dat enige archeologische activiteit te bespeuren viel, terwijl de zandgraverij onverdroten voortging. Bij rappel bleek de melding in het vergeetboek geraakt, maar nu werd – telefonisch? – contact opgenomen met Professor Van Giffen en kwam de zaak op gang. Jeuring betreurt dat er tijd verloren is gegaan, maar had niet zelf naar Groningen durven bellen.

13. Jelsma, 1991.
14. Schmid, 1970: 60, Abb. 7; 1; 8: 1.
15. Giessler, 1974: *Liste* 3a: 34, Abb. 2.
16. Gabriel, 1981: 246–348, Abb. 2.
17. Giessler, 1974: *Liste* 3a: 22, Abb. 4: 22.
18. Werner, 1959: 184, die naar Haseloff (1951) verwijst.
19. Rempel, 1966: Taf. 100: 1–2.
20. Rempel, 1966: Taf. 99: 1–2.
21. Stein, 1967: Taf. 87: 2.
22. Werner, 1959: Taf. 25: 3; graven B en O (Gabriel, 1981)
23. Van Es, 1967: fig. 185: 1–2; zie ook de armbanden uit graf 148: fig. 243.
24. Giessler, 1974: 525.
25. Gabriel, 1981: 257.
26. Stein, 1967: 53–55, 86; Werner, 1959: 189.
27. Giessler, 1974: 523.
28. Thieme, 1978–1980: 80.
29. Zie bijvoorbeeld de vergelijkbare gordelgesp in *Oldendorf* graf 59: Laux, 1978–1980: Abb. 3:4.
30. Thieme, 1978–1980: Abb. 83.
31. *Oldendorf* graven 1, 59, 130: Laux, 1978–1980; *Bendorf* graven A, B en O: Gabriel, 1981.
32. *Rhee* graven 86, 87, 129: Van Giffen, 1937; 1940.
33. Uitzonderlijk rijk zijn de wapengraven: *Hollenstedt* graf 3 (Stein, 1967: cat. 266); *Immenstedt* graf L 9 (Stein, 1967: cat. 270); *Sahlenburg* Galgenberg en vooral graf VI (Stein, 1967: cat. 284). Voorbeelden van (veel) minder rijke sporengraven, die echter door hun locatie opvallen, zijn: de in noot 28 en 29 genoemde graven van *Ketzendorf*, *Oldendorf* en *Bendorf* graf A; *Dunum* graf 326 (Schmid, 1970); *Schiffshöhe* (Schmid, 1986); *Sievern* (Schmid, 1970); *Maschen* graf 192 (Wegewitz, 1968, cf. Laux, 1978–1980: 139); *Dörverden* graf 8 (Genrich, 1963); *Zetel* graf 221 (Marschalleck, 1978); *Kuhfelde-Vitzke* (Giessler, 1974: no. 27); *Vaale* (Stein, 1967: cat. 292). In andere gevallen is over de inhoud, vorm en ligging van het graf weinig bekend: *Bendorf* graven B en O (Gabriel, 1981); *Schortens*

- graf 217 (Gabriel, 1981: noot 9); *Quedlinburg Boxhornschanze* graf A (Stein, 1967: cat. 308); de graven met de pronksporen van *Barleben* en *Welsleben* (Stein, 1967: cat. 300, 314).
34. Tot die uitzonderingen lijken de drie graven met sporen uit *Zeijen* bij *Rhee* te behoren: Van Giffen, 1940: afb. 22: 29e, 67, 68. Naar Van Giffen's afbeelding te oordelen betreft het drie Z-N graven, die opvallend dicht bij elkaar liggen. Graf 67 zou alleen een paar sporen bevatten, graf 68 behalve één(?) spoor een mes en een klapmes. Alleen graf 29 is wat rijker en bevatte behalve het paar *Schlaufensporen* een ijzeren haaksleutel, een klapmes en enkele bronzen(?) spiralen (Van Giffen, 1937: Afb. 9: 29, 29c). De publicaties over dit grafveld zijn echter zeer voorlopig.
35. Böhner, 1958: 1, 145.
36. Menghin, 1983: speciaal Abb. 35.
37. Zie vorige noot.
38. Menghin, 1983: 150–151; cf. 1973: 33, waar nog een datering van alle typen in de 7^e eeuw gegeven wordt.
39. Falk, 1971: 280, Abb. 1: 4, blijkbaar een losse vondst.
40. Stein, 1967: 245, noot 65; Mensonides, 1958; Zijlstra, 1992: afb. 12:13.
41. Laux, 1987: Abb. 9: hierop ontbreken nog het grafveld van *Zweeloo* en dat van *Godlinze* (Knol & Bardet, 1999); Westphal, 1991; 1996; zie ook: Knol, 2001; 2004; 2006; 2007a, 2007b.
42. Zie bijvoorbeeld Van Es, 1962, 274 (94).
43. Stein, 1967: 92, 110, Taf. 100.
44. Kleemann, 1991: 76–77, 242–243.
45. Stein, 1967: 189, noot 328. Drouwen: niet gepubliceerd onderzoekje J.N. Lanting, 1988.
46. Bijvoorbeeld: *Bramwald*, *Barleben*, *Anderten* graf 33, *Quedlinburg* graf XXII, *Soest* graf 97, *Lembeck* graven 74, 99, *Berghausen* graf 23 (Stein, 1967: 188–189, noot 328), *Liebenau* graf F 16? A 4 (Hässler, 1983: Taf. 60: 4; 90:8); *Maschen* graven 192, 199 (Wegewitz, 1968: 33–34, 41); *Dörverden* graf 54? (Genrich, 1963: Taf. 10: 19); *Bendorf* graf B (Gabriel, 1981: 249); *Jever-Clevers* graven 1? 176, 179, 201 (Rötting, 1977); *Zetel* graven 3, 10, 247, 260, 266, 375, 409, 419, 488, 519 (Marschalleck, 1978); *Ketzendorf* graven 78, 85, 176A, 204, 253, 269, 280, 319, 375, 479, 545 (Ahrens, 1978–1980a); *Dunum* graven 20, 40, 116, 118, 178, 222, 244, 250, 326, 361, 400, 432, 435, 505, 506, 533, 540, 566, 586, 635, 655, 734, 736 (Schmid, 1972: Abb. 4); *Woltwiesche*, *Kr. Wolfenbüttel* (Schmid, 1972: 232: citeert Vierck).
47. Dit getal is vanwege het ontbreken van crematiegraven mogelijk geïmpliceerd.
48. Graf *Hochdorf* (Katalog Hochdorf 1985).
49. Böhme, 1974: 312, Taf. 116: 12.
50. Schmid, 1972: 222, 237, Abb. 4.
51. *Zetel* graven 519?, 375, 266, 488, 409/10, 247, 419, 3?, 10? (Marschalleck 1978, Abb. 3); *Jever-Clevers* graven 1, 176?, 179?, 201 (Rötting, 1977: Abb. 4–6); *Ketzendorf* graven 260, 176, 545, 375 (Ahrens, 1978–1980a: Abb. 4).
52. *Bendorf* graf B (Gabriel, 1981: 257–258); *Ketzendorf* graf 319 (Thieme, 1978–1980: 76; zie ook Ahrens, 1978–1980a: Abb. 4).
53. Bijvoorbeeld in *Zetel*, *Jever-Clevers*, *Ketzendorf*, *Dunum*.
54. Bijvoorbeeld *Dunum* graf 116 (Schmid, 1972: Abb. 4). Grochowska en Sachs (1980: 62) vermelden een 6^e-eeuws vrouwengraf.
55. Aldus in *Ketzendorf* graf 280, maar in graf 253 wees de spits (bij wijze van uitzondering?) “kopfwärts” (Ahrens, 1978–1980a).
56. Van Es & Verwers, ter perse (*Excavations at Dorestad 2*).
57. Grochowska & Sachs, 1980; zie ook Siebrecht, 1974.
58. Ook Capelle noemt de ijzeren punt uit Domburg een *stimulus* (Capelle, z.j.: 40: no 502).
59. Siegmund, 1998: 113–114; Kleemann, 1991: 262–263, 449. Een vergelijkbare versiering ook in *Zetel* graf 89 (Marschalleck, 1978: Abb. 27: 587b.)
60. Siegmund, 1998: 51–53, 205.
61. Kleemann, 1991: 262–266.
62. Zie voor *Dunum* Kleemann, 1991: 314–366; voor *Zetel* Marschalleck, 1978.
63. Bijvoorbeeld *Zetel* graven 133, 587 (Marschalleck, 1978: Abb. 9: 133c; 27: 587b). Schmid (1970: 48) vermeldt pincetten ook onder de vrouwenbijgaven in *Dunum*. In *Liebenau* zouden minstens vier van de zeven pincetten uit vrouwengraven afkomstig zijn (Cosack, 1982; Hässler, 1983; 1985).
64. Siegmund, 1998: 38–39.
65. Deze knop is T-vormig, waarbij de dakstreep van de T haaks op het lemmet staat. Een dergelijke voorziening om het mes gemakkelijk te kunnen uitklappen is in onze regio een uitzondering. Misschien bezat ook het klapmes uit Onnen graf 24 iets dergelijks in de vorm van een wigvormige verdikking van de mespunt (Van Giffen, 1927: afb. 21). Waarschijnlijk diende de ronde verbreding aan de punt van het mes uit *Dunum* graf 57 hetzelfde doel (Schmid, 1967: Abb. 4; 1970: Taf. 2). Een andere oplossing, die speciaal in Stein's *Südkreis* lijkt voor te komen, was een schachtdoornachtige verlenging aan de achterkant van het lemmet die tussen de dekplaten naar buiten stak (bijvoorbeeld Stein, 1967: Taf. 14: 10).
66. Stein, 1967: 37, 88.
67. Siegmund, 1998: 112–113.
68. Härke, 1989.
69. Werner, 1986: 89.
70. Ahrens, 1983a en b.
71. Voor afbeeldingen en nadere bijzonderheden zie Van Es & Ypey (1977) en nu speciaal de bijlage van Van Bommel-Van der Sluijs bij het huidige artikel.
72. De kleine glazen kralen van snoer Cb waren sterk aangetast en konden niet alle geborgen worden: thans nog 110 van tenminste 130 aanwezig.
73. Kralengordels of gordels met kralen zijn op zichzelf al een grote uitzondering. De kralen van de gordel uit *Vron* graf 160A zijn niet met de onze vergelijkbaar (Van Es & Ypey, 1977:

- 123). Tempelmann-Maczyńska (1985: 144, 219) wijst op een lederen gordel bezet met 190 kleine rode en gele kraaltjes.
74. Bijvoorbeeld in *Hassleben* graf 8 (Tempelmann-Maczyńska, 1985: 144, 235).
75. Of zelfs 102 (zie bij snoer D).
76. Tempelmann-Maczyńska, 1985: 137.
77. Siegmund, 1998: 62, Tabelle 15.
78. Kars, 1984: part VII, 61.
79. Tempelmann-Maczyńska, 1985: Tabelle 8.
80. Van Es, 1967: fig. 269; Böhme, 1974: 157.
81. Böhme, 1974: 40.
82. Van Es & Verlinde, 1977: vindplaats 64, fig. 73: 64; Cosack, 1982: Taf. 35, K9/B9: 2. Kleine exemplaren komen voor in *Liebenau* in verschillende graven, bijvoorbeeld: Hässler, 1983: Taf. 2–3, F17/A1; Genrich, 1972: Taf. B, H11/A2. *Glen Parva* (Leicestershire, Engeland): Steuer, 1982: Abb. 6.
83. Tempelmann-Maczyńska, 1985: Taf. 55.
84. Van Es & Ypey, 1977: vergelijk Abb. 5 met Abb. 13. Een parallel voor kraal D0 komt voor in een vroegsaksisch graf in *Glen Parva* (Engeland): Steuer, 1982: Abb. 6. Dit graf bevat ook een kleine stervormig kraal en doet qua rijkdom weinig voor dat van de 'Prinses' onder.
85. Zo onlangs Tempelmann-Maczyńska, 1985: 146.
86. Zie de noten 82 en 83.
87. Siegmund, 1998: 57–64.
88. Andrae, 1973.
89. Andrae, 1973: 120.
90. Callmer, 1977.
91. Callmer, 1977: 224.
92. Callmer, 1977: 170.
93. Callmer, 1977: 99.
94. Andrae, 1973: 103–105.
95. Andrae, 1973: Taf. 6.
96. Andrae, 1973: Karte (26) op pagina 159 links boven. Aan deze kaart zijn, voor wat Nederland betreft, behalve *Zweeloo* nog twee vindplaatsen toe te voegen: het Merovingische grafveld van *Rijnsburg*, waarin vier grote tonvormige exemplaren (twee met en twee zonder rode einden) voorkomen (zie expositie in de plaatselijke oudheidkamer, bruiklenen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden) en *Wijster* graf 79 (Van Es, 1967: 443, fig. 220: 3).
97. Andrae, 1973: 164; Böhner, 1958: 80, Taf. 9:17–18; Siegmund, 1998: 67.
98. Hässler, 1983: Taf. 23, graf H13/A1: 95, 127; 1985: Taf. 22, graf L12/A1: 2; Taf. 77, graf J12/A3–4: 54–56 (beide varianten).
99. Zie noot 96.
100. Knol, 1993: fig. 15.
101. Het Noord-Duitse materiaal is ons slechts uit de literatuur bekend en daaruit krijgt men geen volledig overzicht. Zo noemt Andrae (1973: 168) twee *langzylindrische Blätchenmilleforipelen* uit graf 287 van het ongepubliceerde grafveld van *Drantum*.
102. Thielemann, 1957: Taf. II: kralen uit de graven 3 en 4; de inhoud van deze graven is gedeeltelijk door elkaar geraakt.
103. Zie noot 101.
104. *Liebenau* graf K8/A3: Cosack, 1982: Taf. 28: 2,1; *Ketzendorf* graven 3, 159, 187: Ahrens, 1978–1980: Farbtaf. A-C; *Dörverden* Z-N graf 51: Genrich, 1963: Taf. 5:6. Zie ook *Hagen-Hoya*: Facklam 1977–1978: Farbtaf. tegenover Taf. 12.
105. Provinciaal Museum van Drenthe, Assen, inventaris nummer 1935/IV 10.
106. Van Es, 1967: 426, fig. 199: 4,3.
107. Wegewitz, 1968: Taf. B.
108. Materiaal in Helms-Museum Hamburg-Harburg.
109. *Maschen* graven 19, 19a, 103: Wegewitz, 1968: Taf. B en C; *Buchholz-Vaensen*: Wegewitz, 1968: Taf. D; *Dörverden*, o.a. W-O graf 21: Genrich, 1963: Taf. 8: 1; *Wulfsen*: ongepubliceerd en Thieme, 1985: Abb. 5; *Offleben*: Andrae, 1973: Taf. 10; *Peeloo* losse vondst: Provinciaal Museum van Drenthe Assen, inventaris nr. 1966/I 2; *Wijster-Looveen* graven 126, 127, 148: Van Es, 1967: fig. 230: 2, 231: 1,8 en 234: 17, 21.
110. Bijvoorbeeld in *Wijster-Looveen* (Van Es, 1967); *Oosterheselen* (Van Es, 1962); *Rhee* (Van Giffen, 1937; 1940); *Pesse* (Provinciaal Museum van Drenthe Assen inventaris nr. 1859/I 11: baksteenvormig); *Maschen* (Wegewitz, 1968); *Buchholz-Vaensen* (Wegewitz, 1968); *Dörverden* (Genrich 1963); *Mahndorf* (Grohne, 1953: Z-N graf 4 en losse vondsten); *Cuxhaven-Galgenberg* (Waller, 1938: graf 3); *Othfresen* (Thielemann, 1957); *Rosdorf* (Nowothnig, 1958); *Offleben* (Andrae, 1973); *Osnabrück* (Schlüter, 1977; 1982); *Hagen-Hoya* (Facklam, 1977–1978); *Liebenau* (Genrich, 1972; Cosack, 1982; Hässler, 1983); *Ketzendorf* (Ahrens, 1978–1980); *Wulfsen* (Thieme, 1985).
111. Lundström, 1976.
112. Stein, 1967: 98–99.
113. Schmid, 1972: Taf. 35.
114. Schmid, 1972.
115. Van Es, 1967: fig. 199 en 251: graven 32 (maar de kraal nr. 3 behoort eigenlijk niet tot onze soort 3) en 63.
116. Van Es, 1967: fig. 248, graf 156.
117. Zie bijvoorbeeld Böhner, 1958: Taf. 9: 7,8 (Stufe IV).
118. *Wijster-Looveen* graf 67 (Van Es, 1967: fig. 208); Callmer, 1977: 221: type B060.
119. Arrhenius, 1978: 12–13.
120. Van Es, 1967: 514–515.
121. Andrae, 1973: 130, Taf. 6.
122. Callmer, 1977: 224: type E060.
123. Het snoer uit *Wijster-Looveen* graf 2 (Van Es, 1967: fig. 182, 412) doet denken aan dat van *Zweeloo* graf 29.
124. Siegmund, 1998: 62.
125. Böhner, 1958: 71.
126. Van Es, 1967: fig. 232, 243: 512–513.
127. Andrae, 1973: Taf. 10. Zie ook *Wulfsen* (Helms-Museum Hamburg-Harburg, 8/837) en *Buchholz-Vaensen* graf 1B, Hügelgrab 68 (Wegewitz, 1968: Taf. D).

128. Siegmund, 1998: 63.
129. *Maschen* graven 1, 23, 103, 152 (Wegewitz, 1968: Taf. D); *Buchholz-Vaensen* graf 1B, Hugelgrab 68 (Wegewitz, 1968: Taf. D); *Ashausen* (Helms-Museum Hamburg-Harburg 8/740, 8/822A); *Offleben* (Andrae, 1973: Taf. 10); *Liebenau* graf K8/43 (Cosack, 1982: Taf. 28: K8/A3, 3: 9–13).
130. Van Es, 1967: 515; Kleemann, 1991: 78.
131. Bohme, 1974: 43.
132. Zie bijvoorbeeld B. Thieme, 1978–1980: 72–73.
133. Cosack, 1982: *Liebenau* graven L8/B2, K9/B6, K9/B8; Gebers & Hinz, 1977: Abb. 5–6; Tempelmann-Maczyńska, 1985: Abb. 22b: als drager van kralen!
134. Bohme, 1974: *passim*.
135. Keller, 1971: 31–51. In de nieuwe typologie van Prottel (1988) komen de typen 2 (A, B) en 3–4 het meest in aanmerking. Datering 300–400.
136. Keller, 1971: Taf. 9: 3.
137. Bohme, 1974: 51, 160.
138. Keller, 1971: 171–173.
139. Bohme, 1974: 14, 155–156.
140. Bohme, 1974: Karte 4.
141. Bohme, 1974: Taf. 58: 1, 2.
142. Botman, 1994.
143. Bohme, 1974: 28.
144. Van Es, 1967: 508.
145. Bohme, 1974: 18–19, Karte 4.
146. Stein, 1967: 98; Van Es, 1967: 507; Hubener, 1972; Andrae, 1973: 152; Capelle, z.j.: 10–15; 1978: 8; Van Es & Verwers, 1977: 163, 166; B. Thieme, 1978–1980: 71; Van Bellingen, 1988; Kleemann, 1991: 15–18; Siegmund, 1998: 51; Thorle, 1998.
147. B. Thieme, 1978–1980: 71.
148. Bijvoorbeeld Capelle, z.j.: Taf. 5: 62–66.
149. Een uitzondering van bronsblik: Capelle, z.j.: Taf. 3: 24.
150. B. Thieme, 1978–1980: 71.
151. Capelle, z.j.: Taf. 3: 26, 28.
152. Hubener, 1972; Thorle, 1998.
153. Andrae, 1973: 152 vooral noot 204.
154. Hubener, 1972: Karte 1, 5, 6; Capelle, z.j.: Taf. 45, 46; Thorle, 1998.
155. B. Thieme, 1978–1980: 70–71.
156. Roes, 1965.
157. Zie bijvoorbeeld Stein, 1967: speciaal lijst op 416–417; Capelle, z.j.: Taf. 8, 103–108 (de nummers 100–102 zijn geen rechthoekige, maar kleine bandvormige gelijkarmige fibulae).
158. B. Thieme, 1978–1980: 70–71.
159. *Wijster-Looveen* graven 7, 30, 182 (Van Es, 1967); *Oosterheselen* (Van Es, 1962, destijds niet als rechthoekige fibula herkend); *Drantum* (Zoller, 1965: Taf. 4: 2); *Ketendorf* (B. Thieme, 1978–1980); Soest? (Germania 1930: 172, Abb. 4).
160. Van Vilsteren, 1988.
161. Brief van J. Ypey aan V.T. van Vilsteren d.d. 25-04-1985: “... In Engeland komen ze [deze fibulae] ook veelvuldig voor (bv. R.A. Smith, British Museum Guide to Anglo-Saxon Antiquities. London 1923, 48, fig. 49. Baldwin Brown, The Arts etc. IV, Pl. 138, 1 (dat: VII). In het Fries Museum komen een aantal exemplaren voor, maar bijv. ook in het museum te Worms in Duitsland. Uit Frankrijk kan ik zo snel geen parallellen vinden, maar ook uit het grafveld van Maastricht St. Pieter ken ik een exemplaar.....”.
162. Knol, 1993: 67–68.
163. Renner, 1970: 51.
164. Van Giffen, 1927: Abb. 21; Marschalleck, 1978: Abb. 27. Het graf uit *Emmen* maakt deel uit van een groepje graven dat in 1964 onder N.H.-kerk aldaar is opgegraven. Tot op heden niet gepubliceerd, alleen vermeld: o.a. Van Es, 1968: 22. Het W-O vrouwengraf bevat behalve de sierschijf een bronzen naaldenkoker en een bronzen baardsleutel met open, ovale greep.
165. Renner, 1970: 14; Holwerda, 1930: afb. 63:25.
166. Van Giffen, 1927: Abb. 21, graven 19, 23, 45, 48.
167. Siegmund, 1998: 82.
168. Van Es, 1967: fig. 283: 2.
169. Siegmund, 1998: Taf. 73 :3.
170. Renner, 1970: 69.
171. Kleemann, 1991: 63.
172. Van Es & Hulst, 1991: 89–91.
173. De naaldenkoker van *Zetel* graf 553 (Marschalleck, 1978) was door corrosie vast komen te zitten aan de sierschijf en het conglomeraat is in de catalogus als een voorwerp beschreven.
174. Steuer, 1982: 195, Abb. 11.
175. Stein, 1967: 103.
176. Schmid, 1972: 231–232.
177. Kleemann, 1991: 201–202.
178. Miedema, 1983: fig. 83: 1.
179. Roes, 1965: Pl. XIV: 110.
180. Schmid, 1967: Taf. 1: b, Abb. 9.
181. Schmid, 1972: 229–231.
182. Schmid, 1972: 229.
183. Kleemann, 1991: 203.
184. Almgren, 1955: Karta I.
185. Schmid, 1972: 229. De urn zelf bevatte een ijzeren haaksleutel: Schmid, 1972, Abb. 8.
186. *Putten*: Ypey, 1962–1963; *Zeijen*: Van Giffen, 1940: afb. 22; *Onnen*: Van Giffen, 1927; *Wijster-Looveen*: Van Es, 1967.
187. Kleemann, 1991: 195–196.
188. Bijvoorbeeld Stein, 1967: 103; Steuer, 1982: 206–209; Kleemann, 1991: 197–198: *Stufe* IV (760/70-800/10).
189. Almgren, 1955: fig. 16-29190.
190. Stein, 1967: Taf. 67: 6–7.
191. Zie sierschijven noot 164.
192. Stein, 1967: Taf. 67: 4.
193. *Drouwen*: Almgren, 1955: fig. 33; *Dorestad*: Roes, 1965: Pl. VI: 57; Almgren, 1955: fig. 23.

194. Stein, 1967, Taf. 67: 10, 12.
195. Almgren, 1955, fig. 13. Voor *Dorkwerd* zie noot 192.
196. *Onnen*: Van Giffen, 1927: afb. 21; Almgren, 1955: fig. 34; *Dorestad*: Roes, 1965: Pl. VI: 53; Almgren, 1955: fig. 20.
197. Zie bijvoorbeeld twee 'Rijnlandse' sleutels van *Amrum*: Almgren, 1955: fig. 36–42.
198. Schmid, 1969: Fig. 4.
199. Siegmund, 1998: 83.
200. Roes, 1965: 25.
201. Steuer, 1982.
202. Steuer, 1982: 206–209.
203. Stein, 1967: 101–103; cf. Siebrecht, 1974: 32.
204. Kleemann, 1991: 210.
205. Ahrens, 1978–1980: 15–17, Abb. 4: naaldenkokers komen in 20 graven voor van *Belegungsphase* I tot IV; Laux, 1978–1980: 109.
206. Bijvoorbeeld *Maschen*, *Oldendorf*, *Rehrhof*, *Altenmedingen*: Laux, 1978–1980: 134–147.
207. Schmid, 1970: 51, Abb. 3; 1972, 213–214, 218–219, Abb. 6: 3, 8. De andere graven met naaldenkokers zijn: 48, 140, 219 (Schmid, 1970: Abb. 5), 760, 364, 606 (Schmid, 1972: 229–133).
208. Van Es & Verwers, 1980: fig. 80.
209. Graf 761 oversnijdt 764 (crematie in een – in 1999 ontbrekende – urn) en wordt oversneden door Z-N(!) graf 760, dat behalve vier kralen een mes, een 'ringfibula' en een bronzen sleutel met ronde greep, ook een naaldenkoker bevat – voorwerpen in 1999 onvindbaar –: Kleemann, 1999: 364–365.
210. Kleemann, 1999: 195–196: Typ 1a.
211. Schmid, 1972: 230–233.
212. Graf 59 bevat nog twee lederfragmentjes, die oorspronkelijk tegen elkaar waren bevestigd. Eén lange zijde vormt een rand, aan de andere lange zijde is het leer afgebroken. Op ongeveer 7 mm binnen de rand loopt een rij dwars op de rand staande insnijdingen, waardoor een draad of veter geregen kan zijn geweest. De insnijdingen zijn ongeveer 3 mm lang en liggen ca. 1 mm uiteen. Tussen de insnijdingen en de rand zijn nog twee ovale(?) gaten aanwezig, waarvan één nog compleet (lengte ca. 9, grootste breedte ca. 3 mm, het andere gat is afgebroken). Aan de binnenkant van de beide delen lijken houtsporen te zitten: misschien zijn de leerfragmenten afkomstig van een messchede, gemaakt van een omgevouwen stuk leder waarvan de randen op elkaar geregen waren. De nogal grote ovale gaten zouden dan gediend kunnen hebben ter bevestiging van een draagriempje. Een andere mogelijkheid is dat de leerfragmentjes tot een aan de gordel gedragen tas of buidel hebben behoord, of tot de gordel zelf.
213. Een bronzen ring in *Zweeloo* graf 74 is vermoedelijk onderdeel van de draagriem van de spatha. In *Wijster-Looveen* graf 70 gaat een dergelijke ring samen met een sax: Van Es, 1967: fig. 210.
214. Van Giffen, 1927: afb. 21: 21,45.
215. Marschalleck 1978: Abb. 27: 553b.
216. Wegewitz, 1968: 29: Taf. 4: 148.
217. Schmid, 1972: Abb. 9; Kleemann, 1991: 205, 210.
218. Laux, 1978–1980, Abb. 4:18; 5:2.
219. *Dörverden* graf 2: Genrich, 1963: 24, Taf. 8: 3; *Ketzendorf* graven 11, 159, 261, 350: Ahrens, 1976–1977: Abb. 4: 11; 1983a; *Jever-Clevers* graven 202, 206: Rötting, 1977.
220. Omdat de inhoud niet zonder beschadiging uit de koker kon worden getrokken, is deze niet verwijderd.
221. De weefselresten uit de graven 11, 58 en 60 zijn in oktober 1972 door J. Ypey in het restauratielaboratorium van de ROB onderzocht. Hier volgt zijn verslag van de resultaten.
Graf 11. "De huls bevat een stukje textiel, eveneens opgerold: platbinding, linnen, dicht geweven, $\pm 20 \times \pm 13/14$ Z-gesponnen enkelvoudige draden. Ertegenaan liggen de fragmenten van een ijzeren naald, waarvan de punt ontbreekt. De kop – of het oog, konden niet worden waargenomen. Om de naald nog twee lussen van een zwak S-getwijnd linnen garen. Verdere details konden niet meer vastgesteld worden. Lengte van de naald nog $\pm 4,3$; $dm \pm 0,1$ cm".
Graf 58. "Het textiel is een lapje ruitjeskeper, ± 3 cm breed en nog ongeveer $5\frac{1}{2}$ cm lang, opgerold en met grove steken dichtgenaaid. Er binnenin werden nog resten van een ijzeren naald of speld aangetroffen. Deze is geheel gecorrodeerd, thans hol, en had oorspronkelijk een diameter van 0,1 à 0,15 mm. De eindpunten ontbraken. Totale lengte nog ± 2 cm. De stof was aan de binnenzijde totaal vervilt, aan de buitenzijde gedeeltelijk. Ook was het weefsel plaatselijk aangetast door brons- en ijzer-oxiden. Daardoor kon niet met zekerheid worden vastgesteld of een zelfkant aanwezig was, terwijl ook het weefpatroon niet meer overal duidelijk was. Vast staat dat wij hier te doen hebben met een ruitkeper, geweven van $\pm 13/15$ Z-gesponnen $\times \pm 12$ S-gesponnen wollen enkelvoudige draden p/cm^2 . De Z-gesponnen draden vormen waarschijnlijk de ketting, de S-gesponnen draden de inslag. Het rolletje was dichtgenaaid met een Z-getwijnd wollen garen, samengesteld uit twee draden".
Graf 60. "In [de koker] een opgerold en dichtgenaaid stuk weefsel: platbinding, wol, ± 9 dikke S-gesponnen (ketting?) $\times \pm 10/11$ Z-gesponnen enkelvoudige draden. Daaraan hechtend fragment van een 'bronzen' naald. Ertegenaan in 3 lussen los Z-getwijnd garen, samengesteld uit 2 S-getwijnde garens, elk uit 2 Z-gesponnen enkelvoudige draden vervaardigd. Linnen, wit. Aan de uiteinden van de lussen fragmenten van een bronzen naald. Ook tegen opgerolde stof een los S-getwijnd eindje garen, samengesteld uit 3 Z-gesponnen enkelvoudige draden. Linnen. Dit stukje garen is evenals de opgerolde stof donkergrijs van kleur". De textielrest die aan de baard van de sleutel uit graf 60 kleefde, zoals op de tekening van P.C.A. van der Kamp uit ca. 1952 nog te zien is, werd eveneens door Ypey gedetermineerd: "De baard was grotendeels in textiel gehuld: dichtgeweven platbinding, $\pm 16 \times 16$ Z-gesponnen draden p/cm^2 . Draaddikte variërend. Linnen (vlas). Op het doorbroken schijfje [is sierschijfje] waren in de aankorsting ook indrukken te zien van dezelfde soort platbinding".

222. Bijvoorbeeld *Ketzendorf* (Ahrens, 1978–1980), waar het oog van de naald soms nog kon worden herkend (graven 47, 215); meerdere naalden in één koker (graven 350, 549).
223. Siebrecht 1974: 30.
224. Gabriel, 1981: 245–246.
225. Siebrecht, 1974: 30–31.
226. Siebrecht, 1974, Abb. 1. Voor *Osmarsleben*: Schmidt, 1980: 441, Abb. 10: 1–3.
227. Van Giffen, 1937: 84, afb. 9: 13a.
228. Rötting, 1977.
229. Marschalleck, 1978.
230. Schmid, 1972: 224–225, Abb. 9.
231. Ahrens, 1976–1977; 1978–1980.
232. Laux, 1980.
233. Laux, 1978–1980.
234. Van Es, 1967.
235. niet gepubliceerd.
236. Van Giffen, 1930; Stein, 1967.
237. Van Giffen, 1927.
238. In *Zetel* lijken er ongeveer evenveel bronzen als ijzeren kokers te zijn, maar in *Maschen* en *Ketzendorf* zijn bronzen kokers een uitzondering, terwijl zij in *Jever-Clevers* en *Oldendorf* ontbreken.
239. Stein, 1967: 189.
240. *Maschen* graf 56 (Wegewitz, 1968), *Rehrhof* graf 13 (Laux, 1980).
241. Van Es, 1967: fig. 221: 9–11.
242. Böhme, 1974.
243. Cf. B. Thieme 1978–1980, 286. *Oosterbeintum* graf 335 (Knol e.a., 1996: 83).
244. Bijvoorbeeld *Liebenau* graven K15/A3, K14/A1, H12/A4. In *Liebenau* graf M11/A4 zijn drie brokjes geretoucheerde vuursteen gevonden: Hässler, 1985.
245. Bijvoorbeeld *Ketzendorf* graven 150, 172, 286 (Ahrens, 1976–1977: Abb. 26; 1978–1980).
246. Behalve de graven genoemd in noten 244 en 245: *Liebenau* F12/A3, G14/A1, H13/A2, H11/A16(?) (Hässler, 1983; 1985), M9/A1 (Cosack, 1982); *Dörverden* 53a, 77, 95 (Genrich, 1963); *Rehrhof* 12 (Laux, 1980).
247. Van Es, 1967: 298, fig. 103: 2 (vindplaats daar onjuist vermeld als *Aalden*).
248. Van Es, 1967: 315–317, fig. 160: 1.
249. Schön, 1988: 212, 217–218.
250. Van Es, 1979.
251. Van Es, 1967: graven 14, 55, 56, 75, 146, 147 en mogelijk 12 en 73 (de inhumatiegraven in het westelijk deel van het grafveld zijn hier buiten beschouwing gelaten).
252. Wegewitz, 1968: graf 200.
253. Ahrens, 1978–1980; Laux, 1978–1980.
254. Genrich, 1963: graven 24, 53a, 100.
255. Marschalleck, 1978, graven 213, 215, 274, 447, 495, 609.
256. Rötting, 1977: graven 2, 80, 171.
257. Schmid, 1972: Abb. 3, graven 19, 103, 106, 115, 116, 121, 125, 157, 165, 261, 262, 316, 317, 329, 330, 358, 371, 421, 463, 506, 534, 550, 551, 555, 569?, 571, 679, 696, 700, 721, 775.
258. Bijvoorbeeld in *Zetel* (drie of vier van de zes) en *Dunum* (bijna twee derde van het aantal gevallen). In *Ketzendorf*, waar geen potten in inhumatiegraven zijn meegegeven, treedt in tien kindergraven een ‘weefgewicht’ of een *Tonklumpen* als enige bijgave op: Ahrens 1978–1980, graven 181, 182, 218, 259, 315, 324, 343, 449, 457, 501. In *Oosterbeintum* was een van de vijf inhumatiegraven met potten een kindergraf. Deze graven zijn overigens slecht te dateren: 5^e of 6^e–7^e eeuw (Knol e.a., 1996: graven 241, 248, 398, 420, 483).
259. In *Liebenau* lijkt dit andersom te zijn.
260. Alleen in *Dunum* geconstateerd: graven 116, 330, 371.
261. Cosack, 1982: graven M8/A2, M10/A1, K8/A1, K9/A13, K10/A1; Hässler, 1983: graven H11/A2, G13/A1, F12/A2; 1985: graven M11/A2, M12/A2, L11/A1, J15/A2.
262. Laux, 1978–1980, Abb. 29. In alle andere gevallen waarin te *Maschen* aardewerk in graven aardewerk is aangetroffen (1, 42, 45, 96, 101, 107, 125, 131: zie Abb. 30) betreft het scherven in de *Füllerde*.
263. Rötting, 1977: Abb. 5: graven 2, 80, 171, (2 en 171 liggen naast elkaar).
264. Schmid, 1972: 226–227.
265. Siegmund, 1998: 167–169.
266. Pirling, 1966: 150–151. In de Rheinland-chronologie wordt Gla.7.1 (met rechte rand) in Rhei Phase 2 (440–480/90) en Gla.7.2 (met uitbuigende rand in Phase 3 (480/90–520/30) gedateerd: Nieveler & Siegmund, 1999: 9–10.
267. Siegmund, 1998: 170. Zijn argument voor deze beginndatering is Krefeld-Gellep graf 28, dat hij vroeger dateert dan Pirling (1966: 150, *Stufe* III).
268. De Groot, 1992: 10–13; Van Es in: Van Es & Hensing (red.), 1994: 80–81.
269. Siegmund, 1998: 526. In de Rheinland-chronologie wordt het type toegeschreven aan Phase 4 (520/30–550/60): Nieveler & Siegmund, 1999: 11. Het prototype met kleine standvoet en rechte rand komt echter al voor in Böhme’s Fundgruppe B (530/35–560/70) (Böhme, 1987: 772).
270. De beker is gevonden in een W-O graf en draagt vondstnummer 5. De graven van *Aalden* hebben nog geen eigen nummers en kunnen daarom alleen worden aangeduid met de vondstnummers van eventuele grafgriffen. Graven zonder vondsten hebben dus (nog) geen nummer. Voor een voorlopig artikel betreffende dit grafveld, zie Bos & Saan, 2006.
271. Siegmund, 1998: 170.
272. Pirling, 1974: 105–106; Siegmund, 1998: 526. In de Rheinland-chronologie wordt het type toegeschreven aan Phase 4 (520/30–550/60): Nieveler & Siegmund, 1991: 11. Het prototype met kleine standvoet en rechte rand komt echter al voor in Böhme’s Fundgruppe B (430–460/70) (Böhme, 1987: 772).

273. Een kuil van grafformaat aan de zuidrand is niet als graf geïnterpreteerd en was mogelijk ook geen graf.
274. Een vondstloos graf en het graf met vondstnr. 6–7.
275. De pot uit het graf met vondstnr. 36 is van inheems aardewerk, Wijster type IVA. Eén van de kralensnoeren uit dit graf herinnert aan dat van *Wijster-Looveen* graf 211. Het graf met vondstnr. 33 bevat een Angelsaksische schaal met hoge hals en scherpe buikknik; de schouder is versierd met een fries van staande bogen. Verder in dit graf drie bronzen *komponierte Scheibenfibeln*. Beide graven bevatten verder onder meer ster-vormige kraaltjes zoals die ook voorkomen in halssnoer Cb van de ‘Prinses’ van *Zweeloo* (Van Es & Ypey, 1977: Abb. b: r-t).
276. In dit graf (vondstnr. 13-16): een bundel pijlen, een *Breitaxt* en een onvolledige (slechts één geastragaleerd kantbeslag) *einfache Gürtelgarnitur*, waarvan de gesp met *festem Beschlag*. Datering: Böhme (1974) *Stufe* III (400–450); zie ook: Aouni, 1998. Dat de afstand van dit graf alsmede het [Z-N] graf met vondstnr. 8 en het W-O graf met vondstnr. 33 tot de overige graven zou kunnen samenhangen met de aanwezigheid van een Neolithische tumulus, zoals ik eerder dacht, is volgens J.N. Lanting hoogst onwaarschijnlijk. In de tussenruimte is namelijk een trechterbeker met daarin een ‘biberon’ aangetroffen, “juist in de vaste grond” volgens het dagrapport. De beker lag dus niet diep onder het oorspronkelijke oppervlak. Een grafkuil is blijkbaar niet waargenomen. Maar tumuli zijn bij de Westgroep van de Trechterbekercultuur niet bekend. Een vlakgraf van de Trechterbekercultuur is ondanks de geringe diepte een voor de hand liggende mogelijkheid. De biberon wijst nl. op een babygrafje.
277. Knol, 1993: 68; Bos & Brouwer, 2005.
278. Böhme, 1974: 19. Zie ook Böhme, 1999.
279. Zie voor ¹⁴C-datering van vergelijkbare Angelsaksische potten uit *Hoogebeintum*: Knol, 1993: 61, fig. 13: 3 en 4: “omstreeks 400” en “omstreeks 500”.
280. Siegmund, 1998: 170.
281. Voor ijzeren priemen: Ament, 1976: 115.
282. Parallellen mogelijk in *Birka* graven 573, 828, 966, 1087, en (conglomeraat) 978: Arbman, 1943: Taf. 169.
283. Van Es, 1967: fig. 39.
284. Van Es, 1967: fig. 79; zie ook Van Es & Verlinde, 1977.
285. Van Es, 1979.
286. Van Es, 1967: 305–306, fig. 126: onderste drie rijen.
287. Van Es, 1967: 293–295; Schön, 1988, 231, Abb. 24: 8; Van Es, Miedema & Wynia, 1985: Abb. 60: Bennekom Ornament B3.
288. Van Es, 1967: 296–298.
289. Van Es, 1967: 309–310.
290. Van Es, 1967: 303.
291. Van Es & Verlinde, 1977: 52; Van Es, Miedema & Wynia, 1985: 599–603.
292. Taayke, 2006: vormen Ede D2 (vooral 3^e en 4^e eeuw) en Ede C 2-3.
293. Boersma, 1998: 171–172, afb. 10.3: 4.
294. Cosack, 1982.
295. Graf VII met een urn van type Wijster IVF en een *tutulus*fibula van Böhme’s type Contrat (Böhme, 1974: 348, Fundliste 6) is nog 4^e-eeuws.
296. *Wijster-Looveen* graf 211 zou nog laat 4^e-eeuws kunnen zijn: Van Es, 1967: 505.
297. Zie in het voorafgaande de bespreking van de glazen spitsbeker.
298. Bijvoorbeeld: de gesp uit graf XI en de schijffibula uit graf XII? Het door vuur aangetaste bronzen voorwerp met *Kerbschnitt*-versiering, dat als fragment van een gordelgesp beschreven is (Van Es, 1967: 489, fig. 276: 4), is vermoedelijk afkomstig van een gelijkarmige fibula van Böhme’s type Dösemoor of Nesse.
299. Van Es, 1967: fig. 278, graven XXIV en XXV. In de noordoosthoek van het opgegraven terrein in *Aalden* komen kleine N-Z grafjes en vier-palenconstructies voor die sterk aan het westelijk deel van *Wijster-Looveen* doen denken.
300. Van Es, 1967: fig. 281: paar Caulaincourtfibulae (midden 7^e eeuw); fig. 282: beugelfibula met rechthoekige kopplaat en ruitvormige(?) voet (7^e eeuw); fig. 283, 1: gelijkarmige fibula (Siegmund fase 10 = 670–705); fig. 283, 2: sierschijf (7^e eeuw?).
301. Van Es, 1967: 517, 566.
302. Waterbolk, 1973.
303. Van Es, 1979: 218–225.
304. Hiddink, 1999: 141.
305. Waterbolk, 1999: fig. 1: Odoorn typen A en B tegenover Wijster B en Peeloo A en B.
306. Van Es, 1979: 206.
307. Kleemann, 1999.
308. Van Es, 1996: 265. De exemplaren uit *Wijster-Looveen* en *Aalden* (noordoosthoek) dateren uit de 4^e en 5^e eeuw. Zij zijn wat ‘vierkanter’.
309. Schmid, 1972: Abb. 3.
310. Schmid, 1972: Abb. 3: ZW-NO graven 504 (paal op twee buitenste hoeken), 505, 534 (kind), 491 (crematie in paalzetting), 507.
311. Van Es, 1996.
312. Ahrens (1977) vond in *Ketzendorf* een kleine sterftepiek omstreeks het 7^e en 10/11^e jaar.
313. Van Es, 1996: fig. 5.
314. Graf 18 met zijn vroege sax en met palen op de hoeken lijkt op grond van zijn ligging bij de tumulus over graf 17 aan te sluiten.
315. Knol, 1993: 168–169.
316. Wand, 1982.
317. Waterbolk, 1999: 108–109.
318. De verdeling wijkt af van die in Van Es, 1996: speciaal fig. 6. Daar is aangenomen dat de middengroep zich in deze fase heeft verplaatst naar de zuidoosthoek van het opgegraven terrein en daar door SE 1-3 is voortgezet. Ook is overwogen dat de middengroep zou zijn uitgestorven. Voor beide veronder-

stellingen bestaat geen spoor van bewijs. Wij gaan er nu van uit dat de subgroep S4 de voortzetting is van M1. Het is duidelijk dat deze verandering ook gevolgen heeft voor Table 1 uit de publicatie van 1996. De daarin gegeven datering van de fasen begint naar ons huidige inzicht een generatie te vroeg.

319. Wand, 1982.
320. Boersma, 2003. De gelijktijdige nederzetting lag in de directe omgeving van de kerk (Harsema, 1973).
321. Halbertsma, 2000: 241.
322. Siegmund, 1998: 76, type Perl 47.10.
323. Van Es, 1996: fig. 7.
324. Waterbolk & Harsema, 1979: 264.
325. Boersma, 2003: 81–83.
326. Boersma, 1998: 176–177.
327. Boersma, 1998: 177.
328. Boersma, 1998: 174; 2003: 83.
329. Daarover Schmid, 1969: 269, noot 36.
330. Onder de kerk is een standspoor gevonden dat een deel van de wandgreppel zou kunnen zijn van een rechthoekig houten gebouwtje: Boersma, 1998: afb. 10.3, vlak 4. De oriëntatie is beter dan die van de kerk zelf: een oratorium?
331. Halbertsma, 2000: 239–245.
332. Voor een recent overzicht van de gebeurtenissen in ons land ten tijde van de Vikingen: Henderikx, 1995.

8. LITERATUUR

- AHRENS, C., 1976–1977. Die Belegungsgruppen im Ketzendorfer Gräberfeld. *Hammaburg* N.F. 3–4, 95–130.
- AHRENS, C., 1977. Eine Menschengruppe im Spiegel ihres Gräberfeldes. *Studien zur Sachsenforschung* 1, 1–11.
- AHRENS, C., 1978–1980a. Der Befund des spätsächsischen Gräberfeldes Ketzendorf bei Buxtehude. *Hammaburg* N.F. 5, 9–50.
- AHRENS, C., 1978–1980b. Die eisernen Messer des spätsächsischen Gräberfeldes Ketzendorf. *Hammaburg* N.F. 5, 51–64.
- ALMGREN, B., 1955. *Bronsnyklar och djuvornamentik, vid övergång från Vendeltid till Vikingtid*, Uppsala, Appelbergs Boktryckeri.
- AMENT, H., 1976. *Die fränkischen Grabfunde aus Mayen und der Pellenz*, Berlin, Mann.
- ANDRAE, R., 1973. Mosaikaugenperlen. Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung Karolingerzeitlicher Millefioriglasperlen in Europa. *Acta praehistorica et archaeologica* 4, 101–198.
- ANONYMUS, 2007. Onderzoek prinses van Zweeloo. *Drents Museum Journaal* 2, 24.
- AOUNI, H., 1998. Das spätantik-frühmittelalterliche Gräberfeld von Jülich – die “einfachen Gürtelgarnituren”. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 30, 19–37.
- ARBMAN, H., 1943. *Birka I. Die Gräber*. Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- ARRHENIUS, B., 1978. Eine Amethystanhänger aus Haithabu. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 12, 9–23.
- BELLINGEN, S. VAN, 1988. *Gelijkmarmige fibulae uit de merovingische en karolingische periode in België en in Noord-Frankrijk*, licentiaatsproefschrift Vrije Universiteit Brussel.
- BERKUM, A. VAN, 1990. De constituerende en mislukking van de Friese kerkprovincie. In P. Bange & A.G. Weiler (ed.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen, 28–30 september 1989*. Katholieke Universiteit Nijmegen, 159–174.
- BOERSMA, J.W., 1998. Zweeloo: kerk en kerspel in protohistorisch perspectief. In: D.E.H. de Boer, R.J.A. Nip & R.W.M. van Schaik (red.), *Het Noorden in het midden* (Feestbundel Dr. F.J. Bakker, Groninger Historische Reeks 17). Assen, Van Gorcum, 167–186.
- BOERSMA, J.W., 2003. Volg het spoor terug. In: M.A.W. Gerding (red.), *Geschiedenis van Vries*. Zuidwolde, Het Drentse Boek, 57–89.
- BÖHME, H.W., 1974. *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts*. München, Beck.
- BÖHME, H.W., 1987. Gallien in der Spätantike. Forschungen zum Ende der Römerherrschaft in den westlichen Provinzen. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34, 770–773.
- BÖHME, H.W., 1999. Sächsische Söldner im römischen Heer. In: M. Fansa (ed.), *Über allen Fronten. Nordwestdeutschland zwischen Augustus und Karl dem Grossen*, Oldenburg, Isensee Verlag, 49–73.
- BÖHNER, K., 1958. *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*. Berlin, Mann.
- BOS, J.M. & E.W. BROUWER, 2005. Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland, *Paleo-aktueel* 16, 96–100.
- BOS, J.M. & F.B. SAAN, 2006. Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.), *Paleo-aktueel* 17, 146–151.
- BOTMAN, A., 1994. *De Domburgfibula, een Fries type?* Doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam.
- CALLMER, J., 1977. *Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800–1000 A.D.* Lund, Gleerup/Bonn, Habelt.
- CAPELLE, T., z.j. *Die frühgeschichtlichen Metallfunde von Domburg auf Walcheren*, 2 delen. Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- CAPELLE, T., 1978. *Die karolingischen Funde von Schouwen*. Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- COSACK, E., 1982. *Das sächsische Gräberfeld bei Liebenau, Kr. Nienburg (Weser)*. Berlin, Mann.
- ES, W.A. VAN, 1962. Enkele vondsten uit een rijengrafveld bij Oosterhesselen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 80, 273–281.
- ES, W.A. VAN, 1967. *Wijster, a native village beyond the imperial frontier, 150–425 A.D.* Dissertatie Universiteit Groningen (ook verschenen als *Palaeohistoria* 11).
- ES, W.A. VAN, 1968. *Grafritueel en Kerstening*. Oratie Vrije Universiteit Amsterdam (ook verschenen in *Probleme der Küstenforschung* 9, 1970, 77–90).

- ES, W.A. VAN, 1979. Odoorn: frühmittelalterliche Siedlung; das Fundmaterial der Grabung 1966. *Palaeohistoria* 21, 205–225.
- ES, W.A. VAN, 1966. Zweeloo and Montailou. In: M. Lodewijckx (red.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies. Album amicorum André van Doorselaer* (Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae 8). Leuven, Leuven University Press, 263–275.
- ES, W.A. VAN & W.A.M. HESSING (ed.), 1994. *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum naar Dorestad (50 v.Chr.–950 na Chr.)*. Utrecht, Matij/Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- ES, W.A. VAN & R.S. HULST, 1991. *Das merowingische Gräberfeld von Lent*. Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- ES, W.A. VAN, M. MIEDEMA & S.L. WYNIA, 1985. Eine Siedlung der römischen Kaiserzeit in Bennekom, Provinz Gelderland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 35, 533–652.
- ES, W.A. VAN & A.D. VERLINDE, 1977. Overijssel in roman and early medieval times. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 27, 7–89.
- ES, W.A. VAN & W.J.H. VERWERS, 1977. Fibulae uit de Maas. In: N. Roymans, J. Biemans, J. Slofstra & W.J.H. Verwers (red.), *Brabantse Oudheden: opgedragen aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag*. Eindhoven, Stichting Brabants Heem, 131–171.
- ES, W.A. VAN & W.J.H. VERWERS, 1980. *Excavations at Dorestad 1. The harbour: Hoogstraat I*. 's Gravenhage, Staatsuitgeverij/Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- ES, W.A. VAN & J. YPEY, 1977. Das Grab der 'Prinzessin' von Zweeloo und seine Bedeutung im Rahmen des Gräberfeldes. *Studien zur Sachsenforschung* (1), 97–126.
- FACKLAM, G., 1977–1978. Der Fundkomplex Hagen-Hoya. *Die Kunde* N.F. 28–29, 85–98.
- FALK, A., 1971. Der gemischtbelegte Friedhof bei Liebenau, Kr. Nienburg (Weser). *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 40, 278–289.
- GABRIEL, J., 1981. Karolingische Reiterspuren und andere Funde aus dem Gräberfeld von Bendorf, Kreis Rendsburg-Eckernförde. *Offa* 38, 245–258.
- GEBERS, W. & H. HINZ, 1977. Ein Körpergrab der Völkerwanderungszeit aus Bosau, Kreis Ostholstein. *Offa* 34, 5–39.
- GENRICH, A., 1963. *Der gemischtbelegte Friedhof von Dörverden, Kr. Verden/Aller*. Hildesheim, Lax.
- GENRICH, A., 1972. *Der gemischtbelegte Friedhof bei Liebenau, Kreis Nienburg I*. Hildesheim, Lax.
- GISSLER, U., 1974. Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. In: G. Kossack & G. Ulbert (ed.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie: Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. Teil 2: Frühmittelalter*. München, Beck, 521–543.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1927. Het onderzoek te Onnen. *Verslag van het Museum van Oudheden te Groningen*, 76–83.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1930. *Die Bauart der Einzelgräber. Beitrag zur Kenntnis der älteren individuellen Grabhügelstrukturen in den Niederlanden* (Mannus Bibliothek 44–45). Leipzig, Kabitzsch.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1932. Een germaansch tempel- of kapelrayon te Looveen bij Wijster, gem. Beilen? *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 50, 51–63.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1937. Omheinde, inheemse nederzettingen met aanliggende tumuli, leemkuilen en rijengravelde te Rhee en Zeyen, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 55, 78–86.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1940. Nederzettingen, grafheuvels, leemkuilen en rijengravelde tusschen Rhee en Zeyen, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 58, 192–200.
- GROCHOWSKA, E. & R. SACHS, 1980. Vom "Lanzenschuh" zum "Stabdorn", Bemerkungen zur Geschichte einer Theorie, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 8, 57–63.
- GROHNE, E., 1953. *Mahndorf. Frühgeschichte des Bremischen Raums*. Bremen, Walter Dorn.
- GROOT, H.L. DE, 1992. *Traces at Traiectum. An archaeological survey*. Utrecht, Stichting Publicaties Oud-Utrecht.
- HALBERTSMA, H., 2000. *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Utrecht, Matij.
- HÄRKE, H., 1989. Knives in early Saxon burials: blade length and age at death. *Medieval Archaeology* 33, 144–148.
- HARSEMA, O.H., 1973. Vroeg-middeleeuws aardewerk uit Vries, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 90, 149–154.
- HÄSSLER, H.J., 1983. Das sächsische Gräberfeld bei Liebenau, Kreis Nienburg/Weser, Teil 2. *Studien zur Sachsenforschung* 5, 1.
- HÄSSLER, H.J., 1985. Das sächsische Gräberfeld bei Liebenau, Kreis Nienburg/Weser, Teil 3. *Studien zur Sachsenforschung* 5, 2.
- HENDERIKX, P.A., 1995. De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief. In: R.M. van Heeringen & P.A. Henderikx (red.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Goes, De Koperen Tuin/Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 70–112.
- HIDDINK, H.A., 1999. *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. Iste eeuw voor–4de eeuw na Chr.* Dissertatie Universiteit Amsterdam.
- HOLWERDA, J.H., 1930. Opgravingen in Dorestad. *Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, N.R. 11, 32–96.
- HÜBENER, W., 1972. Gleicharmige Bügelfibeln der Merowingerzeit in Westeuropa. *Madridrer Mitteilungen* 13, 211–269.
- JELSMA, J., 1991. *Ruilverkavelingsgebied Mars- en Westerstroom. Een beperkte archeologische kartering, inventarisering en waardering*. Rapport Biologisch-Archaeologisch Instituut Groningen.
- KARS, H., 1984. *Early-Medieval Dorestad. An archaeo-petrological study*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam (ook verschenen in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 30–33, 1980–1983).

- KATALOG HOCHDORF, 1985. *Der Keltenfürst von Hochdorf. Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie*. Katalog zur Ausstellung Stuttgart, vom 14. August bis 13. Oktober 1985.
- KELLER, E., 1971. *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. München, Beck.
- KLEEMANN, J., 1991. *Grabfunde des 8. und 9. Jahrhunderts im nördlichen Randgebiet des Karolingerreiches*. Dissertatie Bonn.
- KLEEMANN, J., 1999. Zum Aufkommen der Körperbestattung in Niedersachsen. *Studien zur Sachsenforschung* 13, 253–262.
- KNOL, E., 1993. *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.
- KNOL, E., 2001. Carolingian weapons in the Northern Netherlands, particularly from the cemetery of Godlinze. In: B. Arrenhius (ed.), *Kingdoms and regional identity, transactions from the 49th Sachsensymposium 1998 in Uppsala* (theses and papers in archaeology B6). Stockholm, Archaeological Research Laboratory Stockholm University, 115–120.
- KNOL, E., 2004. De kerstening van de Friese landen, gezien vanuit het graf. *De Keppelstok* 69, 4–17.
- KNOL, E., 2005. Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.). *Paleo-aktueel* 16, 112–117.
- KNOL, E., 2007a. Het Karolingische grafveld De Bouwerd bij Ezinge (Gr.). *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 83–90 (1999–2006), 62–89.
- KNOL, E., 2007b. Het Karolingische grafveld op de Bultvenne bij Termunterzijl – de campagnes 1782–1784 en 1818. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 83–90 (1999–2006), 104–125.
- KNOL, E. & X. BARDET, 1999. Carolingian weapons from the cemetery of Godlinze, the Netherlands. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In Discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*. Zwolle, Stichting Promotie Archeologie/Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 213–225.
- KNOL, E., W. PRUMMEL, H.T. UYTTERSCHOUT, M.L.P. HOOGLAND, E. KRAMER & J. SCHELVIS, 1996. Het vroeg-Middeleeuws grafveld van Oosterbeintum. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 73–74 (1989–1990), 7–134.
- KOOIJ, P.B., 1979. *Pre-roman urnfields in the north of the Netherlands*. Dissertatie Universiteit Groningen.
- LAUX, F., 1978–1980. Der Reihengräberfriedhof in Oldendorf, Samtgemeinde Amelinghausen, Kr. Lüneburg/ Niedersachsen. *Hammaburg* N.F. 5, 91–147.
- LAUX, F., 1980. Das frühmittelalterliche Gräberfeld beim Rehrhof, Stadtgemeinde Amelinghausen, Kr. Lüneburg (Niedersachsen). *Studien zur Sachsenforschung* 2, 203–229.
- LAUX, F., 1987. Überlegungen zum Reihengräberfeld von Aschhausen, Gem. Stelle, Kr. Harburg (Niedersachsen). *Studien zur Sachsenforschung* 6, 123–154.
- LUNDSTRÖM, A., 1976. *Bead making in Scandinavia in the early middle ages*. Stockholm, Almqvist & Wiksell.
- MARSCHALLECK, J., 1978. Zetel, ein friesisches Gräberfeld des frühen Mittelalters. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 12, 79–136.
- MENGHIN, W., 1973. Aufhängevorrichtung und Tragweise zweischneidiger Langschwerter aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, 7–56.
- MENGHIN, W., 1983. *Das Schwert im Frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n.Chr.* Stuttgart, Theiss.
- MENSONIDES, S.S., 1958. Een 7e-eeuws gouden sieraad uit de dorpswierde van Ezinge. *Groningse Volksalmanak*, 117–126.
- MIEDEMA, M., 1983. *Vijftientwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.
- NIEVELER, E. & F. SIEGMUND, 1999. The Merovingian chronology of the Lower Rhine Area, results and problems. In: J. Hines, K. Hölund Nielsen & F. Siegmund (eds), *The pace of change, studies in early-medieval chronology*. Oxford, Oxbow Books, 3–22.
- NOWOTHNIG, W., 1958. Das merowingische Gräberfeld von Rosdorf bei Göttingen. *Göttinger Jahrbuch* 6, 20–56.
- PIRLING, R., 1966. *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*. Berlin, Mann.
- PIRLING, R., 1974. *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1960–1963*. Berlin, Mann.
- PIRLING, R., 1979. *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1964–1965*. Berlin, Mann.
- PRÖTTEL, P.M., 1988. Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35, 347–372.
- REMPEL, H., 1966. *Reihengräberfriedhöfe des 8. bis 11. Jahrhunderts aus Sachsen-Anhalt, Sachsen und Thüringen*. Berlin, Akademie-Verlag.
- RENNER, D., 1970. *Die durchbrochenen Zierscheiben der Merowingerzeit*. Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- ROES, A., 1965. *Vondsten van Dorestad* (Archaeologica Traiectina 7). Groningen, Wolters.
- RÖTTING, H., 1977. Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Jever-Clevers, Kreis Friesland. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 11, 1–42.
- SCHLÜTER, W., 1977. Vorbericht über die Ausgrabung auf dem Reihengräberfeld Osnabrück-Schölerberg 1976. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 46, 271–279.
- SCHMID, P., 1967. Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Dunum, Kr. Witmund. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 36, 39–60.
- SCHMID, P., 1969. Zum heidnischen und frühchristlichen Bestattungsbrauch auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld von Dunum, Ostfriesland. *Frühmittelalterliche Studien* 3, 257–276.

- SCHMID, P., 1970. Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Dunum, Kreis Witmund (Ostfriesland). (Grabung 1967–1968). *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 5, 40–62.
- SCHMID, P., 1972. Zur Datierung und Gliederung der Grabanlagen von Dunum, Kreis Witmund. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 7, 211–240.
- SCHMID, P., 1986. Die “Schiffshöhe” – ein frühmittelalterliches Gräberfeld zwischen Weser und Elbe. *Offa* 43, 65–86.
- SCHMIDT, B. 1980. Zur Sachsenfrage im Unstrut-Saale-Gebiet und im Harzvorland. *Studien zur Sachsenforschung* 2, 423–446.
- SCHÖN, M.D., 1988. Gräberfelder der römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit aus dem Zentralteil der Siedlungskammer von Flögel, Landkreis Cuxhaven. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 18, 181–297.
- SCHOEN, R.P., 1998. *Pro facultatibus vel dignitate defuncti. Uitvaartritueel, funeraire regelgeving en de uitdrukking van sociale status in Rome (100 v.Chr–300 n.Chr)*. Dissertatie Universiteit Utrecht.
- SIEBRECHT, A., 1974. Nadelbüchsen und Lanzenschuhe aus einem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Halberstadt-Ost. *Ausgrabungen und Funde* 19(1), 29–34.
- SIEGMUND, F., 1998. *Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg*. Köln, Rheinland-Verlag.
- SLUIJS, W.A. VAN DER, 2007. *Paarlen voor archeologen. Romeinse en germaanse kralen in Nederland*. Masterscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen.
- SPEK, T., 2004. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historische-geografische studie*. Utrecht, Matrijs.
- STEIN, F., 1967. *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Berlin, De Gruyter.
- STEUER, H., 1982. Schlüsselpaare in frühgeschichtlichen Gräbern. Zur Deutung einer Amulett-Beigabe. *Studien zur Sachsenforschung* 3, 185–247.
- TAAYKE, E., 2006. Uslarien? Rijn-Weser-Germaans aardewerk op Nederlandse bodem. In: O. Brinkkemper, J. Deeben, J. van Doesburg, D.P. Hallewas, E.M. Theunissen & A.D. Verlinde (red.), *Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen (Bundel ter ere van Janneke Buurman, H. ter Schegget, W.J.H. Verwers en P.J. Woltering)*. Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 199–214.
- TEMPELMANN-MACZYNSKA, M., 1985. *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Mainz, Von Zabern.
- THIELEMANN, O., 1957. Das Reihengräberfeld von Othfresen, Kr. Goslar. *Die Kunde* 8, 138–148.
- THIEME, B., 1978–1980. Ausgewählte Metallbeigaben aus dem Gräberfeld von Ketzendorf, Kreis Stade. *Hammaburg N.F.* 5, 65–89.
- THIEME, W., 1985. Ein spätsächsischer Friedhof in Wulfsen, Ldkr. Harburg. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 54, 247–254.
- THÖRLE, S., 1998. Formen und Verzierungen gleicharmiger Bügelfibeln im westlichen Frankenreich. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 30, 106–112.
- VILSTEREN, V.T. VAN, 1988. Het vroeg-middeleeuwse grafveld van Gasselte. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 105, 188–201.
- VONS-COMIS, S.Y., 1988. Een nieuwe reconstructie van de kleding van de ‘Prinses van Zweeloo’. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 105, 151–187.
- WALLER, K., 1938. *Der Galgenberg bei Cuxhaven. Die Geschichte einer germanischen Grab- und Wehrstätte*. Leipzig, Kabitzsch.
- WAND, G., 1982. Beobachtungen zu Bestattungssitten auf frühgeschichtlichen Gräberfeldern Westfalens. *Studien zur Sachsenforschung* 3, 249–314.
- WATERBOLK, H.T., 1973. Odoorn im frühen Mittelalter. Bericht der Grabung 1966. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 8, 25–89.
- WATERBOLK, H.T., 1999. From Wijster to Dorestad and beyond. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past. Archaeological Studies presented to W.A. van Es*. Zwolle, Stichting Promotie Archeologie/Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 107–117.
- WATERBOLK, H.T. & O.H. HARSEMA, 1979. Medieval farmsteads in Gasselte (Province of Drenthe). *Palaeohistoria* 21, 227–265.
- WEGEWITZ, W., 1968. *Reihengräberfriedhöfe und Funde aus spätsächsischer Zeit im Kreise Harburg*. Neumünster, Wachholtz.
- WERNER, J., 1959. Frühkarolingische Silberohrringe von Rastede (Oldenburg). Beiträge zur Tierornamentik des Tassilokelches und verwandter Denkmäler. *Germania* 37, 179–192.
- WERNER, J., 1986. Nachlese zum Schiffsgrab von Sutton Hoo. *Germania* 64, 465–497.
- WESTPHAL, H., 1991. Untersuchungen an Saxklingen des sächsischen Stammesgebietes: Schmiedetechnik, Typologie, Dekoration. *Studien zur Sachsenforschung* 7, 271–365.
- WESTPHAL, H., 1996/1997. Untersuchungen an Langsaxen aus niederländischen Sammlungen, mit einem Beitrag von W.A. van Es und E. Knol. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 42, 407–423.
- YPEY, J., 1962–1963. Die Funde aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld Huinerveld bei Putten im Museum Nairac in Barneveld. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12–13, 99–152.
- ZEIST, W. VAN, 1955. *Pollen analytical investigations in the Northern Netherlands. With special reference to archaeology*. Dissertatie Universiteit Utrecht.
- ZOLLER, D., 1965. Das Sächsisch-Karolingische Gräberfeld bei Drantum, Gem. Emstek, Kr. Cloppenburg. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 34, 34–47.
- ZIJLSTRA, J., 1992. *Wijnaldum-Finnsburg; vondsten uit noordelijk Westergo (= Friese bodemvondsten 3)*. [Leeuwarden], Jan Zijlstra.

32

40

42

46

49

50

54

51

65

Fig. 20. Zweelo 1952: kleurenafbeldingen op ware grootte van de kralen uit de graven 32, 40, 42, 46, 49, 50, 51, 54, 59, 65, 66, 70, 81, 85, 89 en 96. Aquarellen P.C.A. van der Kamp. Voor gekleurde afbeeldingen van kralen uit graf 87: zie figs. 23-25.

59

66

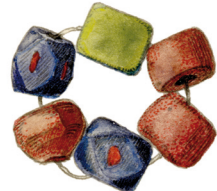
70

81

85

89

96

Fig. 20 (vervolg).

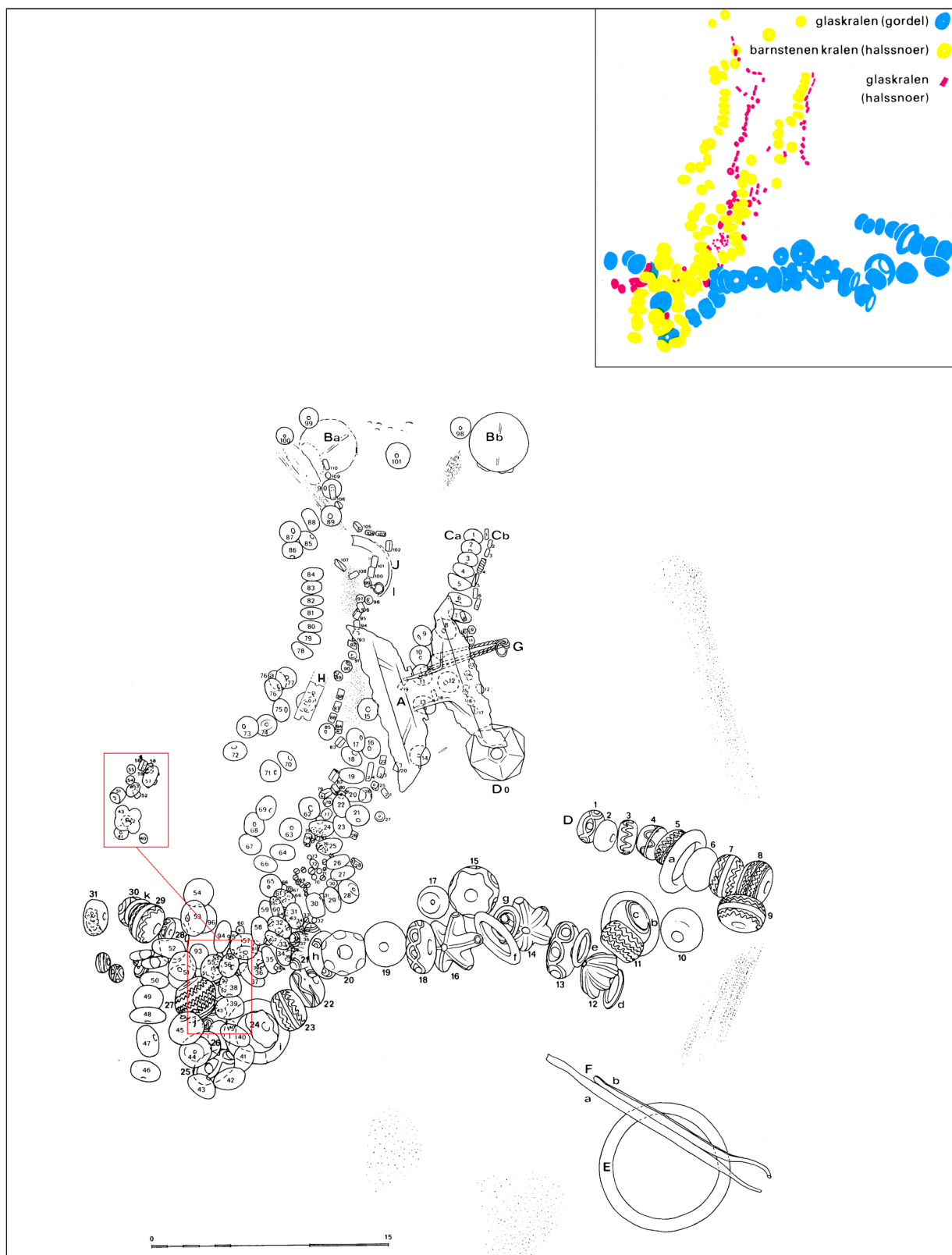

Fig. 21. Zweeloo 1952: de ligging van de grafgiften (met uitzondering van de pot) in het graf van de 'Prinses' (graf 87) (Naar: Van Es & Ypey, 1977: Abb. 5). In de rechterbovenhoek is de verdeling van de kralen over drie snoeren (Ca, Cb en D) aangegeven (Naar: Bloemers, Louwe Kooijmans & Sarfatij, 1981: afbeelding op p. 128).

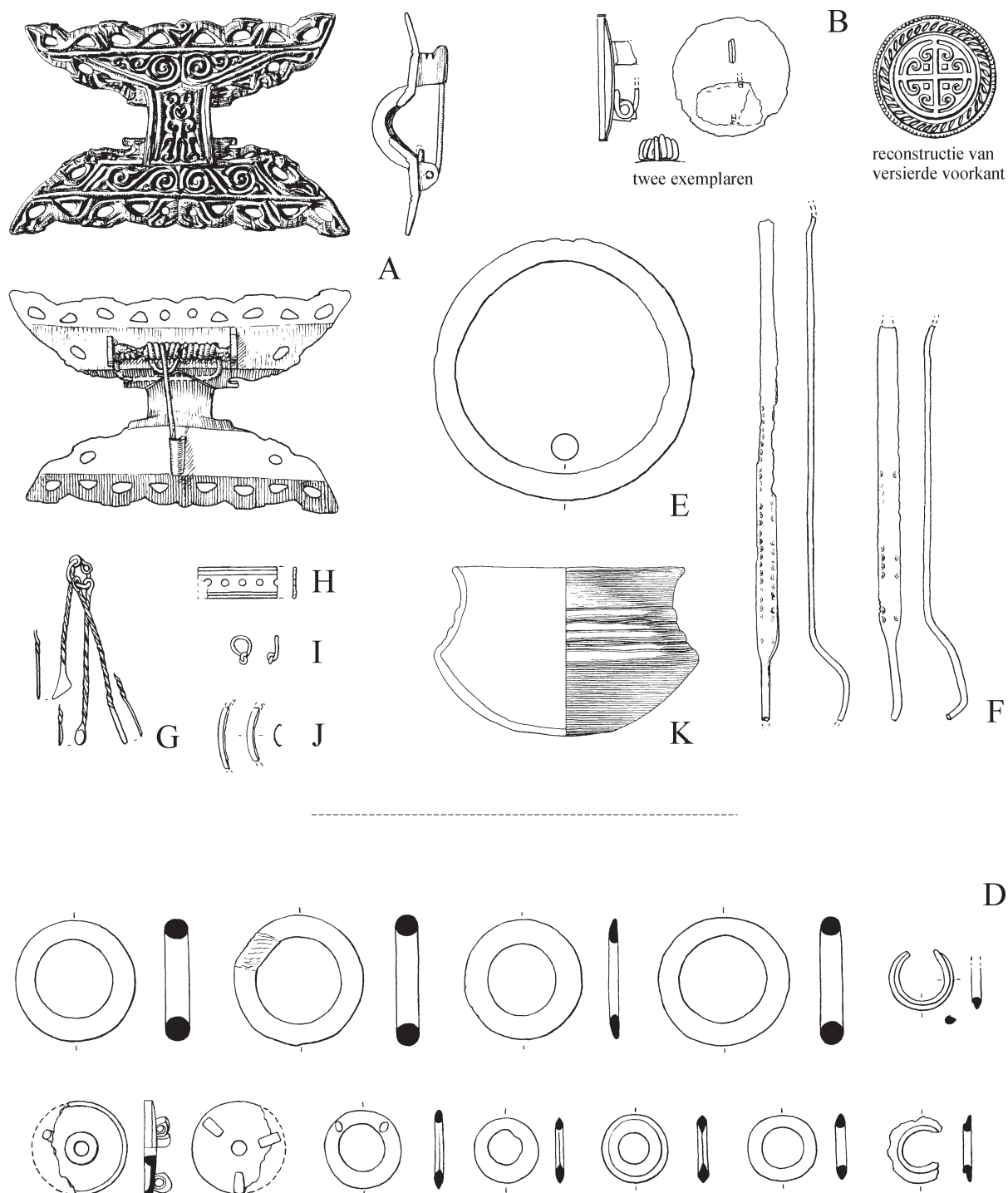

Fig. 22. Zweelo 1952: de grafgiften van de 'Prinses', met uitzondering van de kralen (Naar: Van Es & Ypey, 1977: Abb. 6, 7, 11 en 12). Voor beschrijving van de voorwerpen zie Van Es & Ypey (1977: 111–122). De bronzen ringen en schijf met aanduiding D zijn onderdelen van de gordelketting. Een kleine bronzen ring zit nog vastgekit aan kraal D13: zie fig. 25. Schaal: K 1/4; overige 1/2.

Fig. 23. Zweelo 1952: het snoer barnstenen kralen Ca uit het graf van de 'Prinses' (foto Drents Museum Assen). Schaal 1:2.

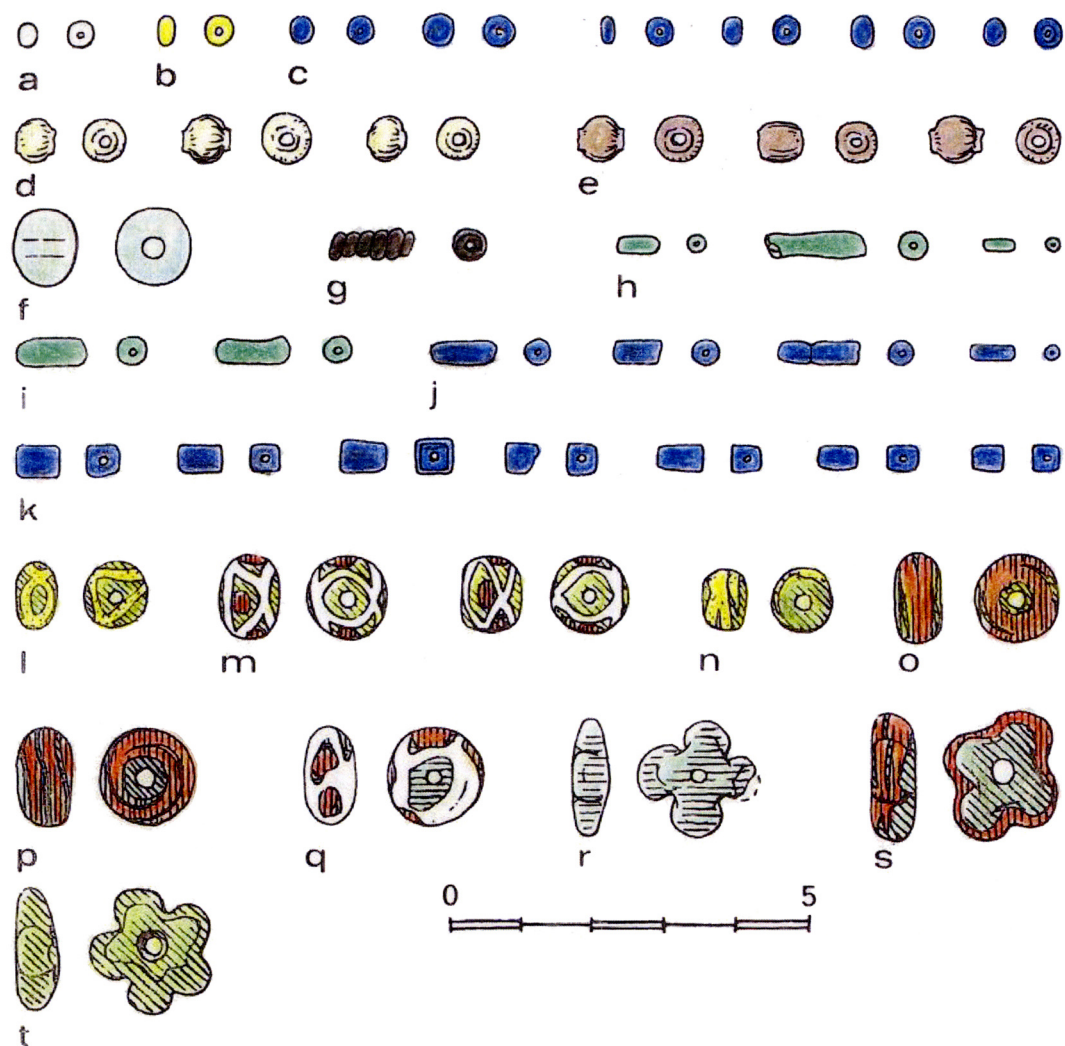

Fig. 24. Zweelo 1952: de typen glazen kralen die in kralensnoer Cb uit het graf van de 'Prinses' voorkomen. Voor verdere beschrijvingen en aantallen: zie tekst (Naar: Van Es & Ypey, 1977: Abb. 8, ingekleurd door de auteur). Schaal 1:1.

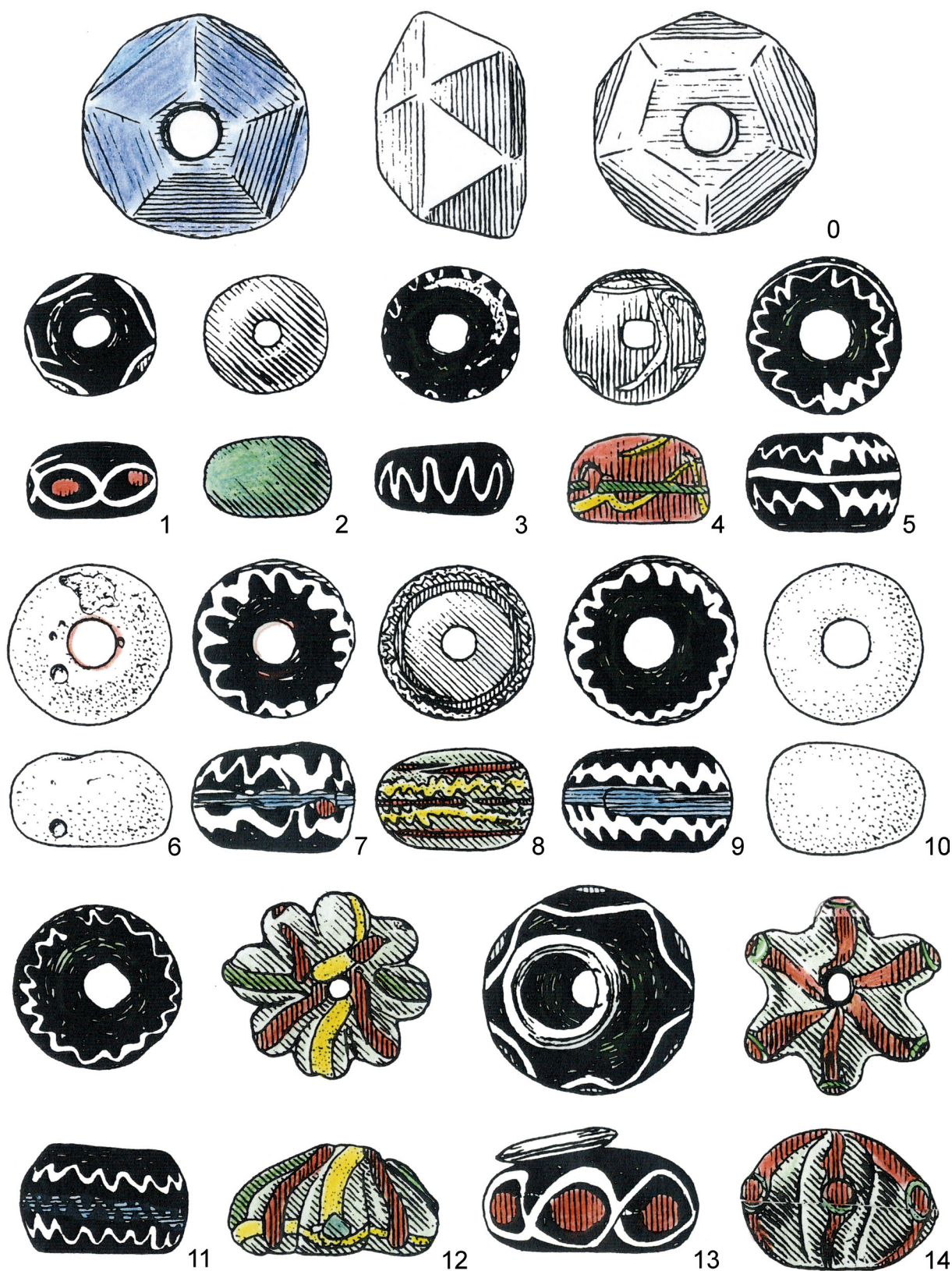

Fig. 25. Zweeloo 1952: de glazen kralen en barnstenen kraal 17 van gordelketting D, uit het graf van de 'Prinses'. Aan kraal 13 is een kleine bronzen ring vastgekit. Voor de overige bronzen ringen en bronzen schijf van de gordelketting: zie fig. 22. Voor de beschrijving van de glazen kralen: zie tekst (Naar: Van Es & Ypey, 1977: Abb. 9 en 10), ingekleurd door de auteur). Schaal 1:1.

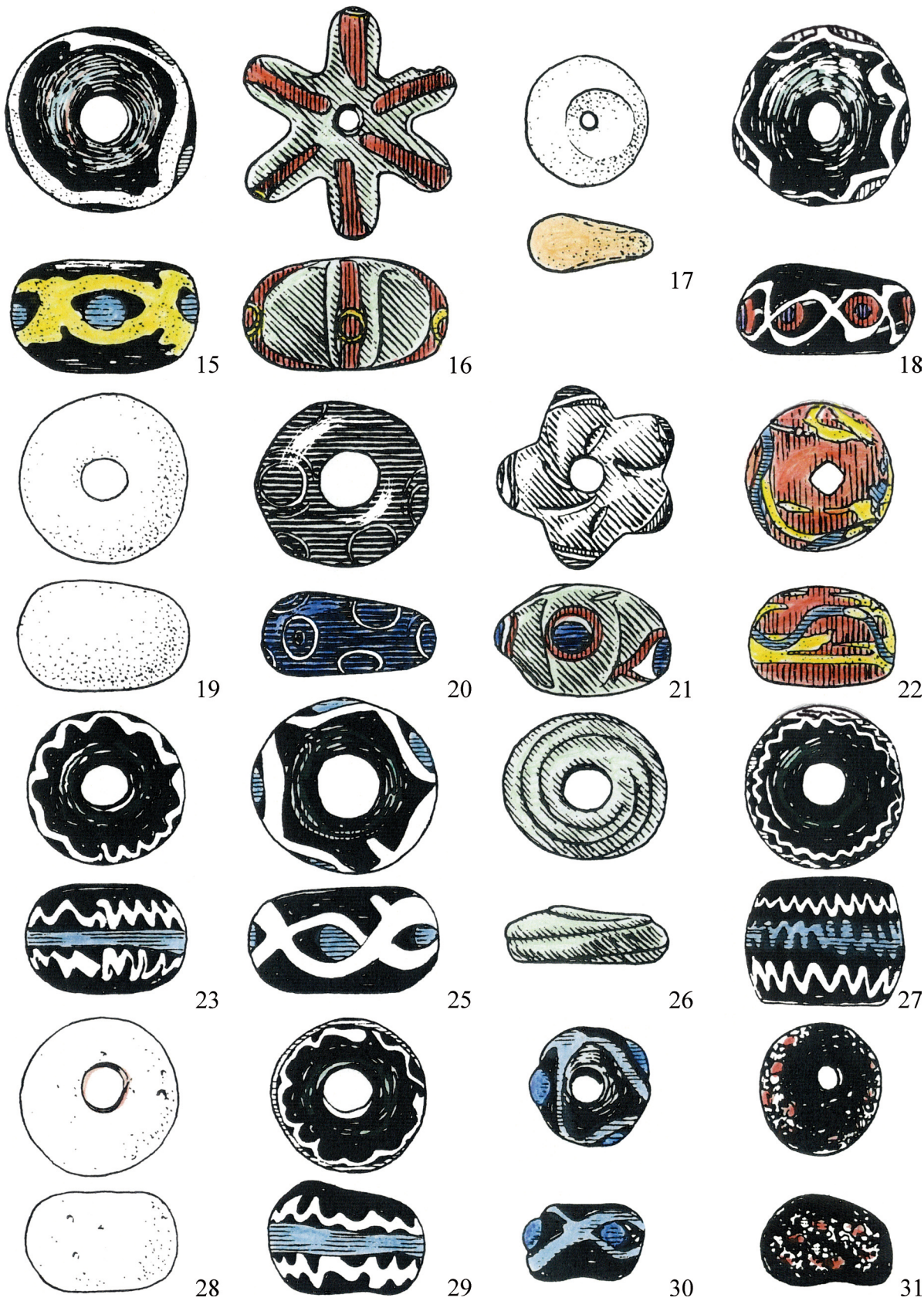

Fig. 25 (vervolg).

BIJLAGE 1: DE KRALENSNOEREN VAN DE 'PRINSES VAN ZWEELOO'¹

W.A. VAN BOMMEL-VAN DER SLUIJS

1. INLEIDING

De beroemdste kralen van Nederland zijn zeker de kralen van de zogenaamde 'Prinses' van Zweeloo die zich bevinden in het Drents Museum te Assen. Het ensemble van kralen en andere kostbare siervoorwerpen waarmee de prinses is bijgezet, is zeer uitzonderlijk en vormt zelfs in Noordwest-Europa een unicum. Dit is de reden om aan het prinsessengraf een afzonderlijk hoofdstuk te wijden, daarbij steunend op de gegevens uit de publicatie van Van Es & Ypey uit 1977. Van Giffen legde in 1952 het graf van de 'prinses' bloot toen hij in Zweeloo in het zuidoosten van Drenthe een vroegmiddeleeuws rijengrafveld onderzocht. Dit grafveld werd ontdekt doordat bij het afgraven van een esdek oude voorwerpen tevoorschijn waren gekomen; helaas verstoorde deze zandwinning waarschijnlijk een aanzienlijk deel ervan. De begraafplaats zou zijn aangelegd aan het eind van de keizertijd of tijdens de vroege volksverhuizingen en bestond voornamelijk uit inhumatiegraven. Van de ruim honderd graven waren 75% west-oost, de overige noord-zuid gericht. Tien tot vijftien graven waren crematiegraven. Twee aan elkaar grenzende graven waren elk omgeven door een kringgreppel en vormden blijkbaar een oriëntatiepunt voor andere graven. Daar vlakbij, maar ook elders op het grafveld trof men paalsporen aan die in een vierhoek of een rechthoek waren gegroepeerd.² Bij het afgezonderde groepje lijkbegravingen (nrs. 83–88) waarvan die van de prinses (nr. 87) deel uitmaakte, bevonden zich bovendien zes noord-zuid-gerichte paardengraven (nrs. P1–P6). Hierdoor en andere vondsten als een spitsbeker (als in Haillet) in het kindergraf 88, twee bronzen *Stützarmfibulae* (type Perlberg) (en een aangesmolten deel van een *Zwiebelknopfibula* van een ouder verstoord crematiegraf) in vrouwengraf 86, kwam men tot de conclusie dat dit graf in een vorstelijke traditie stond zoals die bekend was uit Thüringen, Noord-Duitsland en Noord-Nederland. Men dateerde het graf van de prinses in 400–450 of 400–475, daarmee de vroegste fase van het grafveld vormend, enkele crematiegraven daargelaten. Na het ontdekken van de prachtige fibula (*gleicharmige Kerbschnittfibel*, type Nesse) en de grote bonte kralen werd de naam 'Prinses van Zweeloo' geboren; het hoofd-rompgedeelte van het graf werd ingekist en in

1971 door Ypey bij de ROB in Amersfoort onderzocht. (Van Es & Ypey, 1977: 97, 101 en 110, Abb. 3 en 5).

De 'prinses' mat volgens de onderzoekers 1,65–1,70 meter. Haar sieraden bestonden uit een grote vergulde vlinderfibula op de borst, twee verguld-zilveren schotelfibulae bij de schouders, een ketting van barnsteenkralen en twee kettingen van glazen kralen (waarvan de grootste met bronzen ringen), twee bronzen sleutels, een verguld-zilveren toiletgarnituur, een benen voorwerp, een ring van zilverdraad, een bevertand en een bronzen armband (figs. 21–25). Het is echter de vraag of laatstgenoemde werkelijk een armband is. Siegmann (2002: 43) ontdekte dat grote bronzen ringen in Liebenau niet persé armbanden zijn, maar met de sluiting van buidels of tassen te maken kunnen hebben, vooral als ze niet voldoen aan de standaardmaten van armbanden. Die van de 'prinses' van Zweeloo is inderdaad erg lomp, in vergelijking met de overige sieraden. Er kleefden resten van wollen ruitkeper aan (Van Es & Ypey, 1977: 121). De 'armband' werd bovendien op de linkerheup gevonden. Een fraai handgedraaide ot stond bij haar hoofd. Bij de opgraving kwamen nog linnen weefselresten tevoorschijn, die volgens de schrijvers vanwege de beide kledingspelden bij de schouders, van haar peplos afkomstig moest zijn. Leerresten onder de bronzen armband aan haar linkerzijde, wezen wel op een gordeltasje. De auteurs beeldden een door Ypey gemaakte reconstructie-tekening van de prinses in de publicatie af (Van Es & Ypey, 1977: Abb. 13; hier fig. 26a).

Bij de herinrichting van het Drents Museum te Assen in de 80-er jaren maakte men opnieuw een reconstructie, van de kleding in het bijzonder. Dit was mogelijk omdat aan de fibulae, de bronzen ringen en bronzen armband stofresten bewaard waren gebleven (Vons-Comis, 1988). Op basis hiervan werd een levensgrote figuur in het museum opgesteld, bekleed met een in ruitkeper geweven linnen peplos, versierd door de originele kralensnoeren en armband en (replika-) kledingspelden (fig. 26b). De grote vlinderfibula op de borst sloot waarschijnlijk een wollen mantel of omslagdoek (fig. 26c), maar daarvan werd het weefsel niet opnieuw gefabriceerd.

Onderzoek aan de kralenkettingen uit 1987 bracht de volgende gegevens (Vons-Comis, 1988: 53):

Fig. 26a. Reconstructie van kleding, draagwijze van de schotelfibulae, de kralensnoeren, bevertand-amulet en sleutels volgens Ypey (Van Es & Ypey, 1977: Abb. 13).

Fig. 26b. Idem, volgens van Vons-Comis (1988: fig. 14, nagetekend van aquarel van O. Goubitz op omslag van de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 1988).

Fig. 26c. Reconstructie van wollen mantel of omslagdoek, bijeengehouden met de grote, verguld-zilveren vlinderfibula (Vons-Comis, 1988: fig. 15).

'De amberkralen wegen samen met het onbekende gewicht van het moderne getwijnde metaal draad 139 gram, de lengte van de ketting is 90 cm. De glazen kralen van ketting Cb waren tijdens de opgraving in zeer slechte staat. Oorspronkelijk waren minimaal 130 kralen aanwezig, waarvan er 110 geborgen konden worden. In 1987 waren slechts 107 kralen intact. De lengte van deze incomplete ketting is 60 cm. De ketting weegt nu ca. 35 gram inclusief het rijggaren. Oorspronkelijk zal de ketting ca. 66 cm lang en ca. 41 gram zwaar geweest zijn. Het kralensnoer D, dat ter hoogte van het middel is aangetroffen, bestaat uit 30 grote glazen kralen, 1 barnstenen kraal, 1 bronzen

schijf en 10 bronzen ringen. De lengte van dit snoer bedraagt 55 cm. Het gewicht van de kralen, inclusief nylon rijggaren, bedraagt 542 gram. Hierbij komt het gewicht van de bronzen schijf en ringen die met PVC behandeld zijn: 92 gram. Het oorspronkelijke gewicht van het gehele snoer moet tussen de 542 en 634 gram gelegen hebben.'

2. DE HALSSNOEREN VAN DE 'PRINSES'

Hieronder worden de kralen stuksgewijs behandeld (vgl. Van Es & Ypey, 1977: 113–120). Voorafgaand

aan de beschrijving wordt een typenummer of variant daarvan uit de monografie van Tempelmann-Maczyńska (1985) gegeven of uit het werk van Koch (1987) over 5^e-eeuwse kralen uit Baden-Württemberg. Dan volgt een korte beschrijving naar: vorm, helderheid (doorschijnend – ds – of opaak), kleur en afmetingen (dm is de grootste diameter, h is de hoogte d.i. de lengte van de doorboring/kraalgat en g is de diameter van het kraalgat). Het aangetroffen aantal kralen staat tussen vierkante haken: []. Indien zij in het *Corpus der römischen Funde* (Voss, 1998; Erdrich, 2002; 2004) of elders voorkomen, worden plaats en aantal vermeld. De kralen zijn gerangschikt naar oplopend typenummer van Tempelmann-Maczyńska, zodat de verzameling goed kan worden vergeleken met catalogi of vondstbeschrijvingen in andere literatuur. Voor de duidelijkheid is elke kraal van de halsketting met dezelfde letter als op de tekeningen van Van Es & Ypey (1977) dikgedrukt aangegeven.

Ca is een uit 101 barnsteenkralen bestaande halsketting; deze zijn rond, ring- of schijfvormig. Naar het midden toe neemt de grootte van de kralen toe, diameter 9 tot maximaal 21,5 mm (fig. 23). Böhme rekende de Zweeloose barnsteenketting tot de rijkste hals- en borstsieraden van het gebied tussen Elbe en Loire. Op Ypey's reconstructie reikt de ketting, rond de nek gehangen, nog tot de buik. Dat zou inhouden dat het snoer minstens 140 cm lang is, hoewel het in werkelijkheid 90 cm meet. Nu hangt de ketting aan de fibulae op de schouders, omdat er bóven de fibulae geen barnsteenkralen zijn aangetroffen en voor het direct op de stof spelden is de ketting te zwaar (Vons-Comis, 1988: 53).³

Cb is een halsketting bestaande uit tenminste 130 glazen kralen, die ten dele onder en naast de ketting **Ca** lagen, waarvan er 110 konden worden geborgen (fig. 24). Als uit de beschrijving van een kraal in de tekst van Voss of Erdrich overeenkomst met de betreffende kraal bleek, dan werd ook dát type van Tempelmann-Maczyńska (verder afgekort als TM) of Koch vermeld. In onderstaande beschrijving van de eerste kraal geldt dat bijvoorbeeld voor Erdrich (2002): Koch type 460 en Koch 489. 'Reifen-kogel' betekent dat een kraal *Reifen*vormig tot kogelvormig is.

TM 2bVar/30bVar of Koch 482, 483, 486: *Reifen*-kogel, ds licht groenig-blauw (**f**); dm 10, h 8,5, g 3 [2]:

- Voss (1998) 63: Hagenow, 85: Grabow-Ludwigslust [2], Kremmin-Ludwigslust [2], 87: Milow-Ludwigslust, 91: Marnitz-Parchim, 94: Rosenberg-Schwerin, 95: (TM 7 helblauw) Dämelow-Sternberg;

- Erdrich (2002) 109: Gudendorf-Cuxhaven, 148: (Koch 460) l. blauw, 0,8 cm, (Koch 489) l. groen, 1,1 cm [2] Tötensen-Harburg, 155: Darzau-Lüchow-Danneberg;
- Erdrich (2004) 56: (TM 47) Kasseedorf-Ostholstein [6];
- Koch (1987) Urach: [6];
- TM 2b: (Berge-Fritzlar-H), Hiddenhausen-Herford [8], Magdeburg [4], Westerregeln [2], etc.; TM 30b: Ballenstedt [8], Mesendorf-Eggersdorf, Cecele [7], Ciepke, Frombork [3], Korzen, Luboszyce, Niedanowo [5], Polchleb.

TM 18Var of Riha 1201, 1218-1219: *Reifen*-kogel, ds donkerblauw, (**c**); dm 3-4, h 2-3, g 0,5 [20, nu 16]:

- Voss (1998): 27: Wotenitz-Grevesmühlen [2], 54: Gammelin-Hagenow [>103], 71: Perdöhl-Hagenow, 76: Pritzier-Hagenow [12], 89: Leisten-Lübz [5], 92: Spornitz-Parchim;
- Erdrich (2002) 61: Huntebrück-Wührden, 105: Altenwalde-Cuxhaven, 131: Nordleda-Cuxhaven, 134: Schiffdorf-Wehden-Cuxhaven[3], 136: Westerwanna-Cuxhaven [19];
- Erdrich (2004) 81: (TM 46Var) Sörup-Schleswig-Flensburg [32];
- TM: Kemnitz [3?], Kollenbey [~3], Debczyno, Drohiczyn [14], Elblag [20], Kietrz [3], Komorow, Lubowidz, Niedanowo [10], Nur, Opatow [2], Osinki [11], Pajewo [55], Pruszcz, Zerniki [76];
- Riha (1990): Augst [3].

TM 25Var: *Reifen*, opaakgeel, (**b**) dm 3,5, h 2, g 0,5 [12, nu 0]:

- Voss (1998) 27: Wotenitz-Grevesmühlen, 76: Pritzier-Hagenow [10];
- Erdrich (2002) 105: Altenwalde-Cuxhaven, 109: Gudendorf-Cuxhaven, 136: Westerwanna-Cuxhaven [6], 147: Tötensen-Harburg [2], 170: Issendorf-Stade [15];
- Erdrich (2004) 53: Bosau-Ostholstein [39], 106: (TM53) Peissen-Steinburg;
- TM: Gütz [2], Niemberg [86], Gostkowo [>5?];
- Riha (1990): Augst [2].

TM 50Var en Riha 1202-1205Var: ~Kogel, ds kleurloos, (**a**) dm 3, h 2, g 0,5 [1]:

- Voss (1998) 54: Gammelin-Hagenow [2], 72: Perdöhl-Hagenow;
- TM: Zauschwitz [5], Abraham [2], Grubno [?];
- Riha (1990): Augst[6].

TM 95a (= violette segmentkraal) Var of Riha 2888, 12Var (=ds d. blauw geribbeld met kraagjes, dm ca. 7): Kogel, met kraagjes en lengtebarstjes als *Überfangperle*, ds bruin-mangaan (**e**); dm 6, h 6, g 2 [14]:

- Erdrich (2004) 62: Preetz-Plön (TM 1) *Reifen*, ds violet, dm 8, (TM 31) ds violet, dm 7 [2];
- TM: Gerlachsheim, Brulino-Koski, Debczyno, Kleszewo;
- Riha (1990): Augst.

TM 108Var of Koch 498 of Riha 1311: Balk, zwak doorschijnend donkerblauw, onregelmatig, met afgeronde kanten (**k**); dm 3,5 × 3,5 tot 5 × 5, h 6-10, g 1 [36]:

- Voss (1998) 86: Kremmin-Ludwigslust [2];
- Erdrich (2002) 139: Westerwanna-Cuxhaven [2], 142: Westerhamm-Cuxhaven, 171: Issendorf-Stade [4];
- Koch (1987): Urach;
- TM: Buczek [?], Grubno [?], Krosno [>4], Lipniki [>1], Niedanowo, Nur-Kolonia;
- Riha (1990): Augst [20].

TM 137Var: Cilinder, opaak donkergroen, onregelmatig (**i**); dm 4, h 10, g 0,5 [2]:

- Erdrich (2002) 109: Gudendorf-Cuxhaven [2];
- TM: Grossromstedt, Körner, Mesendorf, Rauschendorf, Cecele [2], Debczyno, Komorow, Opatow, Polchleb [3], Warsawa [2], Cerniki [6], Bendiglauken;
- Riha (1990): Augst [3];
- Nijmegen: WW1 (vondstnrs. 2-230 en 2-374) [2];
- Aalden, graf 3 [2];
- Van Es (1967): Wijster, graf 211 [4].

TM 145: Cilinder, ds donkerblauw, onregelmatig (**j**); dm 2-4, h 8-10, g 0,5 [9]:

- Erdrich (2002) 105: (Altenwalde-Cuxhaven [54]), 171: (Issendorf-Stade [3]);
- TM: Cieple [?], Kloczew, Zadowice [?];
- Geldermalsen (Meteren-Hondsgemet) (vondstnr. 52-25);
- Van Es (1967): Wijster, graf 211 [5].

TM 146 of Koch 499 (die is samengeknepen?): Cilinder, ds donker-groen, onregelmatig (**h**); dm 2-4, h 4-13, g 0,5 [4]:

- Voss (1998) 79: Scharbow-Hagenow [2];
- Erdrich (2002) 112: Sahlenburg-Cuxhaven[7], 139: Westerwanna-Cuxhaven [2];
- Erdrich (2004) 56: Kasseedorf-Ostholstein;
- Koch (1987): Urach;
- TM: Gerlachsheim [2], Igomolia, Paruszowice [?];
- Nijmegen: WW1 (vondstn5. 5-85);
- Tiel-Passewaay (210-239);
- Van Es (1967): Wijster, graf 211.

TM 153Var of Riha 1252: Spiraalcilinder, zwart, glanzend (**g**); dm 3-4, h 12, g 1 [1]:

- Erdrich (2002) 109: Gudendorf-Cuxhaven;
- TM: Wildschütz [13], Debczyno [6], Szwajcaria [2], Warsawa;
- Riha (1990): Augst;

- Van Es (1967): Wijster, graf 211 [8, was 5];
- Siegmann (2002-2005): Liebenau, graven P10/A1, N12/A2 en O12/A3[20];
- Nijmegen, grafveld Margriet: OO9 [8].

TM 255dVar of beter: Koch 573 (= T6, 34) Var: *Reifen*, ds licht olijfgroen met opaakgele, elkaar kruisende golflijnen (**l**); dm 9, h 5, g 1,5; idem, met opaakgele spiraal (**n**); dm 8, h 5, g 2 [2]:

- Voss (1998) 77: als l: Pritzier-Hagenow [4], als n: 86: Kremmin-Ludwigslust;
- Erdrich (2002) 172: Issendorf-Stade, 'Nieuw type': met witte en gele draadopleg [3];
- Koch (1987): Urach;
- TM: Gelbe Bürg, Gozlowko.

TM 337, 338, 339: *Reifen*, ds licht groenig blauw met opaakwitte, elkaar kruisende golflijnen en opaakrode stippen (**q**); dm 13, h 7, g, 2 [3]; *Reifen*, ds licht olijfgroen met opaakwitte, elkaar kruisende golflijnen met daartussen 4 opaakrode stippen (**m**); dm 10, h 8, g 2 [2]:

- Erdrich (2002) 172: Issendorf-Stade [9], (Koch 533Var): *reifenförmig* ds. gelig l. groen met opaakwitte golfband, dm 1,3 cm [2]. Nieuw type: met drie opgelegde opaakwitte toefjes en omlopend roodopake draadopleg, dm 1,1 cm. (= omgekeerde kleuren);
- Aalden, graf 36: vergelijkbare kralen maar dan met roodbruine wratten i.p.v. stippen.

TM 379b en Koch 510Var: Vijflob-schijf, ds olijfgroen, troebel (**t**); dm 17, h 6, g 2,5:

- Koch (1987): Urach (dm 24 mm);
- TM: Hassleben.

TM 387b: *Überfangperle*, kogel, met kraagjes en geribbeld, zonder goud, ds licht bruinig geel (**d**); dm 5, h 5, g 2 [16, nu 13]:

- Voss (1998): 27: Wotenitz-Grevesmühlen [2], 46: Badow-Gadebusch, 54: Gammelin-Hagenow [4], 77: Pritzier-Hagenow [4];
- Erdrich (2002) 145: Rahmstorf-Harburg [7], 155: Darzau-Lüchow-Danneberg [7], 172: Issendorf-Stade [14];
- Erdrich (2004) 37: Fuhlsbüttel-Hamburg [4], 49: Rondeshagen-Hzt. Lauenburg [2], 57: Kasseedorf-Ostholstein [2], 63: Preetz-Plön [22], 112: Pölitz-Stormarn;
- TM: Braglow-Dworny [>1] etc.;
- Riha (1990): Augst: ws. 2790 [6], 2832 [5], 2844 [2], 2890 [12] (Riha erkent *Überfangperlen* niet als type) [25];
- Van Es (1967): Wijster, Graven: 2, 5, 16, 125, 134, 166, 210, 211 [33];
- Nijmegen: Canabae (vondstnr. 28-3441, dm 3-4 mm)[3];
- Nijmegen: graven binnenstad (vondstnrs. B465 en B203) en grafveld Margriet (OOlosse vondst) [50].

Koch 509Var: Vierlob-schijf, ds, zeer lichtblauwig-groen (**r**); dm 16, h 5, g 2 [1]:

- Erdrich (2002) 182: (TM 173Var) Stöckheim-Braunschweig;
- Koch (1987): Urach [onbekend, ws 1].

Reifen, ds olijfgroen met brede opaak bruinrode spiraal (**o**); dm 12, h 6, g 2 [1]:

- Erdrich (2004) 113: (TM 243Var) Travenbrück-Stormarn.

Reifen, ds licht blauwig-groen met brede opaakrode spiraal (**p**); 13, h 7,5, g 2 [1]:

‘Nieuw type’, (mond. medeling Erdrich april 2007): “ook veel bij onderzoek in Noord-Duitsland aangetroffen, lijkt hergebruikt flessenglas”;

- Voss (1998): 10 plaatsen in Mecklenburg-Vorpommern [10];
- Erdrich (2002): 7 plaatsen in Niedersachsen, vaak gesmolten en onherkenbare kralen [7];
- Erdrich (2004) 107: (TM 339b) Barsbüttel-Stormarn;
- Aalden, graf 36: [3].

Vierlob-schijf, ds licht grijsgroen met opaakrode spiraal (**s**); dm 18, h 6, g 2,5:

- Voss (1998) 38: (TM 379bVar): *opaakgroene* vijflob met rode banden, dm 18, h 5: Langendorf-Stralsund;
- Erdrich (2004) 67: ds l. groene vierpas met rode en gele verf-sporen, Bordesholm-Rendsburg-Eckernförde.

Van de 18 verschillende kralentypen in de halsketting zijn er enkele ‘universeel’, bijvoorbeeld de kleine blauwe bolvormige, de middelgrote *Überfang*kralen, de lange zwarte schroefkralen, de groene en blauwe cilinders en balken. Deze treffen wij aan in de publicaties van Guido (1978), Riha (1990), Tempelmann-Maczyńska (1985), Koch (1987) en Siegmann (2002–2005). De 4- en 5-pasvormen komen ook voor bij Tempelmann-Maczyńska en bij Koch. Enkele typen vinden we alleen bij TM en – eventueel als varianten van haar kralen – bij Erdrich (2002, 2004) en Voss (1998) in Noord-Duitsland. Tenslotte zijn er die zelfs bij Tempelmann-Maczyńska niet voorkomen, maar als ‘nieuwe typen’ wel bij Erdrich en Voss. De Zweelose halskettingkralen: **a, b, c, d, f, h, k, (l, n), p, s** komen bij Voss (1998) voor, **b, c, d, f, g, h, i, j, k, (l, n), (q, m), p, r** bij Erdrich (2002) en **b, c, d, e, f, h, o, p, en s**. Erdrich (2004). Niet aangetroffen werd type **t**.

In Mecklenburg-Vorpommern (Voss, 1998) werd 36 keer één van de genoemde 10 halskralen-typen aangetroffen, totaal 178 stuks. In Bremen-Niedersachsen (Erdrich, 2002) werd 36 keer één van de genoemde 13 kralentypen aangetroffen, totaal 172 stuks. In Sleeswijk-Holstein (Erdrich, 2004) werd 14 keer één van 9 kralentypen aangetroffen, totaal 115 stuks.

Voor de grotere bonte kralen uit het midden van de ketting zijn echter geen parallellen te vinden. Mogelijk gaat het hierbij om ‘zelfgemaakte’ varianten. Erdrich merkte bij het zien van vergelijkbare fantasiekralen uit graf 36 (Aalden) op dat hij dergelijke kralen ook veel bij onderzoek in Noord-Duitsland had aangetroffen en dat de matrix ervan van hergebruikt flessenglas gemaakt lijkt te zijn (mond. meded.). Als het inderdaad zo blijkt te zijn dat bijvoorbeeld een dorp zijn eigen kralen maakt van hergebruikt glas en vervolgens een dorpsbewoner zulke kralen nog eens naar eigen smaak met glas (of verf) versiert dan is dit een verklaring voor het ontbreken van parallellen van deze merkwaardige kralen bij Tempelmann-Maczyńska (1985). Bovendien schrijft Tempelmann-Maczyńska (1985: 57) over haar typen 337, 338 en 339: ‘*sehr differenziert, besonders wenn es sich um die Verzierung handelt (...) sehr effektvolle Dekoration auf dem grünen bzw roten Grund (...) verschiedene bunte Streifen und grosse Augen miteinander verbunden (...) selten (...) man findet nicht zwei gleiche*’. Mijns inziens geldt dit ook voor typen 340–342. Tempelmann-Maczyńska dateert de typen 337–342 echter veel vroeger, nl. in de perioden C1b–C2 (250–400). Misschien zijn bij Koch (1987) in Urach ook zulke exemplaren vertegenwoordigd, zoals haar typen 573 en 528. Daarmee zou het niet kunnen vinden van parallellen voor de van brede, slordige banden voorziene 4- en 5-paskralen ook verklaard zijn.

3. DE GORDELKETING VAN DE ‘PRINSES’

D is een ketting op taillehoogte, bestaande uit 30 grote glazen kralen, een barnsteenkraal (fig. 25), tien bronzen ringen en een bronzen schijf (fig. 22). Een bronzen ring lag vastgekoekt aan kraal **13**, waar ook een stoffragment werd aangetroffen. Zij lagen nog op rij, alleen de eerste kraal **D0** lag iets afzijdig onder de gelijkarmige fibula. De dikgedrukte cijfers corresponderen met de nummers op de afbeeldingen 9 en 10 van Van Es & Ypey (1977). Net als bij de halsketting is gebeurd, worden andere typenummers van Tempelmann-Maczyńska en Koch opgevoerd als de beschrijving van een kraal door Voss of Erdrich overeenkomsten met de Zweeloo-kraal aangeeft.

TM 42Var/4aVar: Bol/*Reifen*, zwak ds smaragdgroen, **2**; dm 21, h 14, g 4:

- Voss (1998) 45: Stadtkreis Stralsund, 49: Mühlen Eichsen-Güstrow, 76: Pritzier-Hagenow, 80: Warlitz-Hagenow;

- Erdrich (2004) 62: Preetz-Plön, 73: (TM 32) Schmalstede-Rendsburg-Eckernförde [13], 107: Barsbüttel-Stormarn, 113: Travenbrück-Stormarn [3];
- TM 42a: Gerlachsheim, Westick, Klein Zerst, Borek [>1], Cecele [>7], Debczyno, Malbork-Wielbark, Zerniki-Wielki [2];
- Riha (1990) Augst, cat.nr. 1192 (dm 15 mm).

TM 66Var/TM29Var/34Var: *Reifen*, opaakwit (2 met opaakbruin-rode kern?), lijkt marmer, onregelmatig met putjes, **6**, **10**, **19**, **28**; dm 26-27,5, h 15-20, g 8, [4];

TM 66 ziet er als afbeelding zo uit, maar is ‘*wasserhell*’. Bij TM overigens veel te klein in opaakwit glas of in kalksteen (TM 494). Misschien imitatie van de marmeren kralen die bij Koch (1977) voorkomen in graf 22, ketting 7: dm 23, h 15;

- Voss (1998) 49: Oldebuck-Güstrow, 52: Besitz-Hagenow, 120: TM 494 (kalksteen) Rachow-Teterow;
- Erdrich (2004): 62 (TM 6) Preetz-Plön;
- Misschien in *Mädchengrab* Bosau-Ostholstein met dm van ca. 20 mm? [28].

TM 187bVar en Riha 1340: Spiraal-schijf, type ‘Kempton’, ds licht blauwig groen, **26**; dm 27, h 10, g 7,5:

- Voss (1998) 21: (TM 186 in groen) Bad Doberan-Rostock, 76: Pritzler-Hagenow, 77: Pritzler-Hagenow [2];
- Erdrich (2004) 73: Schmalstede-Rendsburg-Eckernförde [2];
- TM: Lipniki, Niedanowo [>1];
- Riha (1990): Augst: [1].

TM 198eVar en Koch 526: *Reifen*, onregelmatig, “zwart” (= zeer donker, zwak ds olijfgroen) met onregelmatig verspreide opaakrode en witte stippen van verschillende grootte, verveerd, **31**; dm 23, h 16, g 4:

- Voss (1998) 22: Hanstorf-Doberan;
- Erdrich (2002) 144: Rahmstorf-Harburg, 171: Issendorf-Stade (witte, rode en blauwe stippen) [2];
- Erdrich (2004) 62: Preetz-Plön [5], 66: Bordesholm-Rendsburg-Eckernförde;
- Koch (1987): Urach (incl. zulke kralen met anders gekleurde stippen) [6];
- TM: Zwethau [3], Besenow [?], Bialecino [?], Buczek [>1], Cecele, Lisewo, Witkowo [?];
- Nijmegen: binnenstad, graf B670, dm 20, h 15 [1].

TM 257Var.: *Reifen*-wals, opaakrood met onregelmatige, opaakgele strepen en omlopende groene lijn, vierkant kraalpat, **4**; dm 23, h 16, g 5. idem met opaak turquoise golflijn, **22**; dm 25, h 18, g 4 [2];

- Erdrich(2002) 172: (TM 357Var): *reifenförmig*, rood opaak, met licht-turquoise groene golflijn, daarover onregelmatig gelegde geel opake draad (“*strichförmig*”) Issendorf Stade;
- Erdrich (2004) 110: (TM 377b) “grote roodopake kraal met gele draadopleg” Hammoor-Stormarn.

TM 263aVar of beter Koch 534, 535 en 533: *Reifen*, “zwart” met een opaakwitte zigzaglijn van wisselende breedte, **3**; dm 23, h 12, g 6;

- Voss (1998) 72: Perldöhl-Hagenow, 77: Pritzler-Hagenow[2], 95: Dämelow-Sternberg, 101: Nutteln-Schwerin;
- Erdrich (2002) 54: Mahlstedt-Oldenburg, 136: Westerwanna-Cuxhaven;
- Koch (1987): Urach [9];
- TM: Letnin, Warchlinko, Zerniki-Wielki [2];
- Riha (1990): Augst (cat.nr. 2793) [3].

TM 276a/bVar of Koch 21,29: Bol-*Reifen*, “zwart” met violetrode slierten, 2 opaakwitte, elkaar kruisende golfbanden en vijf opaak-turquoise stippen, **25**; dm 31, h 18, g 10:

- Erdrich (2004) 54: (276Var?) Burg auf Fehmarn-Ostholstein; 69: (276Var?) Borgstedtfelde-Rendsburg-Eckernförde;
- Koch (1987): Urach (in omgekeerde kleuren);
- TM: Spornitz, Ahlum.

TM 276cVar en Koch in *Perlen*, Tafel 8: 21, 27: Bol-*Reifen*, “zwart” met elkaar kruisende, opaakwitte golflijnen en 5 opaakrode stippen, **1**, dm 21, h 12, g 5; idem: met 6 rode stippen, **13**, dm 35, h 18, g 12; idem: met 8 opaakrode met violet-stip-ogen, **18**, dm 31, h 15, g 6, [3]:

- Voss (1998) 38: Martensdorf-Stralsund;
- Erdrich (2004) 66: Bordesholm-Rendsburg-Eckernförde;
- TM: Gelbe Bürg, Borstel [2].

TM 276eVar: Bol-*Reifen*, “zwart” (met rode slierten) en opaakgele, elkaar kruisende golfbanden en vijf opaak turquoise stippen, **15**; dm 32, h 20, g 8:

- Voss (1998) 30: Langendamm-Rügen, 87: in omgekeerde kleuren, Leussow-Ludwigslust 109: TM 266(a)/276, met kruisende gele (en witte) (zigzag)draden Dishley-Kr. Neubrandenburg [2], 109: met gele, kruisende lijnen, (verwijst naar Alekseeva: 1975/1978/1982, Taf. 32, 42, 32,44 en 32, 41), Friedland-Neubrandenburg [3];
- Erdrich (2002) 171: TM 276fVar in omgekeerde kleuren, Issendorf-Stade, 189: 1,8 cm en Callmer B 0850 Var. met grijsgroene ogen, dm 2,3 cm. Gielde-Wolfenbüttel [2];
- TM: Gelbe Bürg, Borstel.

TM 293bVar: Bol-*Reifen*, “zwart” met 2 opaakwitte zigzaglijnen en daartussen opaakwitte omlopende lijn, **5**; dm 26, h 16, g 8; idem met 2 opaakwitte zigzaglijnen en daartussen omlopende, opaak turquoise band, **7**, **9**, **23**, **29**; dm 27-29, h 19, g 5-8 [4]; idem met 2 opaakwitte zigzaglijnen en daartussen opaak turquoise zigzaglijn, **11**, **27**; dm 28-33, h 18-21, g 8 [2];

- Erdrich (2002) 136: Westerwanna-Cuxhaven[4];
- Erdrich (2004) 66: (TM 300bVar) Bordesholm-Rendsburg-Eckernförde;
- Koch (1987): Urach (2 grijsblauwe zigzags met daartussen witte lijn, dm ca. 22 mm);

- TM: Debczyno;
- Siegmann (2003): Tafel Q, 10 (witte zigzags met l. groene lijn, dm 22 mm).

TM 297aVar: Bol-*Reifen*, ds licht grijsig groen met 2 opaak-bleekgele onregelmatige zigzaglijnen tussen 3 omlopende opaakrode lijnen, **8**; dm 27, h 17, g 5:

- Voss (1998) 51: (297b) Liessow-Güstrow, 54: Gammelin-Hagenow, 77: (TM 294c en 297a): Pritzier-Hagenow [3], 91: TM 294c: Dütschow-Parchim;
- Erdrich (2002) 106: TM 294cVar: met gele zigzag tussen rode omlopende lijnen, dm 1,9 cm, Altenwalde-Cuxhaven, 145: Rahmstorf-Harburg, 171: Issendorf-Stade, 185: dm 1,5 cm Helmstedt;
- Erdrich (2004) 48: (294a/c) Mustin-Herzogtum Lauenburg, 56: (294c en 298a) Kasseedorf-Ostholstein [2], 63: Preetz-Plön [2];
- TM: Biskupin, Cecele. Type 294c: Koebier, Cecele [3], Kozlowko, Niedanowo [3], Nur-Kolonia, Rybna-Kolonia, Rubokaj, Schernen.

TM 377aVar: ‘Meloën’ lichtbiconisch, 5 ribben, ds licht grijsig groen met op de uiteinden 5 rood-wit-donkerblauwe ogen, **21**; dm 30, h 20, g 6:

- Erdrich (2002) 137: Westerwanna-Cuxhaven: gelobde kraal uit kleurloos glas, op de toppen een opaak wit omrande, blauw opake stip.

TM 388Var: Barnsteenkraal, scheve schijf, **17**; dm 22, h 5-10, g 2,5:

Overal in kralenkettingen van Noord-Europa veelvuldig aan te treffen, ook enkelvoudig in Romeinse snoeren, bijv. in de laat-Romeinse graven van Nijmegen en Augst.

TM 508Var: ‘*Kristallwirtel*’ van glas, gefacetteerd, ds blauw, ‘versuikerd’, randen beschadigd, **0**; dm 38, h 26, g 8,5:

Dezelfde vorm ook bij Koch (1977): graf 553.8: *Polyedrischer Kristallwirtel*, dm 3 cm, die naast de rechterarm van de volwassen vrouwelijke dode lag, St. 4; graf 33.5: *Wirtel aus Bergkristall, Kanten stark bestossen*, dm 3,2 cm, bij de linker bovendij (en nog een barnsteenschijf van 3,5 cm op het bekken), St. 2, dus resp. vroeg 7e eeuw en late 6e eeuw. Parallellen in glas, wél uit de Volksverhuizingstijd (pers. meded. Genevra Kornbluth, e-mail augustus 2007):

- Vogt (1930): Basel en Giesler-Müller (1992): Basel [2];
- Dimitriev (1979): Diurso 500 Kaukasus;
- Mildenerger (1959): Elstertrebnitz (Kr. Borna-Sachsen);
- Veeck (1931): Entringen-Württemberg;
- Welch (1983): Ferring-Sussex.

Koch 9Var: *Reifen*-wals, “zwart” (= ds donkergroen) met elkaar kruisende opaak turquoise banden en drie opaak licht-kobaltblauwe wratten, **30**; dm 20, h 13, g 5:

- Koch (1987): (met blauwe wratten en witte kruislijnen, dm 14) Urach.

‘Meloën’, *Reifen*-bol, 6 ribben, ds bleek grijsig groen met opaakrode banden op de ribben met (om de evenaar) opaakgeel-opaakrode ogen, **16**; dm 35, h 20, g 4:

‘Meloën’, licht-biconisch, 6 ribben, ds olijfgroen met opaakrode banden op de ribben, op de toppen groen-opaakrode ogen, **14**; dm 33, h 24, g 5:

- Erdrich (2002) 172: Nieuw type: grote 5-ribbige kraal, groen ds, op elke rib is een roodopake streep met 2 gele stippen aangebracht, dm ca. 3,0 cm. Issendorf-Stade.

‘Meloën’, conisch, 8 ribben, ds olijfgroen met glanzende opaakrode, gele en groene banden over de ribben en een gele lijn om de grootste omvang (geverfd?), **12**; dm 35, h 19, g 3: Geen parallel.

Reifen, scheef, licht hoekig, ds ultramarijnblauw met smalle, opaakwitte cirkels, **20**; dm 30, h 14, g 10:

Als Guido (1978: 25) Class 6 (*Large dark blue annular beads with bosses inlaid with white or yellow spirals*) – Oldbury type (a), Plate I, nl. bovendien ook hoekig. ‘midden- en late ijzertijd, vooral laatste deel 1^e eeuw v.Chr., vrijwel zeker oorspronkelijk van het continent of naar continentaal voorbeeld.’

Fragment van een ringvormige, opaakwitte kraal?, **24**.

Het is duidelijk, dat het mogelijk is parallellen voor de gordelkralen te vinden maar de Zweeloose kralen zijn soms anderhalf keer zo groot als de gevonden voorbeelden – met een diameter van wel 35 mm. In de literatuur spreekt men dan niet van kralen, maar van ‘(spin)wartels’ of ‘*magische Anhänger*’.

Hoewel de kralen van de gordel zeer afwijken van die van de halsketting van de ‘Prinses’, zijn ook deze voornamelijk bij Tempelmann-Maczyńska terug te vinden en daarom ook bij Voss (1998): kralennummers (**1, 13 en 18**) **2, 3, (6, 10, 19 en 28) 8, 15, 26 en 31**, Erdrich (2002): **3, (4, 22) 8, (5, 7, 9, 11, 23, 27 en 29), (14, 16), 15, 21 en 31** en Erdrich (2004): (**1, 13 en 18**) **2, 8, (4, 22), (5, 7, 9, 11, 23, 27 en 29), (6, 10, 19 en 28) 25, 26 en 31**.

In Mecklenburg-Vorpommern (Voss, 1998) werd 23 keer één van de genoemde 8 gordel-kralentypen aangetroffen, totaal 30 stuks. In Bremen-Niedersachsen (Erdrich, 2002) werd 14 keer één van de genoemde 8 kralentypen aangetroffen, totaal 19 stuks. In Sleeswijk-Holstein (Erdrich, 2004) werd 16 keer één van 9 kralentypen aangetroffen, totaal 37 stuks. Het zwaartepunt van de vindplaatsen bevindt zich dus in de kleinste van de drie deelstaten: Sleeswijk-Holstein; in Mecklenburg-Vorpommern waren vaker parallel-

len te vinden, maar in kleinere aantallen. Vier van de vijftien verschillende soorten (**0**, **12**, **20** en **30**) komen in Nedersachsen, Sleeswijk-Holstein, noch in Mecklenburg-Vorpommeren voor.

Enkele kralen kennen we ook uit Augst, bijvoorbeeld de doorschijnende grasgroene kraal **2** en de zwarte kraal **3** met witte zigzaglijn. Zwarte kralen met lijn- en zigzag- of stippenversiering komen ook opvallend veel voor op de 'Runde Berg' van Urach in Baden-Württemberg. Kraal **26** (Typ Kempten) is zeer waarschijnlijk een 1^e-eeuwse kraal. De blauwe, hoekige kraal **20**, waarvoor alleen in Class 6 van Guido (1978) in Groot-Brittannië tegenhangers (Oldbury type) te vinden zijn, dateert uit de laatste helft van de 1^e eeuw voor de jaartelling en is volgens haar waarschijnlijk van continentale herkomst. Op de verspreidingskaarten die van de gordelkralen zijn gemaakt (fig. 27) is te zien dat het overgrote deel van de kralen stamt uit het noordelijke deel van het vrije Germania, maar een definitief oordeel kan pas worden gegeven als ook van de deelstaten in het midden en zuiden van Duitsland een Corpus van Romeinse vondsten is samengesteld zoals dat voor het noorden is gebeurd. Immers, op de 'Runde Berg' van Urach (Koch, 1987) zijn al vijf kralentypes vertegenwoordigd, in totaal achttien kralen. Maar dit aantal is mogelijk geïnfleerd, omdat alle zwarte kralen met gekleurde spikkels daar zijn geteld (6) en elders alleen zulke met rode en witte stippen.

3. DISCUSSIE OVER DE 'PRINSES'

Van Es & Ypey stellen dat het graf van een dame van stand is die, blijkens haar bijgaven contacten heeft (gehad) met het Noord-Duitse kustgebied. Ook de vondsten in de naburige graven wijzen ook op Provinciaal-Romeinse en Frankische relaties. Vooral de paardengraven die recht op het prinsessengraf aanlopen onderstrepen het vorstelijke karakter ervan. Van Es & Ypey (1977: 123–124) gaan ervan uit dat de prinses in haar dracht is begraven (fig. 26a). Van kralen in een gordel – de schrijvers spreken ook al van amuletten, juist omdat ze op taillehoogte liggen – is slechts één voorbeeld bekend, namelijk in Vron, zij het dat daar de kralen veel kleiner zijn. Een vergelijkbaar fibula-ensemble is in graf 19 in Sahlenburg (Nedersachsen) gevonden.

Vons-Comis (1988: 172) heeft na gewetensvol onderzoek opnieuw een reconstructie van de kleding gemaakt en terecht geconstateerd dat geen kralen boven de schotelfibulae zijn gevonden en dat de kralen dus niet in gewone halskettingen zaten maar vermoedelijk

aan de fibulae waren opgehangen. De gordelketting zou naderhand los op de buik kunnen zijn gelegd of de kralen die eventueel aan de achterzijde zaten waren van vergankelijk materiaal. Zij wijst op een graf in Bad Lippspringe (Lange, 1959) met grotendeels dezelfde inventaris als die van de prinses: twee schotelfibulae, zeven glazen kralen, een doorboorde tand van een beer, twee vrijwel identieke sleutels, negen bronzen ringen en een schaal.

De reconstructie van de kleding van de prinses is, gezien het uitvoerige verslag van Vons-Comis (1988), zeer waarschijnlijk juist. Bezwaren die tegen de reconstructies van de draagwijze sieraden door Van Es & Ypey en Vons-Comis (fig. 26b) kunnen worden aangevoerd zijn de volgende:

- De 'prinses' kan om praktische redenen niet in haar gewone tenue zijn begraven: het gewicht van de kralenkettingen is al 810 gram en daarbij komen nog de metalen voorwerpen en andere zaken. Om mooi te zijn wil een vrouw wel pijn lijden, maar niet dagelijks en niet de hele dag;
- Zelfs opgehangen aan de schotelfibulae zijn twee grote kettingen te zwaar, ze zouden de peplos naar voren trekken;
- Alle kralenkettingen slaan steeds tegen elkaar waardoor zij beschadigd raken;
- De bijzondere kristalwartel-kraal **D0** is bij de reconstructie aan de rechterzijde van de 'prinses' in het gordelsnoer terechtgekomen, terwijl hij op de aquarel van de opgraving vlak onder de vlinderfibula is afgebeeld, dus iets links van haar midden. **D0** is zeker niet verstopt onder de arm gedragen, de 'prinses' van de reconstructie zou voortdurend haar elleboog aan het kantige, zware ding stoten. Met zijn 4 cm diameter is het de grootste amulet en vermoedelijk middenvoor op de borst gedragen;
- Op de tekening die Ypey maakte is te zien dat alle kralen, op kraal **D0** na, in snoeren waren geregen (fig. 21). Maar enkele barnsteenkralen liggen tussen de schotelfibulae, hetgeen erop zou kunnen duiden dat dit snoer bij de graflegging op haar borst is gelegd. Ook de gordelkralen liggen zodanig, dat niet rekening hoeft te worden gehouden met (inmiddels verteerde) organische kralen aan de achterzijde en dus kan ook dit snoer op haar lichaam zijn gevlijd;
- De veelheid aan attributen op borsthoogte: twee schotelfibulae, de 'kleine' halsketting, een benen kam, een bevertand, het toiletgarnituur en de vlinderfibula als sluiting voor haar omslagdoek (fig. 26c), maken het weinig aannemelijk dat de 'prinses' al die zaken tegelijkertijd droeg.

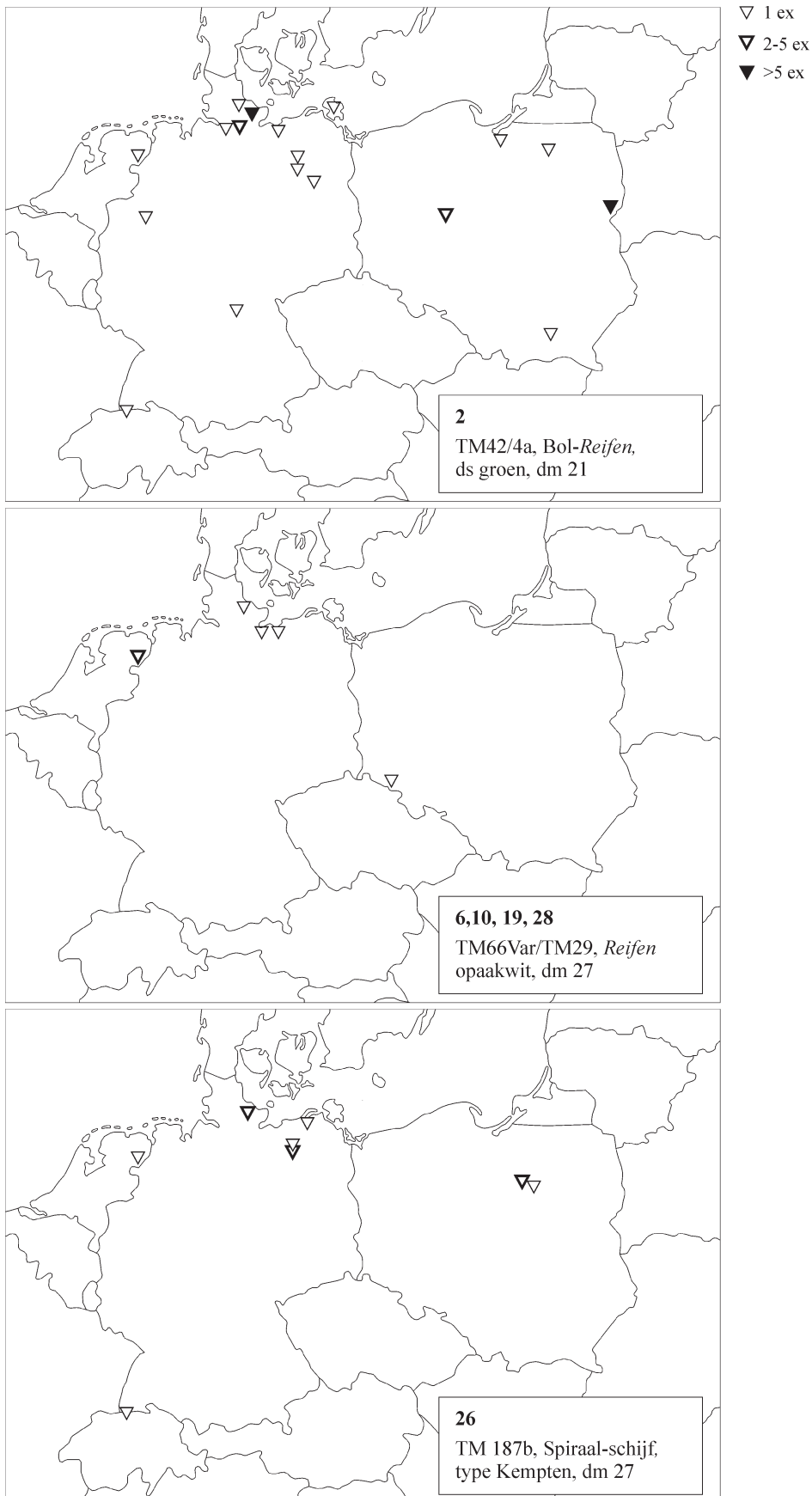

Fig. 27. Verspreiding in het noordelijke deel van continentaal Europa, destijds behorend tot het vrije Germania, van de verschillende kralentypen waaruit gordelketting D van de 'Prinses' van Zweeloo is samengesteld. De vet gedrukte cijfers corresponderen met de nummers van de kralen in figuur 25.

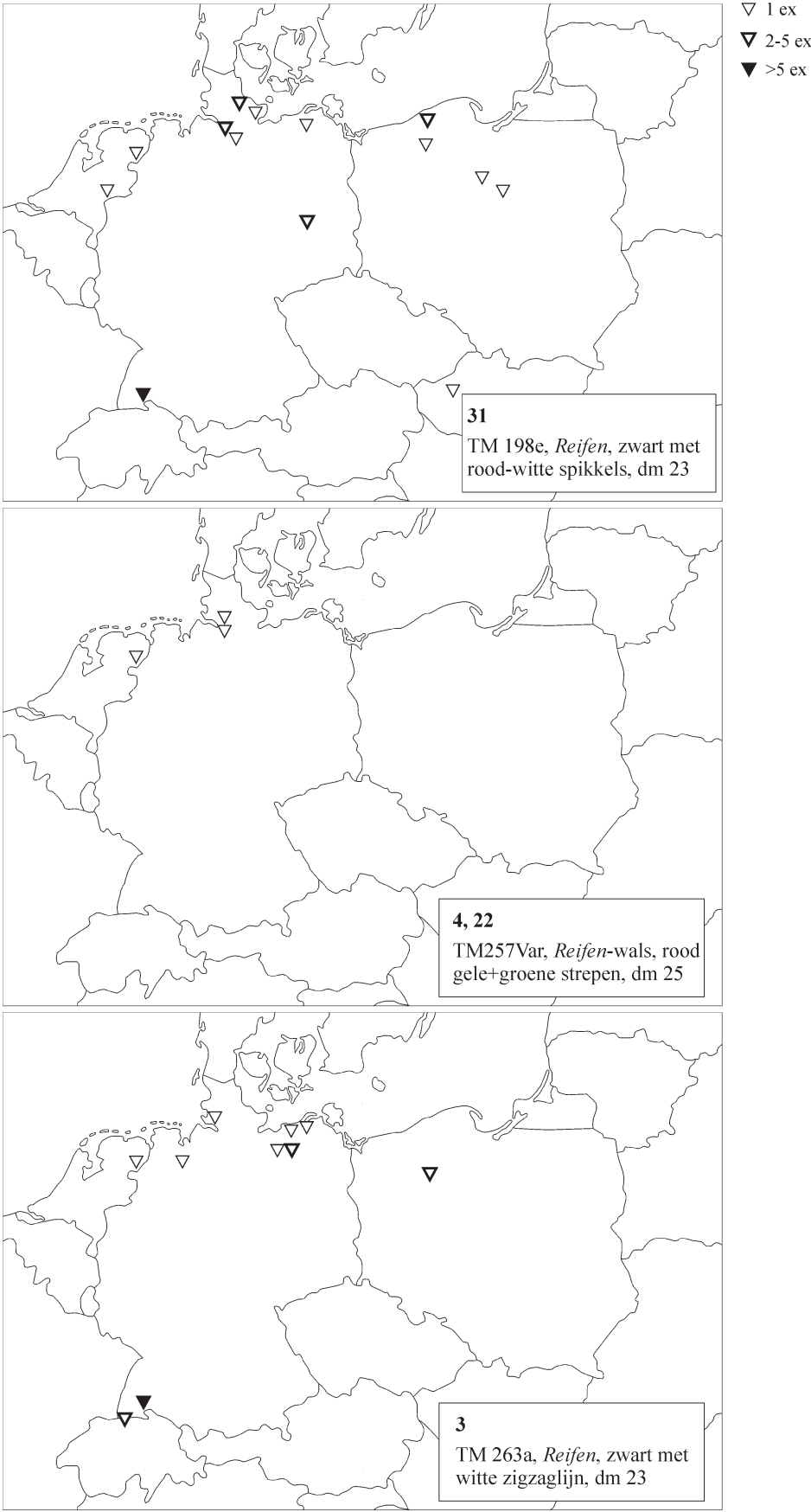

Fig. 27 (vervolg).

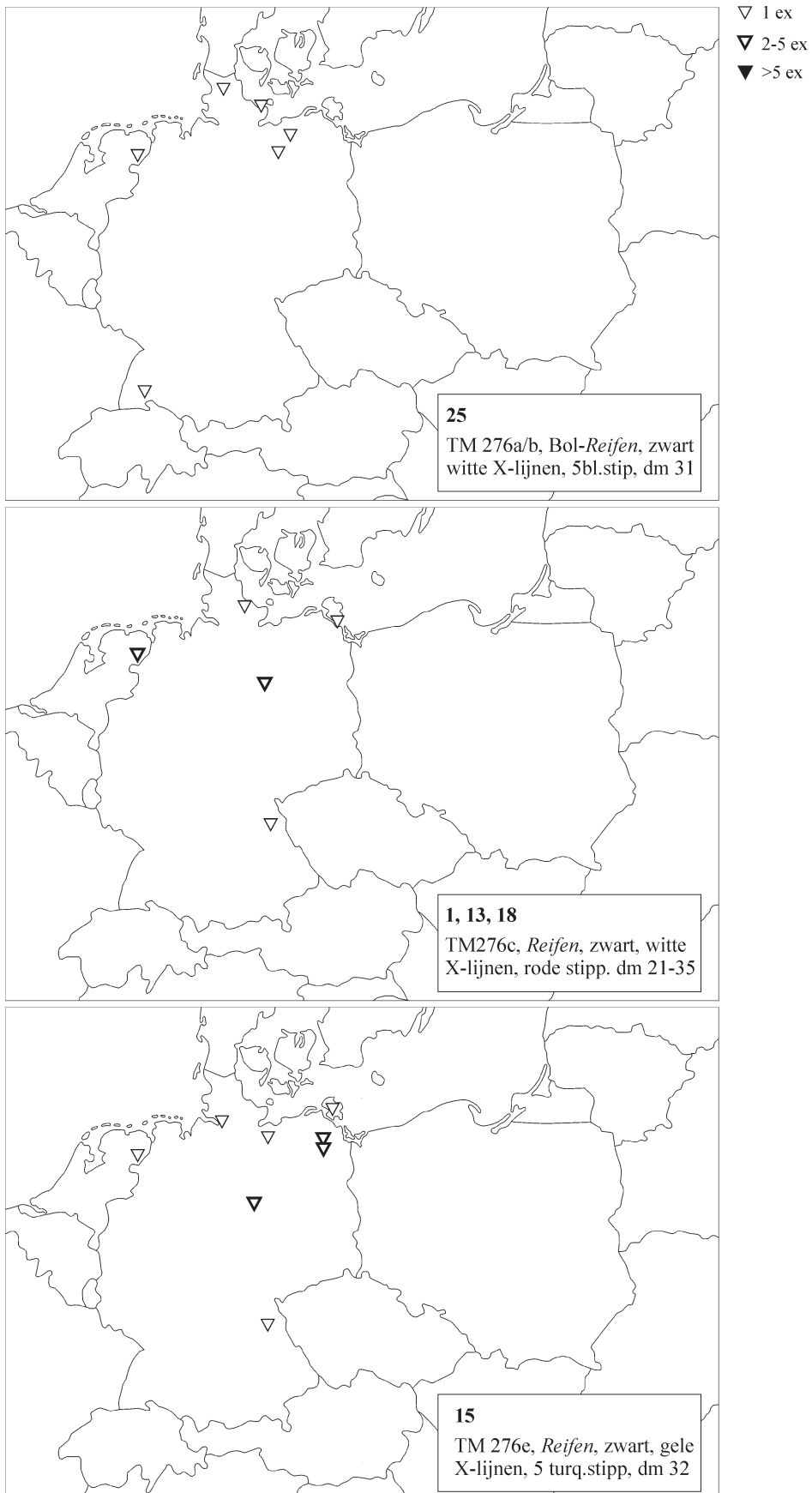

Fig. 27 (vervolg).

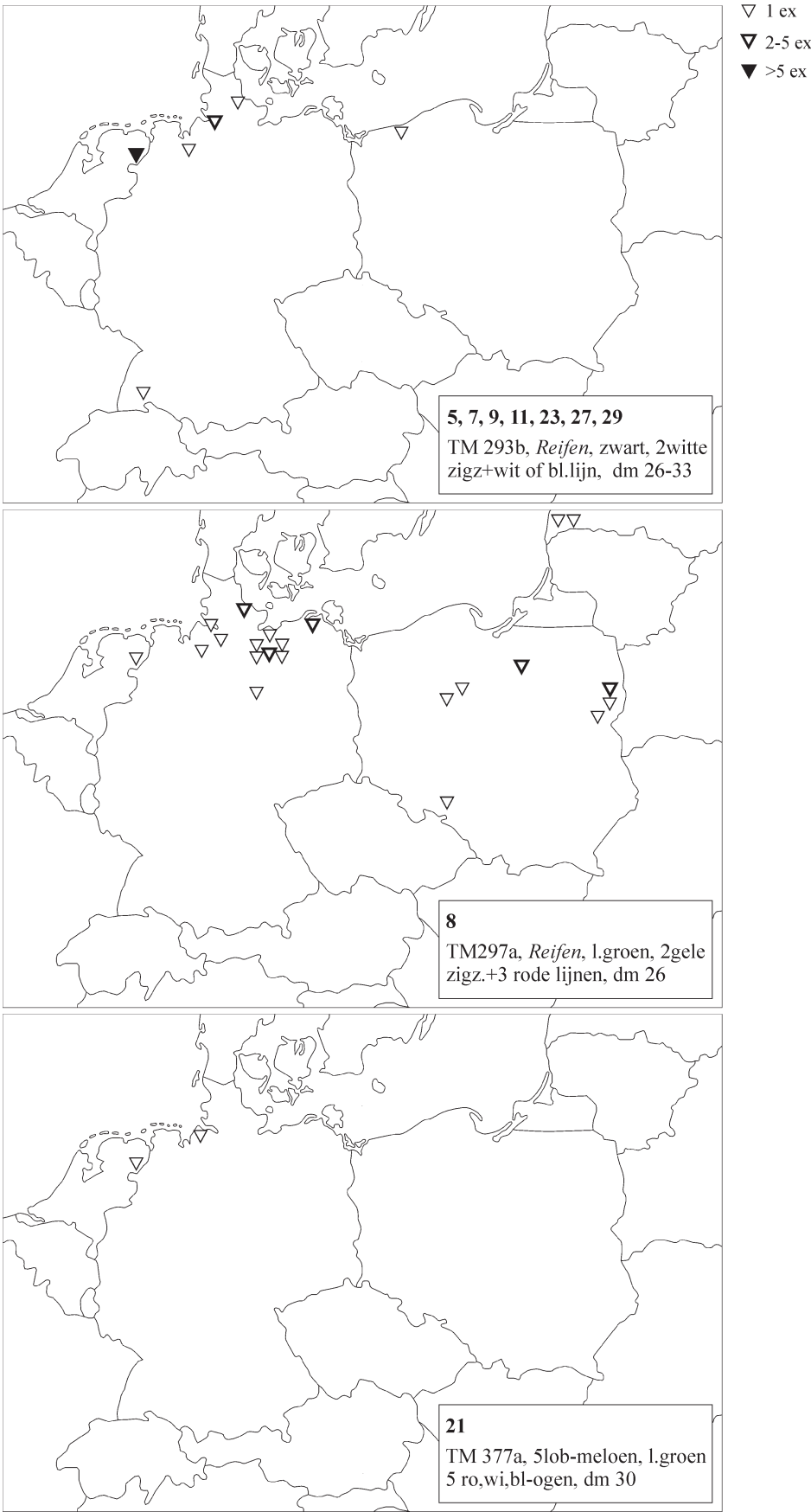

Fig. 27 (vervolg).

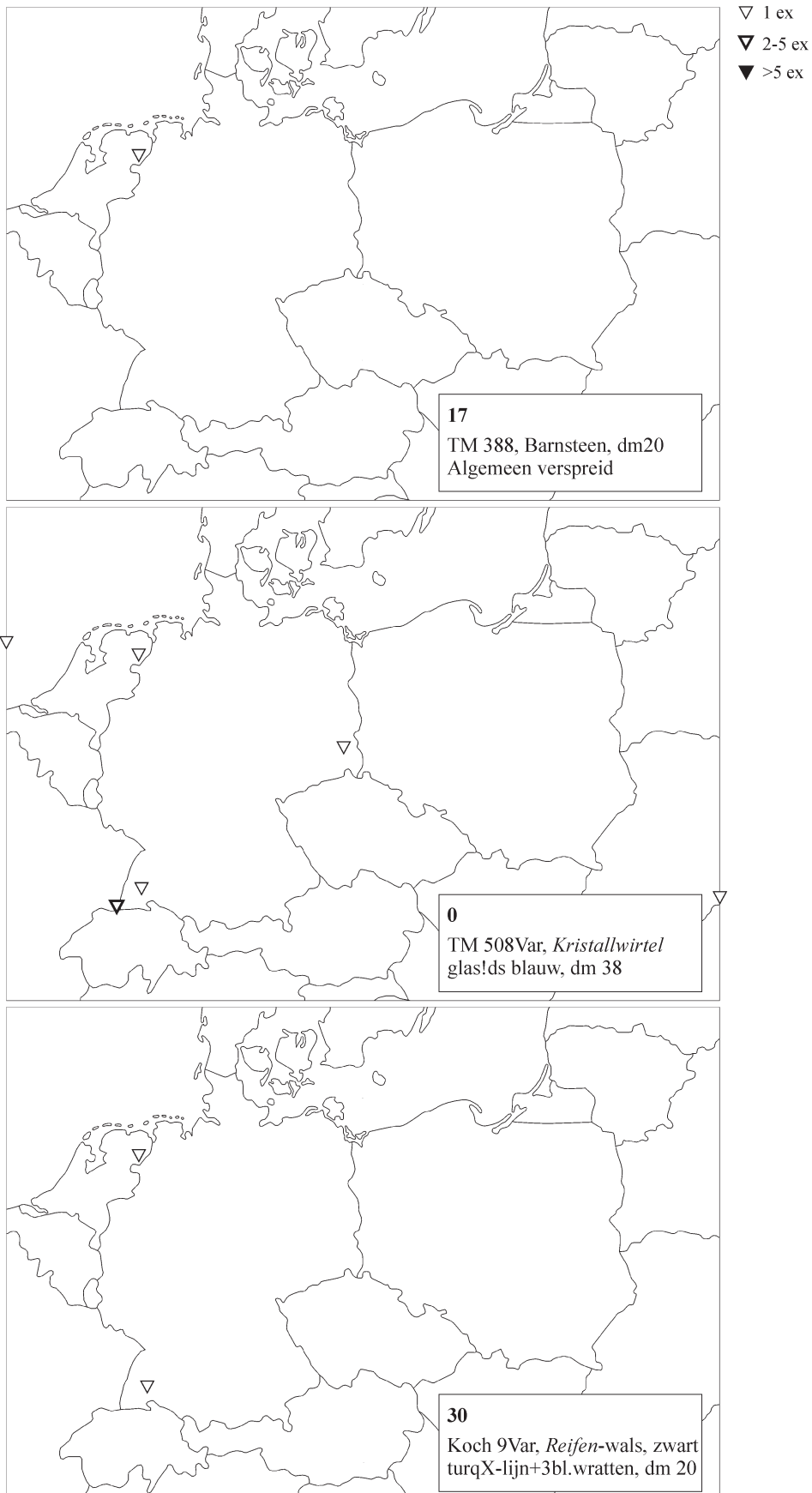

Fig. 27 (vervolg).

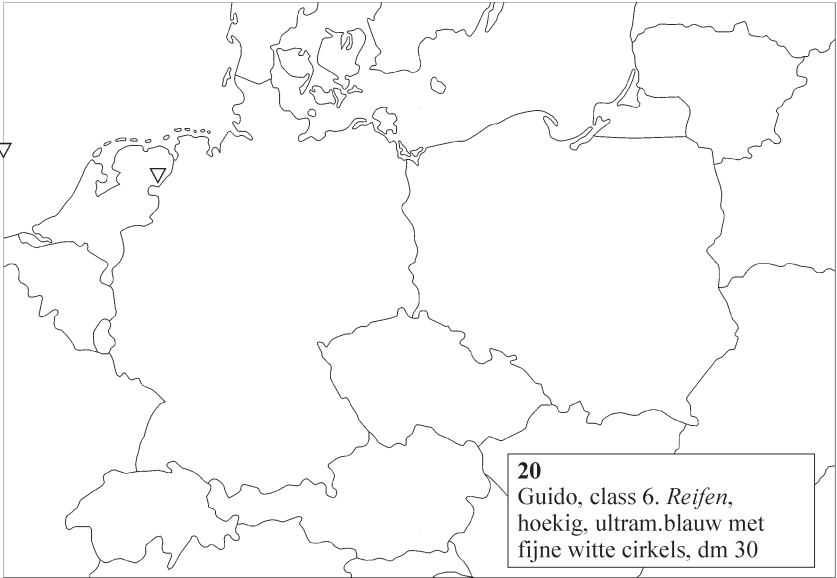

Fig. 27 (vervolg).

Alleen de spitsbeker in graf 88 van het groepje graven om de ‘prinses’ is te weinig om een vorstelijke hofstee aan te tonen. Een rij paardengraven zou dat wel doen. Helaas is hier niet meer bewijs voor te vinden dan dat deze is georiënteerd op het prinsesengraf. Bovendien zou dan vreemd zijn dat paardengraf P4 het graf 86 van de vorstelijke verwante van de ‘prinses’ oversnijdt. De *Perlbergfibulae* dateren dit graf in ca. 400, één bonte kraal daarin is zeker later dan 500 te dateren (Siegmann, 2003: Teil 2, Plaat 1, kraal 8. Zie voor de kraal uit Zweeloo graf 86, de kraleninventarisatie achterin). Overigens geeft dat graf een rommelig beeld vanwege de gordelhaak en een verbrande *Zwiebelknopfibula* uit een crematie-mannengraf eronder. Een zuidelijker gelegen paardengraf P7 is door een umbo gedateerd in de 8^e eeuw; het is onwaarschijnlijk dat de verering van het graf van de ‘prinses’ nog eeuwen heeft geduurd en het begraven van paarden tot aan die tijd is doorgegaan.⁶ Het valt echter ook niet uit te sluiten dat een rijker gedeelte van het grafveld uit de tijd van de ‘prinses’ juist door de zandwinning is verstoord.

In Liebenau, 150 km ten oosten van Zweeloo, ligt een inhumatiegraf (P10/A2) uit de late 4^e eeuw tot vroege 5^e eeuw, met eenzelfde schaal en sleutels als de ‘prinses’ en een grote zilveren fibula op de borst en twee *Stützarmfibulae* op de schouders (Hässler, 1999: 77 en Abb. 79). In Issendorf bevinden zich twee rijke graven (3532 en 3526) die ook vlinderfibulae en kralensnoeren bevatten (Hässler, 1994). Voor de bijgaven van de ‘prinses’ kunnen eenvoudig parallellen worden gevonden in de noordelijke deelstaten van Duitsland, niet in Drenthe. Hoe buitenissig de grootte van de gordelkralen ook mag zijn, dit geldt ook voor haar kralen. Het valt daarbij op dat bij de tientallen gelijktijdige kralen uit Liebenau alleen voor de halsketting maar enkele gelijkende kralen zijn te vinden; voor de gordelketting één parallel in de vorm van een zwarte kraal met witte zigzaglijnen en lichtgroene band(en) met een diameter van ‘slechts’ 22 mm, door Siegmann prompt ‘*Wirtelperle*’ genoemd.

Dit zou betekenen dat de Zweeloose dame zelf waarschijnlijk uit het Noord-Duitse kustgebied kwam en niet dat zij een Drentse ‘prinses’ was die kostbaarheden van elders verwierf. Als de grote barnstenen kralen en de glazen gordelkralen geen spinwartels waren –aan één spinwartel had een vrouw immers genoeg, zeker een dame van stand – dan waren het inderdaad amuletten en vervulde de ‘prinses’ misschien wel een heel andere – magische – functie.

4. NOTEN

1. Dit artikel is een licht aangepaste versie van het vierde hoofdstuk (Excurs: Prinses van Zweeloo) uit de Masterscriptie ‘Paarlen voor de Archeologen: Romeinse en Germaanse Kralen in Nederland’ van augustus 2007. Het werkstuk is de afsluiting van de studie Kunstgeschiedenis-Archeologie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen, geschreven onder begeleiding van Prof.dr. M. Erdrich. Aan Drs. V. van Vilsteren wordt dank betuigd voor de vriendelijke hulp bij het onderzoek in het Drents Museum en aan em. Prof.dr. W.A. van Es voor de bespreking, 30 jaar na de publicatie van de ‘Prinses’, bij hem thuis. Drs. J.N. Lanting ben ik erkentelijk voor de aanvullingen betreffende de vergelijkbare graven in Issendorf-Stade en de opmerking over de ¹⁴C-methode.
2. Tot voor kort dacht men dat die van tempeltjes of dodenhuisjes waren, maar nader onderzoek wees uit dat de palen als stutten voor de brandstapel dienden (Beuker, Van der Sanden & Van Vilsteren, 1991).
3. Het totale gewicht, 139 gram voor 101 grote kralen lijkt zeer weinig (1,3 gram gemiddeld per kraal), maar barnsteen heeft een soortelijk gewicht van slechts iets meer dan 1.
4. Vgl. Vons-Comis, 1988: 64. De benen kam wil zij niet noemen omdat die afwijkt van het driehoekig type dat toen in de mode was, maar in Siegmund’s fase 2 komen beide typen kammen voor. Het plaatje heen van de ‘prinses’ heeft iets teveel niet-gaatjes (elke 0,5 cm), maar kan toch niet veel anders zijn dan een kam.
5. Links op de heup droeg men ook wel amuletten, maar dan had D0 bij de sleutels moeten liggen.
6. Van de paarden is wel botmateriaal bewaard gebleven waarmee eventueel een ¹⁴C-datering kan worden gedaan (monded. V. van Vilsteren, 2007). Echter, zelfs als er al voldoende botmateriaal is en als het niet behandeld is met conserveringsmiddelen, is het zeer de vraag of de kwaliteit wel goed genoeg is voor een ¹⁴C-datering. Los daarvan levert een ¹⁴C-datering waarschijnlijk niet voldoende zekerheid (schrift. meded. J.N. Lanting).

5. LITERATUUR

- ALEKSEEVA, E.M., 1975/1978/1982. *Antičnye busy severnogo Pričernomor’ja* (Archeologija SSSR G 1-12) Moskva, Nauka.
- BEUKER, J., W. VAN DER SANDEN & V. VAN VILSTEREN, 1991. *Zorg voor de doden: Vijfduizend jaar begraven in Drenthe*. Assen, Drents Museum.
- BLOEMERS, J.H.F., L.P. LOUWE KOOIJMANS & H. SARFATI, 1981. *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland*. Amsterdam, Meulenhoff Informatief.
- BÖHME, H.W., 1974. *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire*. München, Beck.

- DIMITRIEV, A.V., 1979. The Burial of Horsemen and Battle Horses in the Cemetery at Dyurso River near Novorssisk. *Sovietskaia Arkheologiia*, 212–229.
- ERDRICH, M., 2002. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland, Bd. 4: Hansestadt Bremen und Bundesland Niedersachsen*. Bonn, Habelt.
- ERDRICH, M., 2002. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland, Bd. 5: Freie und Hansestadt Hamburg und Land Schleswig-Holstein*. Bonn, Habelt.
- ES, W.A. VAN & J. YPEY, 1977. Das Grab der 'Prinzessin' von Zweeloo und seine Bedeutung im Rahmen des Gräberfeldes. *Studien zur Sachsenforschung* (1), 97–126.
- GIESLER-MÜLLER, U., 1992. *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen*. Basel, Schwabe.
- GUIDO, M., 1978. *The Glass Beads of the Prehistoric and Roman Periods in Britain and Ireland*. London, Society of Antiquaries of London.
- HÄSSLER, H.-J., 1994. Neue Ausgrabungen in Issendorf, Ldkr. Stade, Niedersachsen. *Studien zur Sachsenforschung* 9.
- HÄSSLER, H.-J., 1999. Ein Gräberfeld erzählt Geschichte. *Studien zur Sachsenforschung* 5.5.
- KOCH, U., 1977. *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*. Berlin, Mann.
- KOCH, U., 1987. *Der Runde Berg bei Urach, Bd. 12: Die Glas- und Edelsteinfunde aus den Plangrabungen 1967–1983*. Heidelberg, Heidelberger Akademie der Wissenschaften.
- LANGE, W.R., 1959. Zwei Körpergräber der frühen Völkerwanderungszeit aus Bad Lippspringe, Kr. Paderborn. *Germania* 37, 298–302.
- MILDENBERGER, G., 1959. *Die germanischen Funde der Völkerwanderungszeit in Sachsen*. Leipzig, Verlag Enzyklopädie.
- RIHA, E., 1990. *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst* (= Forschungen in Augst, Bd. 10). Augst, Römermuseum.
- SIEGMANN, M., 2002. *Bunte Pracht – Die Perlen der frühmittelalterlichen Gräberfelder von Liebenau, Kreis Nienburg/Weser; und Dörverden, Kreis Verden/Aller. Chronologie der Gräber; Entwicklung und Trageweise des Perlenschmucks, Technik der Perlen*. Teil 1. Weissbach, Beier & Beran.
- SIEGMANN, M., 2003. *Bunte Pracht – Die Perlen der frühmittelalterlichen Gräberfelder von Liebenau, Kreis Nienburg/Weser; und Dörverden, Kreis Verden/Aller. Chronologie der Gräber; Entwicklung und Trageweise des Perlenschmucks, Technik der Perlen*. Teil 2. Weissbach, Beier & Beran.
- SIEGMANN, M., 2005. *Bunte Pracht – Die Perlen der frühmittelalterlichen Gräberfelder von Liebenau, Kreis Nienburg/Weser; und Dörverden, Kreis Verden/Aller. Chronologie der Gräber; Entwicklung und Trageweise des Perlenschmucks, Technik der Perlen*. Teil 4. Weissbach, Beier & Beran.
- SIEGMUND, F., 1998. *Merowingerzeit am Niederrhein*. Köln, Rheinland-Verlag/Bonn, Habelt.
- TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA, 1985. *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Mainz, Von Zabern.
- VEECK, W., 1931. *Die Alamannen in Württemberg*. Berlin, De Gruyter.
- VOGT, E., 1930. Das alamannische Gräberfeld am alten Gotterbarmweg in Basel. *Anzeiger für schweizerische Altertumskunde* NF 32, 145–165.
- VONS-COMIS, S.Y., 1988. Een nieuwe reconstructie van de kleding van de 'Prinses van Zweeloo'. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 76, 151–187.
- VOSS, H.-U., 1998. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland, Bd. 3: Bundesland Mecklenburg-Vorpommern*. Bonn, Habelt.
- WELCH, M.G., 1983. *Early Anglo-Saxon Sussex* (BAR British Series 112). Oxford, B.A.R.